

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ramiza Smajić

**MIGRACIJSKI TOKOVI,
DRUŠTVENO-POLITIČKE PRILIKE U
BOSANSKOM EJALETU (1683.-1718.)**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof. dr. sc. Nenad Moačanin

Zagreb, 2019.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ramiza Smajić

**MIGRACIJSKI TOKOVI,
DRUŠTVENO-POLITIČKE PRILIKE U
BOSANSKOM EJALETU (1683.-1718.)**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof. dr. sc. Nenad Moačanin

Zagreb, 2019.

University of Zagreb

Faculty of Philosophy

Ramiza Smajić

**MIGRATION FLOWS,
SOCIO-POLITICAL CIRCUMSTANCES
IN THE BOSNIAN EYALET (1683.-1718.)**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Prof. Dr. Nenad Moačanin

Zagreb, 2019.

SAŽETAK

Bosanski ejalet, kao krajiška upravna jedinica Osmanske države, u razdoblju između 1683. i 1718. godine doživljava krupne i dugoročno značajne društveno-političke promjene uslijed kojih dolazi i do velikih migracija preko njegovog prostora. Nakon upoznavanja s karakterom i obujmom Bosanskog ejaleta te njegovom vojnom organizacijom u zadanom periodu, disertacija donosi kronološki prikaz stanja u tom dijelu Osmanske države, ratne sukobe i prilike u tih tri i pol desetljeća, sve na osnovi prvorazrednih izvora i relevantne literature. Interdisciplinarnim i interkulturnim pristupom, te komparativnom historijsko-demografskom i kulturnopovijesnom metodologijom pokušava se rasvijetliti specifična kulturna i gospodarska evolucija populacije kroz migracijske tokove u naglašenom društveno-političkom kontekstu.

Uslijed nepovratnih teritorijalnih gubitaka Osmanska država prvi put u svojoj povijesti zauzima konačan obrambeni položaj. Konstelacija odnosa i raspored aktivnosti među članicama Svete Lige je bio takav da su Austrija, Mletačka Republika, Poljska i Rusija uglavnom poduzimale vojne aktivnosti, Nizozemska i Engleska preuzimale ulogu posrednika, dok je Francuska nastojala sačuvati otklon prema Osmanlijama. Doktorska radnja prati njihovo pojedinačno sudjelovanje u zbivanjima na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće u onoj mjeri koliko se to odražavalo na Bosanski ejalet. Ugovor o miru u Srijemskim Karlovcima 1699. godine ubrzao je nazadovanje Osmanske države koja ostaje bez Ugarske (osim Banata), gubi Slavoniju i Hrvatsku do Une i južno od Velebita, kao i sve gradove i oblasti koje su u prethodnom ratu osvojili Mlečani. Potpisivanjem Ugovora i razgraničavanjem koje je uslijedilo tijekom naredne tri godine Osmanska država je prihvatila poštovanje načela međunarodnog prava kod političkih granica i nepovredivosti teritorija susjednih država. Bosanski ejalet će nakon toga ostati u istom teritorijalnom opsegu do rata između Osmanske države i Venecije 1714. godine. Iako u početku neutralna, u rat se 1716. godine uključuje i Austrijska Monarhija. Požarevačkim mirom 1718. godine Osmanska država ostaje ne samo bez Banata, Srijema i Smederevskog sandžaka, nego i većih dijelova Bosanskog ejaleta.

Disertacija kronološki prati valove migracija koje su obuhvatile stotine tisuća stanovnika bivših i preostalih dijelova Osmanske države na Balkanu, a posebno Bosanskog ejaleta. I pored raznorodnih podataka iz osmanskih opširnih katastarskih popisa, džizje, šikajet

i muhimme deftera, crkvenih matičnih knjiga, vizitatorskih izvještaja, nikad se neće znati konačna brojka stanovništva koje pred oružjem bježi u strahu za vlastiti život. Zaključci do kojih se dolazi u radnji su vezani i za nastanak novih gradova, stagnaciju varoši tijekom 17. stoljeća uslijed migracija nemuslimanskog stanovništva izvan Ejaleta, dok je početak 18. stoljeća obilježen pojedinačnim i grupnim povratcima.

I pored izvora, istraživanje porijekla migranata zna biti otežano uslijed njihova različitog imenovanja od domaćeg stanovništva, kao i prisutna praksa višestrukih migracija istih migrantskih grupa. Kroz migracije, asimilacijske i integracijske procese, vjerske i manjinske zajednice su mijenjale, gubile ili čuvale jezik, običaje, način života, odijevanja i sl., u većoj ili manjoj mjeri. Analizom dijela uvjeta migrantskih zajednica u spomenutom razdoblju, ovisno o društveno-političkim zbivanjima, s paralelnim rješavanjem individualizirane forme društvenih, ekonomskih, političkih, kulturnih čimbenika, opstojnosti vjerskih i manjinskih zajednica na prostoru samog Bosanskog ejaleta, disertacija pokušava olakšati poimanje slojevitosti njegove povijesno-demografske problematike.

Ključne riječi:

Bosanski ejalet, osmanski period, migracije, društvo, politika

SUMMARY

Locked between the Adriatic and Pannonian basin, given the character of crossroads imposed by its geopolitical position, the Bosnian region was even till the Ottoman period of administration constantly marked by migration processes. The harder part of those migratory experiences is that they cause manifest consequences, as they have been largely an accompanying element of various interests and serious war events in, and around Bosnian region.

The Bosnian eyalet as a serhat, as the most remote Krajina administrative unit of the Ottoman state, experienced its establishment and full territorial flourishing a century before the Ottoman defeat at the foot of Vienna in 1683 and the vivid war events and the consequent migrations during the next three decades. The approach for researching that period is not and cannot be the same as when researching peacetime activities, migration flows, and the organization of everyday life within the Eyalet. Therefore, chronologically through the framework of socio-political conditions in which the Ottoman state was found, and with it the Bosnian eyalet, through social structure, long-lasting migratory movements of different intensity, this paper intends to present the reality of the transition between two centuries in which the Ottoman state, due to irrecoverable territorial losses for the first time in its history, takes the ultimate defensive position. All of the above was causally and consequentially conditioned by the network of political relations between individual European countries, the relationship between the latter and the Ottoman state, and the inner relations that reflected on the situation in the Bosnian eyalet as the most remote point to the West.

Encouraged by the defeat of Ottomans in the war they themselves incited, the members of the Holy League have offensively and multilaterally forced the Ottoman forces to retreat and lose territory over the coming years. The climate in Europe that was once understood as the defense of Christianity before the spread of Islam which was personified in the Ottoman state, during the Great War turned into territorial gains, individual economic interests, political goals and the better status of power. While Austria, the Venetian Republic, Poland and then Russia undertook military activities, the interest of France was to hold a somewhat neutral position toward the Ottomans. The Netherlands and England have assumed the role of intermediaries, mainly in an effort to preserve the unhindered course of trade. This paper follows their

individual participation in the events at the turn of the 17th into the 18th century to that extent which it reflected on the Bosnian eyalet. The forthcoming peace negotiations accelerated the decline of the Ottoman state, which even in the regions with a preserved formal administration did not really have under its control the local authorities and the fulfillment of their obligations.

The replacement of the vizier, measures aimed at economic recovery, the murder of the great vizier, the revolt of janissaries and sipahis in Istanbul, the replacement of the Sultan, the moves in the trading business, were largely in the focus of interest of all countries that were surrounding the Ottoman state and whose fields of activity were intertwined. At the territorial level, it suited Dubrovnik to preserve the Ottoman hinterland due to its separateness from Venetian territories, while Austria in the 18th century entered War for the sake of Spanish heritage, with the support of England, Netherlands, Prussia and most of the German princes. In the newly-conquered regions of the seized Ottoman territory, the Habsburgs form four captaincies, Kostajnic, Glinsko, Zrinsko and Jasenovac where the non-Muslim population from Bosnia would settle.

With the establishment of peace, the Ottoman state seeks to strengthen the central government too, attentively following the situation in the territories it lost. Incited largely by Austria and England, the Ottoman-Russian war takes place and ends quickly, but by 1712 the same sides were involved in a new conflict already. Following the Ottoman-Venetian war of 1714, the period in which the Bosnian eyalet actively participated in all socio-political circumstances in which the Ottoman state was found, was concluded.

One of the key phenomena that included hundreds of thousands of inhabitants of the former and remaining parts of the Ottoman state in the Balkans, and especially of the Bosnian eyalet, were migrations to the Bosnian eyalet and from the latter to the outside. Despite outstanding information obtained from the first-class sources, visit reports, church registry books, ottoman extensive cadastral registers, jizya, shikayet, and muhimme defters, the final number of people fleeing at weapon-point fearing for their own lives will never be known. The last thing on these peoples' minds, who were coming to a new place, was to be registered somewhere, because they hoped they would return. And such people, due to often-present repudiation from locals in the new place of residence, tried to resemble the same population as soon as possible.

The newly-arrived population settled in the deserted villages left so after the departure of non-Muslims from Eyalet and engaged in the actual repair of fortresses and similar. Unlike

the expansion period, when the Ottoman authorities did not establish new settlements, but gradually converted the existing market grounds, urban settlements into oriental-Islamic type, in the period of withdrawal and the mass influx of immigrants into the territory of the Bosnian eyalet, new cities were formed. This often occurred at the walls of devastated and abandoned fortresses near the new frontiers. The fact that the years at the turn of the 17th into the 18th century are different in this respect, can also be seen by the fact that there were only a few individual construction projects recorded in this period, mainly those which were needed most in new circumstances, such as the bridge in Konjic. There were no more big waqfs who would completely transform the city center. Due to newly-arrived population some villages developed into towns. While during the 17th century there was a stagnation of boroughs due to the migration of non-muslim population outside Eyalet, the beginning of the 18th century is marked by individual and group returns, although much more significant changes in the number of non-Muslims were recorded from the thirties of that century. All the attention of the Ottoman center was focused on strengthening the defense of the protruding fortresses and stabilizing circumstances in which regular tax collection could boost the budget. In the villages around the fortresses that have remained more protected on the inside, jizya collection was possible, but with longer interruptions, following war events, such as the time of Eugene of Savoy's intrusion or the events in Herzegovina ten years later, and occasional epidemics. According to certain sources, the novelty that political circumstances also brought to the construction field was a significantly increased number of private stone towers noticed for the first time as military-residential buildings at the border sections of the Bosnian eyalet. Yet, this was not recorded in defteries until the mid-17th century.

The Ottoman legal system was based on foundations which did not allow violent Islamization, and the embrace of Islam could be traced in the preceding centuries by reading non-Muslim origin from the information on "new Muslims" (muslim-i new) from the data regarding a non-Muslim father's name or with less certainty from the Muslim father's name Abdullah. The number of registered baptized population according to Venetian, Dubrovnik and Austrian sources was minor compared to the statements of priests on how many people they had baptized.

The local population's practice of naming the immigrants by the region they come from presents a difficulty in reviewing the migrants' origin. The family narrative often notes more details on how these same migrants went through multiple migrant experiences, and that they

got their surnames only by the latter. An example may be the surname Niksic, which can refer to a man from the Niksic tribe, or people who, as the first migrants from Risna or Novi came to the deserted Onogošte and practically built Niksic, or people who did not even stop by Niksic, but through that same path their fate and circumstances brought them to Central Bosnia, so the locals remember them by the direction they arrived from. A similar situation happened to people who went to Hungarian territories, in the deserted villages following the departure of Muslim population. Some came from Bosnia with their surnames, but in the host country they got their surname Bošnjak from the region they came from.

Since its foundation, the Ottoman state had had and developed the *settlement* policy, settling in all of its provinces, which had also been strategically implemented in Bosnia since the first conquests. Causing displacement in the territories they were conquering, the Ottomans strategically settled the population in certain areas, among which the most noticeable in the territory of the Bosnian eyalet was the Vlach element. The settlement of the nomadic population on abandoned and deserted rural areas, meadows and planting land was common. At the end of the 17th century, in parts of central Bosnia, we recognize them as the Orthodox agrarian people who pay jizya, predominantly a low amount, and often share the same territory with the Catholic people. While in such places their religion can be justifiably assumed only by the prince stated on top of the list, as the chief of the livestock of a particular group with the often-present distinct daily Orthodox or Catholic nomenclature, in the border areas the defters still distinguished the group of Vlach people (the example of defter with the villages Bekijje Krka, Klisa and Hercegovina from 1701.)

Migrations were not a specific feature of the Bosnian eyalet at that time. Of course, the contextualization of migration courses and consequences in the whole territory of Balkans, and also Europe, must be taken into consideration, both because of the population from Central Bosnia leaving for the Hungarian territories, and also because of the numerous hired Arnaut soldiers from the Dukagjin or Avlonya who were ordered to come to Bosnian territory. Numerous copts coming from other Ottoman provinces would remain there and become a part of all those migrant identities that would mix in the territory of the Bosnian eyalet and become part of the colorful ethnic image of Bosnia in the phase of pre-national relations and in future socio-political systems.

An interdisciplinary study of migration processes in the Ottoman period has so far not been undertaken. One type of such research can be recognized in the discourse on the traces of future ethnic denomination. Migrants' emotions and their relationship with the place they came from belong to the field of social psychology, regardless if it is an arbitrary or unwanted

migration. When it comes to population movements due to violence, fear or physical expulsion, then such movements imply the individual drama of each person. Each person will live it depending on what his world of upbringing, tradition or character is, but that individual identification is often collective too. In this way, migrations in part condition the creation of regional and local identities and to date remain recognizable in some namings, sometimes of a derogatory character. The extent of multiple mixture in the territory of the Bosnian eyalet can be seen from different interpretation possibilities of the origin of the mentioned namings. The most common differences in the meaning of the term Vlach in different regions of Eyalet, the resistance to etymologies they dislike for the word škutor (lat. scutarius, ger. schildträger, rum. scutar, church.slav. скогарь, ukr. скотар, alb. skuter, hung. szkotár, gr. σκουτάριος et al.) are just some of the examples that show the magnitude of stereotypes and prejudices in everyday speech today.

Those who come to a new place always carry something from the native land. Some were wearing folk clothes, others brought character, while some brought seeds of favorite fruit, vegetable, grains, while some have recognized their beliefs or customs in the existing cultural and prayer places across Bosnia. The process of encountering, transferring and complementing various traditions has created a long-term spiritual and cultural physiognomy that is not possible to research without a multi-perspective approach to all cultural changes. Migrations are complex events themselves and their simplification deprives the quality of research.

A series of details on and from the life of non-Muslim population testifies to the need of further review of all segments of Bosnia's demographic mosaic; a more complete marker of the changes in structure and proportions of the population according to their religion, in particular by parallel review of the material such as visitors' reports, church statistics, defters and court records. Through migration, assimilation and integration processes, religious and minority communities have changed, lost or preserved - to a greater or lesser extent - the language, customs, lifestyle, clothing, and similar. By analyzing the living conditions of each of these communities in the mentioned period, depending on socio-political events, with the parallel resolution of the individualized form of social, economic, political, cultural factors, and the survival of religious and minority communities in the territory of the Bosnian eyalet itself, the layeriness of its historical-demographic matter will also be more comprehensible.

SADRŽAJ

U V O D	1
1. BOSANSKI EJALET.....	14
FORMIRANJE, ADMINISTRATIVNI I VOJNI PRIKAZ.....	14
1.1. Vojna organizacija	18
2. STANJE U OSMANSKOJ DRŽAVI, RATOVI I PRILIKE NA PROSTORU BOSANSKOG EJALETA 1683.-1718.....	22
2.1. Ugovor o miru u Srijemskim Karlovcima 1699. godine i nove ejaletske granice	32
3. DRUŠTVENA STRUKTURA U BOSANSKOM EJALETU	46
3.1. Konfesionalna slika	48
3.2. Vlasi u društvenoj strukturi Bosanskog ejaleta	59
3.3. Židovi u društvenoj strukturi Bosanskog ejaleta	62
4. MIGRACIJE 1683-1718	65
4.1. Migracijski tokovi nakon 1683. godine.....	67
4.2. Dolazak Židova u Sarajevo nakon 1683. godine	73
4.3. Mletačko osvajanje i progon muslimanskog stanovništva iz Herceg Novog.....	74
4.3.1. Raseljavanje stanovništva Novog i Risna 1687. godine.....	77
4.3.2. Muhadžiri iz Risna i Novog grade Nikšić	82
4.4. Ugarsko i mletačko poticanje iseljavanja kršćana;	83
odjeci Velike seobe u Ejaletu.....	83
4.5. Migracijski valovi do 1690. godine	90
4.6. Seoba katolika iz Hercegovine 1693. godine.....	93
4.7. Odjeci seobe nakon austrijskog prodora do Sofije.....	94
4.8. Seobe u „Carske zemlje“	97
4.9. Unutrašnje migracije do kraja 17. stoljeća	103
4.10. Migracijska kretanja nakon 1699. godine	104
4.11. Nastavak mletačkog poticanja iseljavanja nemuslimana iz Bosanskog ejaleta na mletački teritorij do 1718. godine	106
4.12. Dovođenje Karadaglija na Glasinac 1714. godine	107
4.13. Migracije 1716-1718 godine.....	108
4.14. Fenomen višestrukih migracija.....	110
4.15. Rijetke situacije povratka muslimana u ranija obitavališta	113
4.16. Povratak dijela nemuslimana na prostor Bosanskog ejaleta	114

5. NASILNO PREVJERAVANJE	117
5.1. Pokršćavanje muslimanskog stanovništva na nekadašnjem teritoriju Bosanskog ejaleta	118
5.2. Odnos prema vjerskim objektima	124
6. VEZA MIGRACIJA I HAJDUČIJE; UZROCI I POSLJEDICE	128
7. ČIMBENICI RASTA I OPADANJA BROJA STANOVNIŠTVA; SVAKODNEVNICA U GRADSKOM I SEOSKOM OKRUŽENJU	134
7.1. Posljedice kuge i drugih epidemija	136
7.2. Život u višekonfesionalnim gradskim sredinama, primjer Sarajeva	139
7.3. Trgovina	141
7.4. Primjer Tešnja	142
7.5. Nikšić kao muhadžirski centar	144
7.6. Trendovi u gradnji stambenih i javnih objekata u Ejaletu; vakufi u okolnostima velikih događanja	146
7.7. Iz života na selu	150
7.7.1. Migracijski procesi i agrarne prilike	151
7.8. Prihvat i zbrinjavanje doseljenog stanovništva po Ejaletu	155
8. KONTROVERZE POJAVE I RAZVOJA BUDUĆIH ETNIČKIH I KULTURNIH IDENTITETA U EJALETU	159
8.1. Problematična imenovanja drugog i etničkog, prisutna u govoru kroz povijest	171
8.1.1. Pojam <i>Kiptije</i>	171
8.1.2. Pojam <i>Vlasi</i>	178
8.1.3. Pojam <i>balija</i>	180
8.1.4. Pojam <i>škutor</i>	181
8.1.5. Pojam <i>Grci</i>	183
8.1.6. Pojam <i>bekijaš</i>	186
8.1.8. Pojam <i>Šokac</i>	186
9. SUSRETI TRADICIJA, SVOJATANJE I PORICANJE	189
ZAKLJUČAK	206
Prilog:	211
IZVORI I LITERATURA	235

U V O D

Područje rada, ciljevi istraživanja, metodološki postupci

Glavni predmet istraživanja doktorske disertacije su migracijski tokovi i društveno-političke okolnosti, koje su u razdoblju 1683-1718 godine dovele do radikalnih promjena na demografskoj karti Bosanskog ejaleta. Masovni i kontinuirani pokreti, izazvani nizom: političkih, društvenih, gospodarskih i drugih čimbenika, ali i dinamičkim karakterom serhata/krajine, do danas su među istraživačima tretirani samo parcijalno i pretežno u kontekstu vojnih aktivnosti Osmanske države, unutar koje se nalazio Bosanski ejalet. Višestoljetno trajanje ove upravne jedinice, promjene u zemljopisnom području, stalna raznolikost etničkih i kulturnih obilježja populacije, te brojne teškoće u pristupu primarnoj povijesnoj građi, razlogom su što balkanska historiografija istraživanje u/iseljavanja, progona i izbjeglištva povezuje samo s izgradnjom i predstavljanjem nacionalnog identiteta, kao i tipiziranjem kategorija populacije. Odstupajući od tradicionalno jednodimenzionalnog i monoperspektivnog načina istraživanja, ova doktorska disertacija, zahvaljujući interdisciplinarnom i interkulturnom pristupu i komparativnoj historijsko-demografskoj i kulturnopovjesnoj metodologiji pokušava rasvijetliti specifičnu kulturnu i gospodarsku evoluciju populacije u migracijskim tokovima u određenom društveno-političkom kontekstu.

Dosadašnja neistraženost ove problematike je omogućila stvaranje interpretativne paradigme o progonu pripadnika manjih konfesionalnih zajednica od strane većih, predodžbu o progonima koji su izazvani samo gospodarskim razlozima i koje su provodili osmanski osvajači. Suvremena znanstvena istraživanja su, međutim, usmjerena na ispitivanje zapostavljene svakodnevnice, osnove i nivoa tolerancije, prožimanje kultura koje dalje prirodno evoluiru u jedan novi, ali opet nestatičan oblik. Nasuprot uobičajenim povijesnim binarizmima (pobjednici i poraženi), u ovoj doktorskoj disertaciji se identificira i analizira složenost migracijskih tokova krajem 17. i početkom 18. stoljeća, čime bi se doprinijelo njihovu utemeljenom znanstvenom poznavanju, te smanjila mogućnost manipuliranja povijesnim činjenicama u ideološke i političke svrhe.

Nakon obrane Beča 1683. godine, dolazi do nepovratnog premještanja vojno-političke inicijative s Osmanskog carstva na osnaženu kršćansku Europu. Bio je to tek početak ratnih aktivnosti koje će u povijesti najčešće biti spominjane kao Rat Svete lige protiv Osmanske države ili Veliki bečki rat. Kroz niz osmanskih poraza tijekom i nakon Velikog rata (1683.-1699.), potom kroz upravnu i praktičnu realizaciju razgraničenja početkom 18. stoljeća, valovi prisilnih migracija, odnosno egzodus muslimana iz krajeva koje je Osmanska država izgubila, preplavili su Bosanski ejalet, najveću administrativnu jedinicu pograničnog područja Osmanskog carstva, i to pretežno prognanicima s područja Ugarske, Slavonije i Dalmacije, ali i Sefardima koji u većem broju stižu i do Bosanskog sandžaka. Sljedeći veliki val bit će doseljavanje muslimanske populacije na prostor Bosanskog ejaleta u godinama nakon sklapanja Karlovačkog mira, dok je u međuvremenu bilo i nemalog iseljavanja nemuslimanske populacije. U tim prvim godinama nakon obrane Beča oni odlaze iz Bosanskog ejaleta na područja pod mletačkom upravom, a krajem 17. stoljeća primjetan broj katolika odlazi za Eugenom Savojskim prema Slavoniji. Pored arhivskih dokumenata, kronike, poput one Findiklizadea, donose i prikaz vojnih akcija s istočne strane Bosanskog ejaleta, što će također uzrokovati egzoduse, čak i smjene populacije na određenim područjima. U historiografiji su se svi ovi složeni povijesni procesi, uglavnom, prikazivali s monolitnih pozicija pojedinačnih aktera koji su sudjelovali u njima, pa je ova reljefna dionica ostala djelomično ili nikako obrađena, uz brojne nedoumice koje prate složene povijesne teme.

Pomanjkanje izvornog materijala ograničavalo je povjesničare osmanskog razdoblja u istraživanjima demografsko-povijesne naravi. Brojni najvrjedniji izvori bili su razbacani po arhivima širom svijeta, tako da su autori poput Adema Handžića,¹ Hazima Šabanovića,²

¹ Adem Handžić, „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša“, *POF*, br. V/1954-55, Sarajevo, 1955, 135-180; Isti, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975; Isti, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća“, *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994.

² Autor, između ostalog, do danas najzaokruženije obrađene administrativne jedinice, Bosanskog ejaleta: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1955; 2. izd. 1982. (Dalje: Šabanović, *Bosanski pašaluk*)

Muhameda Hadžijahića,³ Milana Vasića,⁴ Avde Sućeske,⁵ Hamdije Hajdarhodžića,⁶ Ivana Pederina,⁷ Gligora Stanojevića,⁸ Enesa Pelidije⁹ i dr. uspijevali dati niz priloga istraživanjima pojedinačnih problema povijesne demografije, ali u ograničenim okvirima i ograničene tematske orijentacije. Pored toga, analizirajući urađeno, može se zaključiti i da je historiografija do danas dala više informacija o posljedicama migracija, nego o razlozima pokretanja populacije iz nekog prebivališta. Svojestvo dosadašnje bosanskohercegovačke historiografije, npr., jest da se primjetno zadržavala i zadržava na današnjim granicama Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Crne Gore i Makedonije. Ovom radnjom bismo željeli uspostaviti nove parametre promatrajući cjelinu bosanskog prostora u teritorijalnom obujmu Bosanskog ejaleta uokvirenog godinama 1683. i 1718., ali uzimajući podjednako u obzir razloge koji su doveli do demografskih promjena, sliku prostora koji se napušta i prostora u koji se dolazi, odlike tradicije i kulture migranata koje su ostale sačuvane ili prihvaćene od zatečene populacije itd. Na taj način, u isto vrijeme očekujemo da dođemo i do potpunijih saznanja, odgovora i objašnjenja upitne demografske karte u narednim stoljećima.

Tehnika ispitivanja populacije za navedena stoljeća nije ujednačena i nije bilo mogućnosti da se ustanovi razmjerno ujednačena metodologija istraživanja primjerena potrebama i načinu rada povjesničara, istraživača demografskih kretanja. Primjetno je da suvremeni demografi, pa i povjesničari, često zaključuju da se većina dosadašnjih istraživača veže nekritički uz narativne izvore, a da su u istraživanjima ovakvog tipa primarni izvori prikladni za statističku obradu. U istraživanju povijesne demografije, međutim, puno je više

³ Muhamed Hadžijahić, „Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i početkom XIX stoljeća“, *Prilozi ISS*, XI-XII, Sarajevo, 1975-76, 289-291; Isti, „O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878. godine“, *Prilozi ISS*, Sarajevo, XVII, 18, 1981, 203-220

⁴ Milan Vasić, „Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku“, *GDIBiH*, Godina XIII/1962, Sarajevo 1963, 233-249.

⁵ Avdo Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, Istorijski institut u Beogradu, br. 1, Beograd, 1976.; Isti, „Uticaj migracionih kretanja na oblikovanje agrarnih odnosa u BiH u periodu osmanske vladavine“ u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 109-118; Isti, *Bošnjaci u Osmanskoj državi*, Sarajevo, 1995.

⁶ Hamdija Hajdarhodžić, „Lujigji Ferdinando Marsilji i jugoslovenske zemlje od 1679-1684“, *Anali GHB*, VII-VIII, Sarajevo, 1982, 241-251; Isti, „Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine“, *Anali GHB*, XI-XII/1985, Sarajevo, 1985, 289-330.

⁷ Ivan Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji: 1409-1797*, Dubrovnik, 1990.

⁸ Izuzetan doprinos u približavanju izvorne građe: Gligor Stanojević, „Katastri Herceg Novog i Risna iz 1704. godine“, *Spomenik SANU*, CXXV, Beograd, 1938.; Isti, „Prvi katastar hercegovskog kraja iz 1702. godine“, *Glasnik Cetinjskih muzeja*, VII, Cetinje, 1974.

⁹ Enes Pelidija, „Privredne prilike u bosanskom ejaletu u prvim decenijama XVIII stoljeća, *IZ ISB*, br. 7, god. VII, Banjaluka, 1986, 25-39; Isti, „O migracionim kretanjima stanovništva Bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII vijeka“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 119-131 (Dalje: Pelidija, O migracionim kretanjima); Isti, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, Sarajevo, 2003.

zamki nego u proučavanju cijena.¹⁰ U Europi do 18. stoljeća nema popisa stanovnika, ali se procjene rade prema informacijama o pojedinim gradovima, područjima, poreznim knjigama, vojnim listama, parohijskim knjigama itd. Ne može se očekivati da podatci o broju stanovnika budu konačni i zaokruženi zbog više razloga. S tehničke strane, takva rekonstrukcija je otežana zbog toga što su podatci uglavnom neujednačeni, nehomogeni u odnosu na izvore koji su osnova determinacije (jesu li to katastarske knjige, popisi tvrđavskih posadnika, timarnika, filuridžija itd.). Sa stajališta vremenskog konteksta, nepreciznosti su uvjetovane burnim društveno-političkim događanjima, ratovima koliko i mirovima, tijekom i nakon kojih su migracije stanovništva stalno prisutne, neka područja posve opustošena, druga dobila enormno povećanje broja stanovništva, u trećim se demografski gubici uslijed epidemija i ratova u kratkom vremenskom periodu zamjenjuju imigracijom. Jasnije demografske mehanizme možemo primijeniti na užem području, nekoj manjoj upravnoj jedinici u odnosu na Ejalet, i to kroz čimbenike smrtnosti i vjenčanja, naseljavanja imigranata i sl.

Istraživači koji su dali doprinose relevantne za našu temu nisu u dovoljnoj mjeri ulazili u razradu svih njezinih segmenata. Isto tako, u jugoslavenskoj i postjugoslavenskoj stručnoj javnosti, uglavnom, nisu dovoljno korišteni, a ni dovoljno poznati rezultati rada svjetskih osmanista. Poseban problem predstavlja pojednostavljivanje demografskih procesa prateći ih uopćeno kroz prosječnu brojku do koje je došao jedan autor, a sljedeći to automatski preuzimali, bez upitanosti koliko je to realno moguće, tko sve čini tu masu uopće i šta se događa s onim krakovima muhadžera koji s ugarskih prostora nastavljaju put prema Smederevskom sandžaku. Adem Handžić i Enes Pelidija prenose riječi Safvet-bega Bašagića, npr., kako se do 1699. godine iz Ugarske, Slavonije, Like, Krbave i Dalmacije, koje su pripale habsburškoj i mletačkoj državi, iselilo oko 130.000 stanovnika.¹¹ Način na koji se prenose Bašagićevi podatci ostavlja dojam da je tu riječ o onim istim ljudima koji su otišli na prostore Ugarske i današnje Hrvatske s osmanlijskim prodorima i sad se kao stopedesetgodišnjaci vraćaju nazad. Tek će se kod Milenka Filipovića pojaviti blaga naznaka o sastavu tog prognaničkog korpusa, o tome da je među njima bilo i potomaka onih čiji su se preci u vrijeme ofenzivnih akcija tijekom XVI stoljeća naselili u spomenute krajeve upravo iz Bosne, i to zbog pogodnijih uvjeta za život. Korpus iz kojeg su potekli nije jednovrstan, to je sigurno.¹² Implicirajući da je jedan dio svakako

¹⁰ Helmut G. Kenigsberger, *Evropa u šesnaestom veku*, Beograd, 2002, 40 (Dalje: Kenigsberger)

¹¹ Adem Handžić, „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša“, *POF*, br. V/1954-55, Sarajevo, 1955, 144; Pelidija, O migracionim kretanjima, 122.

¹² „S istjerivanjem Turaka ne odlaze samo vojne kolone, idu i oni koji su ovdje prešli na muslimansku vjeru, a odlazi s njima i veliki broj stanovnika.“ Đuro Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, Budapest, 1991.

vojni i časnički, ne treba zanemariti dio tamošnje populacije koji je prihvatio islam, što automatski znači da se nipošto ne može prihvatiti teza da se radi o 130.000 Bašagićevih ljudi. Osim toga, i dalje se ide pojednostavljenim prikazom, pa se kaže kako su obično potomci sa svojim obiteljima ostajali živjeti na teritoriju Bosanskog ejaleta, dok je dio novopridošlih prognanika, poslije kraćeg zadržavanja, produžio prema jugu, u druge ejalete Carstva.¹³

Pojednostavljene definicije nesumnjivo složenih pojava i tema ostale su do danas razvidan nedostatak balkanskih historiografija. Pitanje poput onog tko su muslimani koji dolaze na prostor Bosanskog ejaleta i oni koji ostaju na prostorima izvan osmanske uprave ostalo je najmanje istraženo, a materijalni ostatci kao dokazi nekadašnjeg bivstvovanja, ciljano ili protokom vremena, nestali.¹⁴ Historičari danas šire polje rada dalje od klasičnih okvira, tako da se traže hipotetski odgovori na logička pitanja, kao što je ono gdje su se u 17. i 18. stoljeću smještale, npr., tisuće ljudi koji u migracijskom valu stižu na neko područje, da li muslimanska populacija pristigla na prelazu iz 17. u 18. stoljeće naseljava kuće katolika, npr., onih koje je Savojski izveo iz zemlje? Isto tako, da li u napuštene kuće po Hercegovini useljavaju muslimani izgnani iz Risna ili Novog? U ovom radu nastojat će se dati odgovor na to onoliko koliko detalja pružaju izvori, podsjećajući da se za obradu ovakvih tema mora poznavati širi kontekst događanja, a u isto vrijeme znati uočiti zakonitosti realizirane u lokalnim okvirima i regionalnim granicama.

Značajne pojedinačne rezultate su u svjetskoj historiografiji, kao i u osmanistici polučili Karl Kaser,¹⁵ Justin McCarthy,¹⁶ Halil Inalcik,¹⁷ Kemal Karpat,¹⁸ Ismail Hakkı Uzunçarşılı,¹⁹

¹³ Milenko S. Filipović, „Etnička prošlost našega naroda u okolini Visokog (u Bosni)“, *Etnološka rasprava*, Beograd, 1928, 80.

¹⁴ Čak i u slučajevima postojanja prvorazredne dokumentarne građe o životu tih ljudi na nekim prostorima, primjetan je destruktivan odnos prema počivalištima mrtvih kroz potpuno zatiranje civilnih groblja/greblja, šehitluka (mjesto sa ukopanim borcima). Toponimi su u priličnoj mjeri opstali tokom stoljeća, iako se kroz dešavanja 20. stoljeća bilježe i takva nastojanja, što već ulazi i u sferu psiholoških analiza.

¹⁵ Karl Kaser, *Popis Like i Krbave 1712. godine: obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj* / Karl Kaser, Hannes Grandits, Siegfried Gruber, Zagreb, 2003.

¹⁶ McCarthy, Justin. "Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Bosne", *Glasnik RIZBiH*, br. 7-8, 1999, 743-754.

¹⁷ Halil Inalcik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600.*, Zagreb, 2002.; Isti, *The Ottoman Empire and Europe: The Ottoman Empire and Its Place in European History*, Istanbul, 2017.

¹⁸ Kemal Karpat, H. *The Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden, Brill, 2000. i dr.

¹⁹ Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I,II, Istanbul, 2015. i dr.

Nenad Moačanin,²⁰ Nenad Vekarić,²¹ Skender Rizaj,²² Fuad Köprülü,²³ Ahmed Akgündüz,²⁴ Srđan Katić,²⁵ Tatjana Katić,²⁶ Yılmaz Öztuna,²⁷ itd. Ono zbog čega su dosadašnja istraživanja među povjesničarima ostavila ogroman prazan teren za daljnji rad je što pojedinac teško može sam obuhvatiti viševrsan materijal (zbog potrebe poznavanja jezika i pisma, raznorodne diplomatike i paleografije, sporog sakupljanja podataka uslijed težine iščitavanja materijala). Što se tiče praznina koje nose regionalne historiografije u cjelini, one nastaju posebno zbog usmjerenosti na stereotipsku faktografiju i pojednostavljene povijesne prikaze koji su zapostavili i velikim dijelom i izbrisali cijele dionice identiteta i povijesnog pamćenja svih naroda, koji i danas žive na prostoru kojeg je Hazim Šabanović stavio u granice od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice.²⁸

Jedno od stereotipiziranih polja u obradi osmanističkih tema je terminologija, odnosno baština neznanstvene historiografije 19. i 20. stoljeća. Zbog vlastitog fokusa na terminologiji u nekim ranijim radovima i dijelom objašnjenja u jednom u narednih poglavlja, ovdje samo podsjećamo na dvije sfere stereotipskog pristupa, koje se u suvremenoj znanosti već problematiziraju. Riječ je o pojmovima iz sfere nacionalnog i onim iz sfere karaktera osmanske uprave i timarsko-spahijskog sustava. Primarno se osvrćemo na uporabu riječi Turci, turski, jer se pokazuju kao najčešće nekritički rabljeni pojmovi. Višenacionalni Osmanski sultanat (Devlet-i Āliyye-i Osmāniyye/Uzvišena Osmanska država) uporno se do danas naziva Turskim carstvom, iako su se sporadično javljali zahtjevi da se konačno uzmu u obzir razvidne činjenice

²⁰ Nenad Moačanin, „Do the 18th century cizye registers in comparison with the earlier inventories make the research of the demographic tendencies on the Balkans easier?“ u: Rumen Kovačev (ur.). *Iz praktikata na osmanskata kancelarija*. Sofia, Nacionalna biblioteka "Sv. sv. Kiril i Metodij", 2011, 165-170; Isti, *Militärgrenze und »Nationalcharakter« der Kroaten im 17. und 18. Jahrhundert / Das Bild des Feindes*. Berlin, 2013, 51-54, i dr.

²¹ Nenad Vekarić, „Stanovništvo Stona od 1333. do 1900. godine“, u: *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Maloga Stona*, Ston, 1987, 117-146; Isti, *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb-Dubrovnik, 2004. (koautor Vladimir Stipetić); Isti, „Istraživanje stanovništva sjevernog Jadrana.“ *Sveti Vid*, Rijeka, 10 (2005), 69-77.

²² Skender Rizaj, *Mining in Kosovo and surrounding regions from the 15th to 17th Centuries* (Doctoral Dissertation), Priština, 1968; Isti, *Kosova, shqiptarët dhe serbët*, Prishtinë, 1991.

²³ Fuad M. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1994....

²⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri*, I-IX, Istanbul, 1990-1996. (Dalje: Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*) i dr.

²⁵ Srđan Katić, „Organizacija poštanskog saobraćaja u Osmanskom carstvu od 16. do 18. veka“, u: *Pismo: zbornik radova*, Beograd, 2001, 29-37; Isti, „Uloga Jevreja u otvaranju i razvoju rudnika Kučajna i Majdanpek u drugoj polovini XVI veka“, u: *GDI*, 7, 1-2, 2001, 7-17; Isti, „Kneževačko potisje pod turskom vlašću“, u: *Istorija Novog Kneževca i okoline*, Novi Kneževac, 2003, 135–209; i dr.

²⁶ Tatjana Katić, „Srbi u Nišu posle turskog osvajanja 1690. godine“, u: *JiČ* 1-2, 1998, 49-64; Ista, „Garde na Dunavu od XVI do XX veku“, u: *JiČ*, 1-2, 2001, 47-52; Ista, „Viyana Savaşı'ndan sonra Sırbistan (1683-1699)“, u: *TÜRKLER* 9. cilt, Ankara, 2002, 765-772; i dr.

²⁷ Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar İslam Devletleri*, Ankara, 1969. i dr.

²⁸ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 8.

da riječ turski implicira usko nacionalni karakter.²⁹ Historija Osmanske države je historija svih naroda koji su ga činili, a ne samo Turaka.³⁰ Bila je to imperija koja se nije zasnivala na etničkim kriterijima nego na odanosti osmanskoj dinastiji. U toj određenoj fluidnosti poimanja etnikuma mora se uzeti u obzir širenje Osmanske države i praksa imenovanja u određenom periodu, paralelno s višestoljetnom navikom nemuslimana da muslimane imenuju kao Turke. Riječ Turčin nalazimo u čl. 15 Fatihove kaznene kanunname: „Ako netko pije vino, bio on Turčin ili građanin, neka kadija odredi ta'zir...“.³¹ Iako dio autora stoji na činjenici da je ovdje riječ o značenju pojma musliman, zbog šireg konteksta i spominjanja građana, mišljenja smo da je ovo primjer gdje se taj pojam veže za anadolskog seljaka, prvenstveno nomadske turkmenke stanovnike koji su govorili nezgrapnim turskim jezikom (kaba türkçe), dugo lišenim bilo kakve vokalne harmonije.³² Kod Janjičarske kanunname i čl. 37 u kojem se kaže da se u adžemi oglane (janjičarsku organizaciju) ne uzimaju Turci, moglo bi se doista misliti na muslimane općenito, jer se u početku muslimanska djeca i nisu uzimala.³³ To pojačava čl. 38 iste kanunname, u kojem se kaže da je „korisno skupiti djecu nemuslimana“, ali se onda postavlja pitanje zašto se pored Turaka/muslimana koji se ne uzimaju u devširmu, također ne uzimaju ni Rusi, Cigani i Adžemi³⁴ bez naglašavanja jesu li muslimani ili nemuslimani? Iako se na Zapadu masovno koristio pojam „turski“ i s uvriježenom asocijacijom na nešto barbarsko, ruralno, divlje s Istoka, u prilog našem insistiranju na pojmu „osmanski“ ide, između ostalog, prisutnost među osmanskim autorima kvalifikacije Turaka izrazom *etrāki bî idrāk* (Turci bez sposobnosti rasuđivanja) i *etrāk-i nā pāk* (Turci kojima je strana čistoća).³⁵

²⁹ Nenad Filipović, „Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu 'Stvaranje Jugoslavije 1790-1918' Milorada Ekmečića“, *POF*, br. 40, Sarajevo, 1990, 434.

³⁰ Ovdje se ne dovodi u pitanje izvorno porijeklo osmanske dinastije, iako su jednom periodu historičari poput Gibbonsa počeli vezivati rodonačelnike Osmanske države za mongolsko porijeklo. (Herbert Adams Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916.)

³¹ Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, 349.

³² Osmanski jezik je bio visokostilizirani vid turskog jezika sa ogromnim uticajem arapskog i perzijskog jezika. Detaljnije: Miša Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd, 2001, 111.

³³ Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, IX, 135.

³⁴ „Adžemi“ je riječ arapskog porijekla i izvorno znači „stranac“ ili „svaki nearapin uopće“. Izvori pokazuju da se u osmanskom jeziku pod njom najčešće podrazumijeva Perzijanac.

³⁵ Danas se uzima da su se ovi izrazi prvotno pojavili u vrijeme devširme po iranskim prostorima, pa čak i ranije, u vrijeme seldžučkog osvajanja iranske teritorije. U osmanskom jeziku su se ovakve konstrukcije pežorativnog karaktera i inače često koristile za pobunjenike protiv Osmanske države, pretežno ši'ijske i alevijske grupe. Za detaljnije podatke o upotrebi ovih izraza, ali i o oprečnim mišljenjima vidjeti: Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 3, Ankara, 2000, 107; Nejat Göyünç, „Osmanlı Devlet Hakkında“, *Cogito*, sayı 19/1999, 90; Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, Istanbul, 2009, 97-109; İstî, „Münşi Iskender Bey'e göre XVII. Yüzyılda İran Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar“, *Türkiyat Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi, sayı 22/015, 121-132.

Iz sfere osmanske uprave i timarsko-spahijskog sustava brojni su primjeri nepoštivanja etimološkog značenja pojmova (muhadžir,³⁶ raja,³⁷ pašaluk,³⁸ vezir³⁹ i sl.), kao i uvođenja popularne, a neadekvatne terminologije poput one u izrazu turska okupacija, deportacije Srba i sl.⁴⁰ Sve to je razlog što se u ovom radu češće usmjeravamo na uporabu izvornih pojmova.

Glavni cilj istraživanja je odrediti i analizirati migracijske tokove u razdoblju 1683.-1718., te paralelno s tim individualizirano rekonstruirati djelovanje socijalnih, gospodarskih, političkih, kulturnih čimbenika u demografskim promjenama na prostoru samog Bosanskog ejaleta. Rezultati analize demografskih procesa i promjena su kontekstualizirani na razini Osmanske države, odnosno, sagledani iz perspektive multietničkog, multikulturnog i multikonfesionalnog sastava njezine populacije.

Zbog svega toga u fokusu istraživanja analiza životnih uvjeta tijekom tri i pol desetljeća na teritoriju Bosanskog ejaleta, oscilacije rasta i opadanja stanovnika (ovisno o socijalnim i političkim zbivanjima ili epidemiološko-higijenskim okolnostima), i to u ključnoj sferi života pojedinca, običnog čovjeka.

U ovoj se radnji nastoji rekonstruirati val ratovanjem potaknutih migracija na prostoru Bosanskog ejaleta u rasponu 1683.-1718., povijesno značenje migracija u formiranju etničke strukture na određenom prostoru, važne demografske pojave i procese (nastanak gradova, dotok novih stanovnika, epidemije, napuštanje sela, organiziranje kućanstava, životni standard, obrazovni nivo, promjene u kulturi življenja itd.). Brojni tragovi i posljedice ovakvih procesa i pojava su ostali kao survivali do suvremenog doba, nalazeći mjesta u navikama nekih zajednica,

³⁶Mimo činjenice da su u masi termina za migrantsku kategoriju (e/i)migranti, prognanici, izbjeglice) postojali u osmanskom jeziku sinonimi, za nevoljko pomjeranje stanovništva iz svog mjesta se koristi specifična riječ hidžret, a za onog ko čini hidžret muhadžir. Historiografija danas bilježi kardinalne greške iskusnih historičara koji kod tema o naseljavanju muhadžira u prošlosti umjesto te riječi koriste riječ mudžahidin (Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, knj. 1, Beograd, 1996, 89-90; Jovan Bojović, „Šaransko-jezerski bataljon u oslobođenju pljevaljskog kraja 1912. godine“, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, naučni skup, Prijepolje: Dom revolucije, 214. Posebno ukazano u: Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006, 195)

³⁷Pretežno uslijed izjednačavanja te riječi sa kmetstvom ili zanemarivanja činjenice da raju nisu činili samo kršćani.

³⁸Najčešće greške miješanja administrativnog opsega jurisdikcije paše i službene administrativne jedinice. Jedan od takvih primjera je Beogradski pašaluk o kojem se isključivo govori kao administrativnoj jedinici, a on praktično bio dio Smederevskog sandžaka.

³⁹Neki autori su skloni prijevodu ove riječi kao „guverner“. (Primjer: Robert Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006.)

⁴⁰Akademik Radovan Samardžić od 1991. godine uvodi drugovrsniju leksiku „nekadašnjeg“ R. Samardžića, pa o strateškom naseljavanju vlaškog stanovništva uz filuridžijski status on govori kao o „genocidu“ Turaka nad Srbima koji trpe „deportovanja“. (Radovan Samardžić, „Turci u srpskoj istoriji“, u: *Zbornik za orijentalne studije*, br. 1, Beograd, 1992, 19-37)

općenito kulturi življenja, kućnoj organizaciji i sl., zbog čega će biti navedeni i detalji usmene povijesti. Prirodno je da takvi detalji često ne korespondiraju s dokumentarnim materijalom, ali je i realitet da arhivski materijal ima posebno praznine kad je u pitanju prošlost malih ljudi, a u životu i tih malih ljudi krije se svjetska povijest. Duskoro preovlađujuće istraživana politička povijest temeljnih društvenih struktura i njezinih izvora društvene moći, klasična događajnica s velikim imenima i događajima, ostavlja nas na površini razvoja civilizacije, a usmena povijest je neopravdano zauzela mjesto u prostoru subkulture bez utjecaja na događajnice.⁴¹

Radnja bi trebala pružiti sustavan i detaljan uvid u demografske promjene i njihove posljedice unutar populacije Bosanskog ejaleta u zadanom razdoblju, uz ispitivanje i interpretaciju uzajamne uvjetovanosti povijesnih procesa i demografskih promjena, karaktera međukonfesionalnih relacija, odnosa prema novodoseljenoj populaciji itd.

Identifikacijom i pružanjem relevantnih povijesnih objašnjenja strukture i karaktera migracijskih tokova kao ključnih povijesnih čimbenika koji su do 1718. godine stvorili šarolik demografski mozaik Bosanskog ejaleta, dosadašnja tradicionalna faktografska istraživanja dopunila bi se važnim uvidima u promjene kulturnih obrazaca i oblika svakodnevice pojedinaca (migranata i domaćina), ali i naselja (u koja i iz kojih se dolazi). Naime, poimanje granica i veličine teritorije pokazuje se redovno relativnim s aspekta promatranja dugog trajanja. S ustanovljenim povijesnim činjenicama obveza povjesničara se proteže i na proučavanje svih dostupnih korijena identiteta i intencija pojedinih povijesnih fenomena, a ne samo na obrađivanje određenih povijesnih procesa kao definitivnih prekretnica (osvajanja određenih prostora, npr.)⁴² Nakon takvih prekretnica, političke granice postaju relativna priča, a mentalna percepcija proživljenih promjena odražava se dugoročno na odnose između pojedinaca, obitelji, grupa.

Narodna kultura i folklor su dugo bili definirani kao homogeni kulturni sustavi i istraživani pretežno u etnologiji. No, što se više narod shvaćao kao heterogena ukupnost podređenih grupa, a folklor kao refleks uvjeta kulturnog života naroda, čak i među etnologima se narod počeo promatrati kao povijesna varijabla, a ne nepromjenljiva kategorija. Povrh toga, neki autori su vanjske razloge kulturnih udaljenosti koje nas odvajaju od situacija drukčijih od

⁴¹ Filip Škijan, „Bošnjaci na otoku Krku i u gradu Buzetu“, *Historijska misao*, br. 1, Tuzla, 2015, 227 – 255.

⁴² Boro Bronza, „Habsburška percepcija identiteta Bosne i Hercegovine 1683-1718.“, u: Zbornik radova *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Sarajevo, 2011, 41 (Dalje: Bronza)

naše svrstali u objekte etnologije, a unutarnje razlike u razinama viših društava u objekte demologije.⁴³ S obzirom na to da se demološka istraživanja odnose na sve slobodne građane koji imaju politička prava, imaju, dakle, svoj predmet u povijesnoj i društvenoj činjenici, opravdano se u ovoj radnji dotičemo kulturnih sličnosti i razlika, kulturnih aktivnosti i proizvoda kao posebnih narodnih oznaka. To nije zato što su vrjedniji ili ljepši na jednoj ili drugoj strani, nego zato što izražavaju, dokumentiraju i predstavljaju specifično društveno-kulturno stanje.⁴⁴ Demografske promjene, odnosno konkretno migracijski tokovi, kao jedan od preduvjeta za njih, oslikavaju kulturno kruženje, preuzimanje tradicija, dopunjavanje, oplemenjivanje ili njihovo odnošenje u nove prostore. Pošto su sociolozi velikim dijelom nedovoljno rabili povijesni aspekt o obradi ovakvih rezultata u smislu društvenih promjena, radnja se dotiče i objašnjenja najčešćih propusta u demološkim definiranjima kroz historiografiju.

Što se tiče strukturnih dijelova, nakon objašnjenja promjena prostornih percepcija i značenja termina Bosanski ejalet u razdoblju 1683.-1718., te promjena u upravnoj i vojnoj organizaciji, radnja prikazuje društveno-političke okolnosti unutar kojih su se odvijali migracijski tokovi i dolazilo do osciliranja broja stanovnika u naseljenosti unutar Bosanskog ejaleta. U cilju uklanjanja bar dijela brojnih nedoumica koje prate ovakve teme, svakako će mjesta naći i urbanizacija, populacija u gradskom i seoskom okruženju, njihova svakodnevica (životni standard u ranije navedenom razdoblju; *melting pot* narodnih običaja u uvjetima migracija s različitim uzrocima), međukonfesionalni odnosi, promjene u sustavu gradnje, kao i karakterizacija jezika i stanovnika Bosanskog ejaleta.

I pored ratno-političkog i epidemiološkog konteksta demografskih promjena u razdoblju 1683.-1718., gotovo jedini siguran dokaz općeg rasta broja stanovnika jest primjetan rast gradova. Bosanski ejalet prati opću tendenciju povećanja broja stanovnika od svog formiranja do kraja 18. stoljeća.⁴⁵ Iako je gradski čimbenik primaran, u određenim razdobljima porast dolazi sa sela, za što bi jedan od razloga mogao biti prestanak virusnih epidemija. Isto tako, što je centralna vlast bila stabilnija i efikasnija, kopneni i vodeni putevi su bili sigurniji, zbog čega je dolazilo do unapređivanja poljoprivrede, time i veće proizvodnje, te je sve to zadržavalo

⁴³ Snježana Čolić, „Neke teorije o dvjema kulturama: k dijalektičkoj perspektivi“, *Sociologija sela*, 40, 2002, 108-109.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ O broju stanovnika u ključnim evropskim gradovima tokom tih stoljeća vidjeti detaljnije u: Kenigsberger, 41, 42; Gaetano Cozzi, Michael Knapton, Giovanni Scarabello, *Povijest Venecije*, sv. II, Zagreb, 2007, 239-242.

populaciju na određenom području. Analize pokazuju da pad broja stanovnika nije bio uzrokovan samo naglom smrtnošću (iz različitih razloga), nego je kriza u sredstvima za život utjecala sigurno i na fizičku izdržljivost stanovnika, slabeći moć reprodukcije.

Suvremena povijesno-demografska istraživanja koriste različite tipove povijesnih izvora zbog čega su i razvila kombiniranu kvantitativno-kvalitativnu metodologiju. Na tom tragu se u ovoj doktorskoj disertaciji koristi komparativan, multiperspektivan i relacijski pristup kako bi se interpretirao složeni međuodnos makrohistorijskih procesa (kretanje stanovništva) i mikrohistorijskih fenomena (svakodnevni život pojedinaca). U disertaciji se analizira i interpretira povijesna građa različite provenijencije. Na prvom mjestu valja istaknuti osmanske katastarske liste i kronike, sidžile vezane za područja s najprimjetnijim priljevom ili odljevom stanovnika, matične knjige zapadnoeuropskih zemalja, međudržavne ugovore o razgraničenju, popise stanovnika, tvrđavskih posada, ali i zabilježene prijeme u lazaretima, vijesti o otmicama i sl. Prema tome, kombinirat će se metode kvalitativne i kvantitativne analize. Primjer gdje se vidi da obrada radnje jednostavno nameće kombinirani metodološki pristup, jest činjenica da je kroz osmanske izvore velikim dijelom teško pratiti migrantsku populaciju razdvojeno prema pravoslavnoj ili katoličkoj vjeroispovijesti, jer se često koriste zajedničke imenice poput kafir, gavur, gebran (općenito nemuslimani). Za takve podatke postaju značajna crkvena i vizitatorska izvješća.

Statističke metode će se u mogućem opsegu koristiti u analizi brojčanih podataka, a analiza sadržaja u istraživanju narativnih izvora. Ovdje je nužno podsjetiti i na jednu od razlika oko kategorizacije izvora kad je riječ o obradi ovakvih tema iz osmanskog razdoblja. Svojevrsno iznenađenje je bilo kad je Mirjana Gross u obradu suvremene historiografije s razlogom uključila dva imena, Haydena Whitea i Dominicka Lacapru.⁴⁶ Iako je povijesti oduzeo karakter znanosti prikazujući je kao poetsku djelatnost, utemeljenu na priči i naraciji, filozof i povjesničar Hayden White se smatra prvim koji je teorijski definirao vezu povijesti i naracije. Ta veza se praktički uvijek očitovala u relacijama između pojma dokumenata i priče, gdje je dokumentarni materijal do tada uvijek bio klasificiran kao prvorazredan izvor u odnosu na narativne izvore. Danas kad okosnicu balkanskih historiografija preuzimaju povijesničari mlađih generacija, takva hijerarhija gubi na snazi. Arhivski materijal se pojavljuje kao Whiteov fetiš, neka vrsta zamjene za izgubljeni objekt, dok su dokumenti tek tekst koji nadopunjuje

⁴⁶Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb, 1996, 334-338.

realnost, proživljenu i očitovanu kroz narativne izvore, zbog čega je u praksi obvezno upoređivati dokumente i naraciju.⁴⁷ U dosadašnjim povijesnim predstavama, posebno starijih razdoblja, izuzetno je bilo važno razdvojiti priču o određenim činjenicama i dokumentarnu interpretaciju istih. Naraciji je najčešće zamjerano na nepouzdanosti sjećanja, svjesnoj ili nesvjesnoj subjektivnosti, prilagođavanju onom što se očekuje od izloženog ili izmjenama prema sjećanju. Suvremeni multidisciplinarni pristupi, međutim, estetski zalaze u načine naracije, tako da je povijest podržavana pomoćnim znanostima, naravno u različitim omjerima. Iz takve situacije je proizašla i pojava da se u listama regionalnih osmanističkih referenci, pored široko prihvaćene podjele na objavljene i neobjavljene izvore, kao narativni izvori kategoriziraju autografi ili Tarihi (historija, kronika) Saliha Sidkija Muvekkita, Enverija Sadullaha, Subhija Mehmed-efendije, Ibrahima Pečevije, Konstantina Mihailovića iz Ostrovice, prote Mateja Nenadovića, Samija, Šakira, Dursuna itd.⁴⁸

S obzirom na povijesna razdoblja i prirodu izvora koji su nesumnjivo prvorazredni u rangu, ali samo za određene kategorije stanovnika (poput poreznih knjiga u kojima su navedeni samo porezni obveznici), znanost je dugo ostajala bez odgovora na bilo kakvim konačnim brojkama, pa i samom broju članova kućanstava, a s tim i broju stanovnika. Radi koliko toliko preciznijeg rezultata, istraživači su uglavnom pribjegavali prosječnom broju članova kućanstva. Razilaženja u prosječnom broju od tri pa do osam članova po kućanstvu od 14. do 19. stoljeća najčešće su vezivana za navike života sinova uz oca ili dijeljenje od osnovne obitelji u pojedinim društvenim zajednicama.⁴⁹

Kad je riječ o arhivskom materijalu, primarna istraživačka pozornost je okrenuta sljedećim fondovima:

⁴⁷ Hayden White, „Fabulacija povijesti i problem istine u reprezentaciji povijesti“, *K.*, Časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju, 2003, sv. 1, 33-54; Isti, „Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju“, *ČSP*, Zagreb 2004, god. 36, sv. 2, 621-635.

⁴⁸ Primjer kategorizacije takvih historija kao narativnih izvora: Miroslav Pavlović, *Vojno administrativno uređenje Smederevskog sandžaka 1739-1788.*, doktorska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2016, 317.

⁴⁹ „U Sremskom sandžaku raje najčešće ima po sedam i osam (članova).“ (W. McGowan, *Food Suplayy and Taxation on the Middle Danube 1568-1579*, *Archivum Ottomanicum*, Tomus I, Anno 1969, 162); O temi oko podrinjskog prostora među srpskim i vlaškim seoskim kućama, o tome da je u pomenutom okrugu „dolazilo po 4-4½ duše na jedan dom u vlaškim, a po 5-5½ u srpskim kućama“ (Andrija P. Ivanović, „Opisanije okružja krajinskog“, *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, br. V, Beograd, 1853, 252); „Iz toga izvodi da se Vlasi radije dele nego Srbi, ali napominje kako je običaj (koji on osuđuje), da se sin deli od oca i od braće, pošto se oženi.“ (Stojan Novaković, *Selo*, SKA, Beograd 1891, 144)

- Turska (Istanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul Belediye Kütüphanesi, Ankara Tapu ve Kadastro)
- Hrvatska (arhivi u Zadru, Dubrovniku, Splitu, Zagrebu, Požegi i dr.)
- Bosna i Hercegovina (arhivi u Sarajevu, Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru)
- Crna Gora (Državni arhiv Crne Gore, Odjeljenje u Herceg Novom i dr.)
- Kosovo (arhivi pri Državnoj agenciji arhiva)
- Makedonija (Državni arhiv, Institut za nacionalna istorija v Skopje)...

1. BOSANSKI EJALET

FORMIRANJE, ADMINISTRATIVNI I VOJNI PRIKAZ

Kao rezultat težnje za učvršćivanjem vlasti na širokom prostoru, Osmanska država je ušla u reformu upravne podjele, pa je krajem 16. stoljeća formiran Bosanski beglerbegluk (ejalet ili pašaluk)⁵⁰. Muvekkit griješi kada navodi 1583. godinu kao godinu formiranja Bosanskog ejaleta.⁵¹ Ostali povjesničari su temeljem raspoložive arhivske građe pokušali utvrditi točnu godinu osnivanja, čemu je Hazim Šabanović skoro bio najbliži, tvrdeći da je bio formiran između 25. travnja i 23. rujna 1580. godine.⁵² To je potvrdila Hatice Oruç, pronašavši čak točan datum u beratu od 24. redžeba 988./5. rujna 1580. godine, kada se bosanskog sandžakbega Ferhat-bega imenuje pašom bosanskog beglerbegluka i dodjeljuje mu se prihod od 800.000 akči.⁵³ Dok H. Šabanović smatra da se u vrijeme osnivanja taj ejalet sastojao od Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Pakračkog, Krčkog, Zvorničkog i Požeškog sandžaka,⁵⁴ H. Oruç u svom izvoru sandžak Začasna nalazi unutar Bosanskog ejaleta i pretpostavlja da je malo kasnije priključen Bosanskom ejaletu.⁵⁵ Iako su sandžaci sami po sebi bili neovisni jedan od drugoga, a jednako podređeni svom ejaletu, matičnu ulogu je uvijek imao Bosanski sandžak koji se nazivao i *Paša sancağı*, budući da je u njemu boravio beglerbeg s titulom paše. Iz njegovih dijelova i novoosvojenih područja su izrastali drugi sandžaci, Hercegovački, Kliški, Pakrački i Krčki.

Teritorij Bosanskog ejaleta nije bio istog opsega, kako u početku svog postojanja, tako i nadalje, kako zbog ratnih dešavanja, tako i zbog rutinskih administrativnih reformi u Osmanskoj državi.⁵⁶ Krajem 16. stoljeća je formiran Bihaćki sandžak, a 1600. je izdvojen

⁵⁰ Riječi *beglerbegluk* i *ejalet* imaju isto značenje najveće vojne i upravne jedinice na koje se dijelilo Osmansko carstvo od osamdesetih godina 14. stoljeća. Riječ *beglerbegluk* je, međutim, starija i šireg značenja, jer je označavala i općenito područje kojim je upravljao beglerbeg (mir-i miran, perz.), kao i njegovo zvanje i rang.

⁵¹ Muvekkit, I, 169.

⁵² Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 40-41. Čak je i autor svjetskog glasa, Yılmaz Öztuna, toliko pogriješio da po njemu osnivanje Bosanskog ejaleta pada još 1541. godine (*Devletler ve Hanedanlar Islam Devletleri*, cilt 2, Ankara, 1969, 1068)

⁵³ Doktorska disertacija Hatice Oruç: Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća, Sarajevo, 2003, nap. br. 61 i 62. O životu i djelu Ferhat-paše vidjeti: Enes Pelidija, „Život i djelo Ferhat-paše Sokolovića“, *Glasnik RIZ SFRJ*, 1991, br. 6, 699-711; Hasan Škapur, „Ferhad-paša Sokolović i njegove zadužbine“, *Glasnik VIS*, br. 1.2, Sarajevo, 1967.; Safvet-beg Bašagić Redžepašić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Sarajevo, 1986, 356; Ahmet Aličić, „Gazi Ferhadpaša Sokolović, utemeljitelj Banja Luke (uz tristošezdesetogodišnjicu)“, *Osvit*, god. II, br. 58, Sarajevo, 1943, 10. IV, 12; Elma Korić, *Život i djelo Ferhat-paše Sokolovića*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2012.

⁵⁴ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 79.

⁵⁵ Hatice Oruç, nav. dis., ista napomena

⁵⁶ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 60

Požeški sandžak iz Bosanskog ejaleta i priključen novoosnovanom Kanjiškom ejaletu. Tijekom 17. stoljeća Bosanski pašaluk se sastojao od Bosanskog, Hercegovačkog, Zvorničkog, Kliškog, Pakračko-Cerničkog, Krčko-Ličkog i Bihaćkog sandžaka, ali uz promjene tijekom kojih su npr. Krčko-Lički i Bihaćki sandžak spajani u jedan, a Bihaćki sandžak bio sredinom 17. stoljeća čak i sasvim ukinut.⁵⁷

Odredbe Karlovačkog mira su se utjecale i na administrativnu podjelu unutar ejaleta u 18. stoljeću. Uslijed teritorijalnih gubitaka Bosanski ejalet je bio sveden na pet sandžaka: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški i Bihaćki.⁵⁸ Uspostavljanjem novih granica prema Austriji i Mletačkoj Republici neki dijelovi bivšeg Krčkog sandžaka koji su ostali pod osmanskom upravom bijahu priključeni Bosanskom sandžaku i Jajačkom kadiluku, dok Hercegovački sandžak, na primjer, ostaje bez Gabele i Herceg Novog.⁵⁹ Kako su ovi gradovi bili u isto vrijeme i središta istoimenih kadiluka, dio koji je preostajao Osmanlijama uz staro ime je dobivao i odrednicu Bekija (ostatak). Tako je dio Novskog kadiluka koji je ostao u Osmanskoj državi nazivan Bekije-i Novi, a takav dio Kostajnice je u izvorima Bekije-i Kostajniče. Samo sjedište Novske bekije je preneseno u Nikšić, a Kostajničke u Kozarac. Treba napomenuti kako popis koji slijedi svakako nije zaokružen i potpun, te imajući u vidu da je kod pojedinih nahija mijenjana nadležnost kadiluka, donosimo popis kadiluka unutar pet sandžaka koji su početkom 18. stoljeća činili Bosanski ejalet:

1. B o s a n s k i s a n d Ź a k

Novi Pazar (Novi Pazar, Jeleč, Ras, Vrače),

Trgovište,

Mitrovica (Mitrovica i Zvečan),

Stari Vlah (Sjenica, Barče, Moravica),

Sarajevo (Saraj, Visoko, Fojnica, Kreševo, Vareš, Neretva, Prozor),

Kladanj i Olovo (Kladanj, Olovo, Jelačka župa),

⁵⁷ A. Ivić, Građa za srpsku istorisku geografiju, *GGD*, sv. 7-8, Beograd, 1922, 204.

⁵⁸ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 229.

⁵⁹ Izvanredan izvor je katastarski popis sela bekije sandžaka Krke, Klisa i Hercegovine iz 1701/2. godine koji praktično pokazuje stanje na terenu nakon razgraničenja poslije sklapanja Karlovačkog mira 1699. godine. U popisu su navedena mjesta koja su Mlečani zaposjeli, ali su ih nakon rata morali vratiti Osmanskoj državi. Isto tako nailazimo na nahije promjenljive administrativne pripadnosti, ovisno o ratnim aktivnostima koje su se odražavale kroz ta područja. Uz veliki broj nahija čiji je dio ostao pod upravom Osmanske države pored starog imena nahije stoji riječ bekije (ostatak), a zbog nastalih promjena u opsegu Hercegovački sandžak dobiva i novu podjelu nahija. (BOA, TTD, No 861.) Priređeno izdanje: Fazileta Hafizović, Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine. Prijevod katastarskog deftera, Zagreb-Sarajevo, 2016. (Dalje: Hafizović, Popis sela)

Bosna Brod (Travnik, Lašva, Brod i Zenica s Vrandukom),
Tešanj (Tešanj ili Usora, Maglaj i Žepče),
Višegrad (Višegrad, Dobrun, Kamenica, Banja, Priboj),
Derventa (Bosanski Brod, Dubočac),
Čelebi Pazar (Čelebi Pazar/Rogatica, Borač, Prača, Brodar, Vrtar),
Banja Luka (Banja Luka, Zmijanje, Vrbaški, Dobor, Kobaš, Fefča, Trebovo, Gradiška),
Jajce (Jajce, Vrhovine, Vrbanja/Kotor; palanka Varcar Vakuf i Bočac),
Kamengrad (Kamengrad, Pećigrad, Šturlić, Mala Kladuša, Velika Kladuša, Podzvizd,
Vranograd/Vrnograč, Todorova, Bužim, Stijena, Stari Majdan, Sana/Ključ, Bilaj, Blagaj,
Jezerski, Krupa, Ada-i Kebir/Otoka, Sanski Most/Džisar-i Sana, Cazin, Ostrožac),
Bihać (Bihać, Tržac, Ripač, Sokolac, Izačić, Mutnik, Brekavica, Jasenica),⁶⁰
Bekija Kostajnica (Bosanski Novi, Prijedor, Kozarac, Dubica).

2. Hercegovački sandžak

Foča (Soko, Samobor, Bistrica, Goražde, Zagorje, Završ),
Mostar (Mostar, Blato, Drežnica, Broćno, Rakitnica),
Cernica (Gacko, Piva),
Nevesinje (Dabri, Konac Polje, Nevesinje),
Blagaj (grad i varoš Blagaj, džemat s 28 sela),
Prijepolje (Prijepolje, Mileševo, Ljuboviđa, Mataruge),
Pljevlja (Pljevlja, Kukanj, Vraneš, Krička, Podblaće),
Novska Bekija (Dračevica, Onogošt/Nikšić),
Ljubuški,
Ljubinje,
Konjic/Belgraddžik,
Duvno,
Stolac (Vidoška),
Čajniče (Pribud Međurječje, Dubštica),

⁶⁰ Uglavnom se ponavlja da je Bihaćki sandžak nakon 1699. godine ukinut, a njegovi dijelovi pripojeni Bosanskom sandžaku, te kako je do njegovog definitivnog ukidanja došlo 1711. godine. E. Pelidija, pak, smatra da je Bihaćki sandžak postojao do 1714. godine zbog nekoliko dokumenata u kojima se spominje bivši jeničerski aga Mustafa-paša kao mutesarraf sandžaka Bihać. (BOA, M.d. 226 26/II 1126/1714; 227 26/II 1126/1714.) Budući da zvanje mutesarrafa ima općenitije značenje upravitelja od sandžak-bega, ovo bi mogla biti i osoba koja je privremeno zadužena za dijelove Bihaćkog sandžaka koji su pripojeni Bosanskom sandžaku. Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, Sarajevo, 1989, 47 (Dalje: Pelidija, *Bosanski ejalet*)

Gabela/Neretva,
Podgorica,
Karadag/Crna Gora.

3. Z v o r n i č k i s a n d ž a k

Srebrenica (Srebrenica, Ludmer, Kušlat, Šubin),
Zvornik (Zvornik, Perin, Teočak, Koraj),
Gornja i Donja Tuzla (Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Sapna, Spreča, Gostilj, Dramešin, Paske,
Visovi, Jasenica, Smoluća),
Gračanica (Gračanica, Gradačac, Srebrenik, Soko, Završ, Nenavište),
Bijeljina (Bijeljina, Janja),
Birče i Knežina,
Krupanj i Bohorina,
Loznica/Jadar i Ptičar,
Bogurdelen/Šabac (Bogurdelen/Šabac, Donja Mačva, Gornja Mačva),
Brvenik (Brvenik, Goščanica)

4. K l i š k i s a n d ž a k

Livno (Livno, Glamoč, Saromišlje, Grahovo),
Akhisar (Skoplje, Kupres),
Jezero/Golhisar (Soko, Jezero),
Novosel (Petrovac, Bilaj, Kulen-Vakuf/Džisr-i Kebir, Stara Ostrovica, Havala, Orašac).⁶¹

Sandžaci/live su se uz sudsko-administrativna područja dijelili teritorijalno na nahije kojih je početkom 18. stoljeća bilo 14,⁶² a jedna od novina u godinama do Požarevačkog mira je ta što se u administrativnom ustroju pojavljuju i mutesellimluci (Foča, Nevesinje, Mostar...) na čelu kojih se nalaze mutesellimi kojima je direktno nadležan sandžakbeg.⁶³ Nakon velikog gubitka teritorija i brojnih bekijja Osmanlije su bili primorani uskladiti raspored i nadležnost kadiluka kao sudskih-administrativnih jedinica. Primjerice, nakon što je pao Novi 1687. godine,

⁶¹ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 229

⁶² Novi Pazar, Saraj, Pavli, Saraj i Brod u Bosanskom sandžaku, Soko, Bistrica i Zagor u Hercegovačkom, Brvenik, Koraj i Bogurdelen u Zvorničkom, Neretva, Skopje i Hlivno u Hercegovačkom sandžaku.

⁶³ Vladislav Skarić, „Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711.) godine“, *GZM*, sv. 2, god. XLII, Sarajevo, 1930, 5

od novskog kadiluka ostaje kadiluk Novske Bekije s nahijama Dračevica i Nikšići sa sjedištem u Onogoštu. Stolačkom kadiluku je 1693. godine priključen gabeoski, a 1709. godine stanovnici kadiluka bekijje Gabela upućuju zahtjev Porti da se pripoje kadiluku Mostar. To im je i odobreno jula iste godine. Arhivska građa i 10 godina po razgraničavanju nakon Karlovačkog mira 1699. godine, obiluje zahtjevima i nalogima u smislu priključivanja dijelova jednog kadiluka nekom obližnjem.⁶⁴ Uglavnom, prvih godina nakon sklapanja Karlovačkog mira, Bosanski ejalet je podijeljen na 47 kadiluka. Sarajevo je bio kadiluk većeg ranga, mulaluk, jer mu je kadija imao zvanje mule.⁶⁵

U teritorijalnoj podjeli Bosanskog ejaleta posebno mjesto imaju kapetanije. One nisu prelazile granice sandžaka, ali su mogle pokriti dva kadiluka. Uglavnom su bile duž pograničnih mjesta i rijeka, ali isto tako ih je bilo i u unutrašnjosti, uz glavne puteve. Kapetaniju je uglavnom činio jedan grad i jedna kula, ali se dešavalo da imaju i nekoliko gradova ili utvrđenja. Situacija na prelazu 17. u 18. stoljeće se mijenja u pogledu broja kapetanija. Nakon Karlovačkog mira bilo ih je 12, do 1716. godine osnovano još 13. Godinu 1718. dočekaće njih 23, jer je 1711. godine ukinuta Roška kapetanija, a 1716. i Brodska.⁶⁶

1.1. Vojna organizacija

Vojna organizacija u Osmanskoj državi bila je u čvrstoj vezi s društveno-ekonomskim, preciznije timarsko-spahijskim sustavom. Bosna je, pored Đurđistana/Gruzije, imala tu posebnost jer je u njenoj vojničkoj klasi bilo puno domaćih timarnika, najviše zahvaljujući odžakluk-timaru.⁶⁷ Ono što je karakteristično u timarskom sustavu je uglavnom to što timarnici nisu posjedovali zemlju nego uživali prihode s timara. Zauzvrat su morali ići u vojne pohode

⁶⁴ BOA, Šik.d., 411 92 396/2, rebi' I, 1121./1709. Isto: Pelidija, *Bosanski ejalet*, 48.

⁶⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 229-231; Hamdija Kreševljaković, „Muteselimi i njihov djelokrug“, *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, VII, Sarajevo, 1957, 81.

⁶⁶ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knj. 5, Sarajevo, 1954. (Dalje: Kreševljaković, *Kapetanije*)

⁶⁷ Izdizanje ovih posebnosti na razinu statusa Bosne u Osmanskoj državi kao „države u državi“ Nenad Moaćanin argumentirano veže za faze bosanskohercegovačke historiografije, gdje je ona do osamdesetih godina „pokazivala više smisla za doista postojeće specifičnosti položaja Bosne u Osmanskom carstvu“ za razliku od novijih radova koji idu putem stvaranja mita o zamalo-nezavisnosti od najstarijih vremena. Jedno od kontroverznih polazišta takvih novijih osmanističkih radova jesu i nasljedna prava kod kojih se zanemaruju činjenice ranog dobivanja kolektivnih timara (gedik) kao prethodnice odžakluku, kao i intenzivnije uvođenje vlaških starješina među timarnike sredinom 16. stoljeća. Detaljnije: Nenad Moaćanin, „'Autonomija' osmanske Bosne. Nacrt.“ Zbornik uz 70.godišnjicu života Dragutina Pavličevića, Zagreb, 2002, 136-142.

kad ih se pozove, čuvati ugrožene dijelove za koje su bili zaduženi, a u miru radili na opravkama i snabdijevanju gradova i utvrđenja. Svako neispunjavanje dužnosti ili zapuštanje zemljišta s kojeg uživa prihode, timarnika je koštalo oduzimanjem tih prava.⁶⁸ Timari su nekad dodjeljivani vojnicima koji nisu bili spahije, prvenstveno posadnicima tvrđava umjesto plaće u gotovini. Njihovi timari su bili sitni, iznosili su dnevno tri do pet akči, mjera hrane za jednu obitelj. Veći timari od sedam do deset akči obvezivali su uzdržavanje i spahijske pratnje. Pošto sve to nije bilo dostatno, sitni timarnici su ovisili o prihodima s parcela ili o ratnom plijenu, dok su krupniji spahije imali dvostruku vrijednost desetine i drugih naturalnih davanja. Zaimi (s timarima do 99.999 akči) imali su i prednost što su često obnašali funkcije vojvode, subaše, emina i sl.⁶⁹

Ukoliko bi se planirao vojni pohod, rat, obično četiri mjeseca prije bi se objavila *nefir-i āmm*, opća mobilizacija, na način da Porta obavijesti beglerbega, on sandžakbega, a ovaj alajbega. Vrhovni vojni zapovjednik na pohodu je bio *serasker*. Smotra i provjera jedinica prije vojnog pohoda se nazivala *joklama*.⁷⁰ Iz Bosanskog ejaleta se u ovakvim slučajevima u rat moglo povesti oko 60.000 vojnika.⁷¹

Glavna dva roda vojske u Osmanskoj državi su bili:

- Pješadija (janjičari podijeljeni na ser pijadegan/pješadijski centar, trupe i sekbane, i džebedžije, vojni razred koji je osiguravao ratne potreštine za vojsku)
- Konjica (podijeljena na spahije, trupe s crvenom zastavom i silahdare, trupe sa žutom zastavom)

Azapi, akindžije, jaje, joruci i muselleme su bili podrodovi.

Ejaletske vojske činili su spahije, timarnici ili lokalna konjica. Uz njih tu su još i azapi kao laka pješadija, akindžije, jaje, joruci i muselleme.⁷² U Bosanskom ejaletu su bila prisutna tri glavna roda vojske: spahije, janjičari i posadnici tvrđava. Konjica se dijelila na *jerli* i *serhat*

⁶⁸ Ramiza Ibrahimović, „Struktura feudalne klase u Bosni u 15. vijeku s posebnim osvrtom na regionalnu i konfesionalnu pripadnost“, u: Zbornik simpozijuma *Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu*, održanog 7.-9. marta 1991. god. u Sarajevu. *POF*, br. 41/1991, Sarajevo, 269-282 (dalje, Ibrahimović, Struktura); Avdo Sućeska, „Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba osmanlijsko-turske vladavine“, *Opredjeljenja* br. 4, april, Sarajevo, 1977, 68 (Dalje: Sućeska, Elementi)

⁶⁹ Željko Holjevac, Nenad Močanin, Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku, 2. sv., Zagreb, 2007, 117 (Dalje: Holjevac, Močanin)

⁷⁰ Hazim Šabanović, „Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća“, *GDI* BiH, god. XI, Sarajevo, 1961, 202 (Dalje: Šabanović, Vojno uređenje)

⁷¹ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, OIS, Posebna izdanja, IX, Sarajevo, 1983, 149 (Dalje: Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*)

⁷² Ismail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapukulu Ocakları*, I-II, Ankara, 1984, 1 i dalje.

kulu, lokalne i pogranične spahije. U vojne su išli s dobrim jahaćim konjima i oklopom. Broj spahija koji je sudjelovao u vojni, određivao se temeljem raspoloživosti vojske i razmjerno vojnim pohodima, pa bi na sultanovu zapovijed namjesnik okupljao spahije. Na prelazu iz 17. u 18. stoljeće utjecaj bosanskih spahija je u opadanju, ali još uvijek značajan broj njih aktivno odgovara na sve zapovijedi.⁷³ Među popisanim timarnicima iz prvih pola stoljeća osmanske uprave ima i nemuslimana, čak i knezova.⁷⁴

Janjičari su bili pješadija i dijelili su se na kapu kulu, carske, i domaće janjičare (jerli kulu). Za kapu kulu se zna da su dolazili iz drugih pokrajina, dok je domaćih bilo više. Kao rod janjičari su bili jako značajni u ratu, dok su se u miru bavili različitim zanatima i trgovinom.⁷⁵ Glavni janjičarski tabor bio je u Sarajevu. Na čelu svih ejaletskih janjičara stajao je janjičarski zabit, časnik. Postavljan je na godinu dana. Janjičarski zapovjednici su nazivani serdari, a strateškom politikom centra (da bi očuvali disciplinu janjičara) u Bosni su oni na tom mjestu ostajali samo tri mjeseca.⁷⁶

Tvrđavske posade su bile uglavnom pogranična vojska s velikom odgovornošću čuvara ne samo ejaleta nego i serhata Osmanske države prema Europi, pa se zato i nazivaju *serhad kulu*, pogranične posade.⁷⁷ U dokumentima osmanske provenijencije posade se navode kao *neferi*. Među njima je bilo i nemuslimana, ali se vremenom njihov broj smanjuje. Glavni zapovjednik tvrđavske posade je bio dizdar. On bi napravio popis ljudi (uglavnom iz gradskog srednjeg i nižeg sloja ili seljaka) i slao veziru na odobrenje. Popis bi bio važeći tek nakon dodjele berata. Posade su imale naknadu utvrđenu prema rodovima i zapovjednom rangu i ona se osiguravala iz mukata, malikana i harača. Pošto je zadati vremenski okvir ove teme 1683.-1718. godina, treba ukazati na to da zbog ratnih zbivanja većim dijelom u tim godinama nije bilo moguće sabirati redovne poreze, pa je država na taj način pokušala i da nađe rješenje izlaska iz financijske krize.⁷⁸ Malikana kao doživotni zakup državnih dobara je bila novi sistem

⁷³ Hazim Šabanović, „Bosna i Hercegovina od Karlovačkog do Svištovskog mira (1699-1791)“, *Vojna enciklopedija*, 2 B-E, Beograd, 1959, 23.

⁷⁴ Smajić, *Struktura*, 274.

⁷⁵ Početkom 19. stoljeća Chaumette-des-Fossés piše kako od 78.000 janjičara u Bosni svega njih 16.000 obavlja stvarne vojne dužnosti, dok su ostali zanatlije koji samo uživaju pravo na tu titulu. Takva situacija je slijed opadanja značaja janjičarske vojne funkcije nakon ukidanja devširme u 17. stoljeću. Chaumette-des-Fossés A. *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*, Berlin, 1812, 114.

⁷⁶ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 145.

⁷⁷ Dovoljno se prisjetiti da u administraciji osmanskog perioda bosanske tvrđave, neovisno o njihovoj veličini, imaju epitet „velikih“. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 149.

⁷⁸ Predlagatelj te mjere bio je Köse Halil-paša, defterdar na Porti u vrijeme Ahmeda II, a početkom 18. stoljeća bosanski beglerbeg.

prikupljanja prihoda u tom razdoblju. Ljudi su imali, međutim, i mogućnost obrađivanja svojih čifluka i tako bi povećavali prihode. Uz navedeno, ta služba se mogla koristiti i nasljedno.⁷⁹

Od ostalih rodova prisutnih prethodna dva stoljeća u Bosni (mustahfizi, akindžije, delije), u 17. i 18. stoljeću u građi nailazimo na farise (konjica), azape (stražari), pasbane-asese (noćni stražari), tobdžije, džebelije (oklopnici), gonulije (dobrovoljci), derbendžije (čuvari klanaca) i bešlije (vrsta lahke konjice).⁸⁰

Uobičajene vojne formacije pogranične vojske su činili:

- Džemat (14 do 96 ljudi)
- Buljuk (10 do 100 ljudi)
- Janjičarski (do 100 ljudi)
- Spahijski (20 do 30 ljudi)
- Posada (10 ljudi)
- Oda (5 do 10 ljudi)
- Bajrak (50 do 60 ljudi)⁸¹

Hijerarhijska ljestvica vojnog zapovjedništva u ejaletu je izgledala ovako:

Beglerbeg (najviši administrativni organ i vojni zapovjednik u ejaletu; imao zvanje vezira)

Sandžakbeg (najviši administrativni i vojni zapovjednik u sandžaku; od 17. stoljeća dobija zvanje paše s dva tuga)

Alajbeg (mir-i alaj, komandant puka, po naređenju sandžakbega okuplja zaima i spahije za vojnu; kao naknadu uživao prihode zeameta)

Subaša (pod komandom alajbega, nadležnost u okviru jednog vilajeta)

Čeribaša (izvršava naređenja sandžakbega, alajbega i subaše za opću mobilizaciju, privodi dezertere i sl.; uživa prihode timara)

Alajčauši (na čelu čauša koji vode računa o disciplini vojske, bezbjednosti spahija, prate ko se ističe od njih u borbi).⁸² Bajraktari su nosili zastavu manjih konjičkih odreda, a sandžaktari zastavu alaja, puka.

⁷⁹ Avdo Sućeska, *Elementi*, 70/1

⁸⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije*, 22.

⁸¹ Enes Pelidija, „Bosanski ejalet od 1593. do Svištovskog mira 1791. god.“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 2. izd., Sarajevo, 1998, 158-159.

⁸² H. Šabanović, *Vojno uređenje*, 204.

2.

STANJE U OSMANSKOJ DRŽAVI, RATOVI I PRILIKE NA PROSTORU BOSANSKOG EJALETA 1683.-1718.

Prodorom u Srednju Europu 1683. godine, pod vodstvom velikog vezira Kara-Mustafe, osmanlijska vojska je poharala sjevernu Ugarsku i pokušala osvojiti Beč.⁸³ Posada Beča je dva mjeseca uspješno odbijala napade Osmanlija, dok joj nisu pritekale u pomoć austrijska i poljska vojska. Poljake je predvodio kralj Jan Sobjeski, koji se netom prije toga udružio s Austrijancima. Zajedničkim snagama su uspjeli pobijediti Osmanlije, službeno 12. srpnja 1683. godine. Iako je austrijski car Leopold ponudio mir, Osmanlije to nisu prihvatili, pa su ujedinjene kršćanske snage nastavile borbu s osmanskim na prostoru sjeverozapadne Ugarske.

Pokret Osmanlija na Ugarsku, njihov poraz pod Bečom 1683. godine i teritorijalni gubici Osmanske države u Bečkom ratu (1683-1699) nisu inicirali samo potreze u rasporedu snaga, vlasti i globalnog sustava, nego i duboke promjene u demografskoj, konfesionalnoj i etničkoj strukturi širom Balkana. Već sama vijest o velikom porazu Osmanske države pod Bečom odjeknula je posvuda, a naročito u pograničnim krajevima. Među prvima je poteze počelo povlačiti stanovništvo sjeverne Dalmacije odakle su počeli protjerivati muslimane već u rujnu 1683. godine. Tradicionalno prepoznatljiva politika naoružane neutralnosti Mlečane je poticala da ustanu protiv takvih aktivnosti i pokušaju spriječiti svaku akciju svojih podanika. U euforičnom valu narod je uzimao oružje i do studenog 1683. godine muslimansko stanovništvo je u strahu pred njima napustilo skoro cijelu sjevernu Dalmaciju, osim tvrdog Knina i Sinja koji su se i dalje odupirali.

Počeo je dugotrajni rat u koji je, pored Habsburške Monarhije⁸⁴ i Poljske uskoro ušla i Mletačka Republika. Naime, 1683., odnosno 1684. godine je uz podršku pape Innocenta XI sklopljena Sveta liga, protuosmanski savez između Austrije, Poljske, Venecije, Bavarske,

⁸³ U šezdesetodnevnoj opsadi Beča učestvovali su i Bošnjaci, predvođeni Hizir-pašom. (Muhidin Pelesić, Bošnjaci na svjetskim ratištima, Sarajevo, 1996, 48)

⁸⁴ 5. ožujka 1684.

Bradenburga i Saske u koju su stupili Austrija, Poljska, i Mletačka republika,⁸⁵ nakon čega kao saveznici počinju napadati Osmanlije na više bojišnih točaka. U osnovi motivirani interesima prema Moreji (Peloponezu), poslije sklapanja Svete lige Mlečani počinju otvoreno pomagati ustanike u Dalmaciji, dijeliti im oružje, novac i hranu, a djelomično su ih uvrštavali i u svoje vojne jedinice.⁸⁶ Duž mletačko-osmanske granice, s prostora Bosanskog ejaleta preko granice prelaze kršćanske obitelji. Uzima se da je već na početku rata prebjeglo više od 3.000 ljudi. Na isti način i habsburški zapovjednici potiču pobune i pokušavaju privući sebi osmanske kršćanske podanike koji su živjeli na osmanskom području. Bašagić piše o nekom zapovjedniku Perčinliji koji je prodro sve do Donje Tuzle i koji u povratku sa sobom odvođi 3.000 katolika preko Save.⁸⁷

Austrijske trupe su kroz Srbiju prodirale do Makedonije i Bugarske, i njima se tijekom 1688. i 1689. godine priključuje dio srpskog, makedonskog i arnautskog stanovništva. I na lokalnoj razini se primjećuje aktivnije praćenje nemuslimana. Godine 1685. ugledni Mostarci se tuže kadiji na nemuslimane kako kupuju razne stvari u Mostaru, prenose ih u neprijateljsku zemlju i prodaju ih, istovremeno obavješćujući odmetnike o događanjima i tako praveći smutnju.⁸⁸ Iste godine mletačka vojska prodire u dolinu Neretve, zauzima kulu na Norinu i udara temelje Opuzenu.

Ni sjeverni hrvatski krajevi nisu ostali mirni.⁸⁹ Graničarska i banska vojska je uz pomoć Slavonaca zauzela 1684. godine Viroviticu i počela potiskivati Osmanlije. Već naredne godine kršćanska vojska je prodrla do Osijeka, a borbe su se vodile i na Uni. S Porte se u unutrašnjost Bosanskog ejaleta upućuju naredbe za pomoć na određenim točkama. Tako Portin čauš Mehmed donosi 1685. godine ferman koji je ne samo zabilježen u sidžil nego i javno objavljen narodu, a u kojem se naređuje da se u tvrđavu Budim iz Hercegovine uputi 300 osoba, za paljenje kreča. Za Mostar je određeno 13 osoba koje se moraju predati čaušu Mehmedu i uputiti na odredište s opremom i hranom.⁹⁰

⁸⁵ Savezu se 1697. godine pridružuje i Rusija.

⁸⁶ Prema Bašagiću, uskočki harambaša Stojan Janković je na poziv bosanskih franjevaca upao u Ramu i poveo otud sa sobom 400 katoličkih obitelji na mletačko područje. Safvetbeg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463-1850.)*, Sarajevo, 1900, 82. (Dalje: S. Bašagić, *Kratka uputa*) Zbog utvrđene Jankovićeve pogibije tijekom napada na Duvno kolovoza 1687. godine, prethodni podatak očito nije točan, ali se ne može isključiti da se slično događalo.

⁸⁷ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 84.

⁸⁸ *Sidžili mostarskog kadije*, 69.

⁸⁹ Čuveno ustaničko ime u Slavoniji tog vremena je bilo ime franjevca Luke Ibrišimovića u Požegi.

⁹⁰ *Sidžili mostarskog kadije*, 81-82.

Godine 1686. Osmanlije ostaju bez Kostajnice na sjeveru, a na jugu bez Sinja. Negdje oko 10.000 vojnika iz tih područja sudjelovalo je 1686. godine i u oslobađanju Budima. Herceg Novi je zauzet 1687. godine, a sljedeće, 1688. godine, i Knin⁹¹ i Vrlika.⁹²

Mlečani su bili dvostruko zainteresirani u ovom ratu, jer su istovremeno htjeli iskoristiti situaciju i spram Dubrovnika. Namjeravali su mu presjeći svaku vezu s područjem pod osmanskom upravom i na taj način omesti njegovu kopnenu trgovinu. Znajući za takve mletačke aspiracije i planove i nastojeći ih osujetiti, Dubrovčani su 1684. godine priznavali usporedo i osmansku, ali i vrhovnu vlast austrijskog vladara. Treba imati na umu i da se općenito značaj Mletačke Republike u 17. i 18. stoljeću najviše odražavao na dva polja: kontroli prometa između Zapada i Istoka i ulozi važnog čimbenika u ratovima protiv Osmanske države. Osim toga, Mlečani su bili čuvari doktrinarnih učenja i tradicija crkvenog uređenja i poimanja pobožnosti katoličke crkve.⁹³ Dubrovačko brodogradilište, pak, ugrožavalo je mletačku brodogradnju; uvijek je tu stajao veliki izazov – djelatnost luke Dubrovnik koja je bila os trgovine između kopna i talijanskih obala, posebno Ancone.

Tijekom 1687. godine Osmanska država je ostala bez Novog na Uni, Zrina, Bužima, Voćina, Osijeka, Valpova, Orahovice, Požege, Pakraca, Cernika, Đakova, Erduta, Dalja, Srijema i Vukovara. Izloženo velikom maltretiranju od austrijskog osvajača, domaće muslimansko stanovništvo s tog područja se djelimično počelo povlačiti na područje pod osmanskom upravom.

⁹¹ U toku mletačkog osvajanja Knina 1688. godine, ubijeno je, a i zarobljeno dosta osmanskih visokih vojnih lica. Među zarobljenima je bio i sandžakbeg Krke, Mehmed-beg Cetnić. U TD 861 iz 1701. stoji bilješka da su zarobljenici iz Osmanske države sad zamijenjeni sa Venecijom, te da se spomenuti Mehmed-beg nalazi u Istanbulu. Hafizović, TD 861, 27.

⁹² Glavni organizator ustanka u Lici bio je katolički svećenik Don Marko Mesić.

⁹³ Opširnije u: *Povijest Venecije*, sv. 2, uredio Gaetano Cozzi, Michael Knapton, Giovanni Scarabello, Zagreb, Antibarbarus, 2007.

Sl. 1. Karta Bosne iz 1689.

Giacomo Cantelli da Vignola: *Il Regno della Bossina*

Izvor: gallicalabs.bnf.fr, BNF⁹⁴

Negdje do 1687. godine Osmanlije gube najveći dio Ugarske, Slavoniju, Osijek, Udbinu i Knin. Sljedeće, 1688. godine, ostaju bez Like i Krbave koje su priključene Senjskoj i Otočkoj kapetaniji, a poslije Vojnoj krajini. Nakon velikih uspjeha po području Ugarske i Slavonije, habsburško-bavarska koalicija počinje pripreme za zauzimanje strateški vrlo značajnog cilja, Beograda. Austrijski zahtjevi za cijelom Ugarskom i izručenjem erdeljskog ustanika grofa Imrea Thökölya bili su preveliki za Osmansku državu rastrzanu uslijed smjene sultana Mehmeda IV, višemjesečnih buna janjičara i spahija. Povećavanjem broja janjičara opremljenih puškama, država je bila u financijskom škripcu, pa je odlučeno da se uzme raja u najamnike. Među tom rajom je bilo najviše bezemljaša seljaka iz Anadolije, Bosne i Albanije. Bili su uglavnom u pratnji pokrajinskih paša. Sandžakbegovi su morali pripremiti pratnju od 500 ljudi, a beglerbegovi i veziri od 1.000 do 1.500. Najamnici iz Arnavutluka su čuvali granicu od Sofije do Hercegovine.⁹⁵ Razmirice između Sadriazama Ismail-paše i zapovjednika na austrijskom frontu Jegen Osman-paše olakšale su austrijskim snagama pod zapovjedništvom bavarskog

⁹⁴ Karta Kraljevstva Bosne Giacoma Cantellija (1643-1695) smatra se prvom regionalnom kartom Bosne. Štampana je u Rimu 1689. godine. U naslovu stoji „Kraljevstvo Bosne, podijeljeno na svoje glavne pokrajine“, što govori o anakroničnom pristupu autora. U to doba Bosna nije kraljevstvo, ali po onim detaljima koji su točno predstavljeni, razvidno je da su za osnovu karte korištena i pouzdanija svjedočenja i opisi onovremenih putopisaca, franjevac, uroda, trgovaca.

⁹⁵ Halil Inalcik, „Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700“ in *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, 1985.

kneza Maximilaina II Emanuela i badenskog grofa Ludwiga dana 6. rujna 1688. godine postupno zauzmu Beograd.

Na sceni se pojavljuje i francuski kralj Luj XIV koji napada Austriju na Rajni 25. 9. 1689. godine. Dio austrijske vojske pod zapovjedništvom Pikolominija je bio ostao u Nišu sa zadatkom da se probije do Jadranskog mora i odsiječe Bosnu od Osmanske države.⁹⁶ Bosanski valija Husrev-paša dobija naređenje da vojsku koja se borila između Srebrenice i Zvornika usmjeri sad isključivo na obranu zemlje.⁹⁷ Porta zapovijeda rumelijskom beglerbegu Ahmed-paši, mutesarrefu Skopskog sandžaka Turnadžić-baši Mustafa-paši i mutesarrefu Dukađinskog sandžaka Mahmud-paši da krenu u pomoć Bosni čije je granice opsjeo neprijatelj.⁹⁸ Rumelijski beglerbeg nalazi izgovore da nije blizu, ali mu se ponavlja naredba da momentalno krene prema Sarajevu.⁹⁹ Dio troškova vojne je padao i na lokalne izvore, tako da nisu rijetki izvori poput tezkire bosanskog defterdara u Sarajevu 18. redžeba 1099. (19. svibnja 1688.) sa zahtjevom da svi vakufski službenici daju po jednu mjesečnu plaću za miriju i troškove vojnih pohoda. Sve se ima predati veziru Husejn-paši.¹⁰⁰

Sljedećeg mjeseca je Mahmud, mutesarref Dukađinskog sandžaka već uz Novi Pazar i prolaz Rogozna, pomažući veziru Husejn-paši da zaustavi neprijatelja i pobunjena vlaška plemena.¹⁰¹ I Džafer, sandžakbeg Avlonye dobija naredbu da se uputi prema Bosni s 2.000 arnautskih vojnika.¹⁰² Vezir Husejn-paša po zapovijedi usmjerava većinu vojske protiv pobunjene raje u Hercegovini, a u isto vrijeme nalaže stanovništvu Akhisara, Jajca i Golhisara da se što prije popravi bišćanska tvrđava koja je stradala od neprijatelja.¹⁰³

Austrijska vojska je nakon osvajanja Smedereva i Užica, već bila prodrla čak do Skoplja, ali njezin vrhovni zapovjednik grof Pikolomini iznenada umire. Na mjestu zapovjednika carske vojske nasljeđuje ga Georg Kristijan koji je nastavio dublje u Makedoniju, spalio Štip i stigao do Velesa. Poražen je, međutim, od Osmanlija 1. siječnja 1690. godine u Kačaničkoj klisuri i prisiljen tako na povlačenje na lijevu obalu Save.¹⁰⁴ Do tad su sjeveroistočne granice Bosanskog ejaleta već bile usred ratnog vihora. Uz austrijsku vojsku se,

⁹⁶ Tatjana Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd, 2012. (Dalje: Katić, *Tursko osvajanje*)

⁹⁷ BOA D. 98 G 349 T 1100 dzumada II, BA 20

⁹⁸ BOA D. 98 G 18, T 1100 M, BA 10

⁹⁹ BOA D. 98 G 61, T 1100 M, BA 30; D. 98 6 65, T 1100 M, BA 30

¹⁰⁰ GHB, TO, A-40

¹⁰¹ BOA D. 98 G 106 T 1100 S, BA 10

¹⁰² BOA D. 98 G 153 T 1100 S, BA

¹⁰³ BOA D. 98 G 203 T 1100 RA, BA 10; D. 98 G 258 7 1100 RA, BA 30

¹⁰⁴ Aleksa Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, 275-489.

kako je već spomenuto, povlači jako puno stanovništva iz južne Srbije, s Kosova, iz Bugarske i dr., koji će se nakon toga naseliti po pustim prostorima Slavonije, Baranje i Južne Ugarske. To će biti razlogom i dugoročne izmjene etničke strukture na tim prostorima.¹⁰⁵

Osmanski kroničari se slažu da je pobuna balkanskih kršćana pridonijela ratnim uspjesima Habzburgovaca 1688. i 1689. godine, jer je ekonomskom krizom ispaćeni narod novog osvajača dočekivao kao osloboditelje.¹⁰⁶ Na strani Monarhije je sudjelovalo čak preko 20.000 Srba, koje u njemačkim izvorima nazivaju srpskim husarima, konjanicima i hajducima, pješacima. Dio ukupnog broja nije bio vojno angažiran, nego je vraćen kućama da obrađuje zemlju, nakon što su dobili obećanje da će biti zaštićeni od osmanskih upada.¹⁰⁷

Barut i municija za Bosnu su do Skoplja dopremljeni iz Selanika i predati ćehaji hercegovačkog mutesarrafa Selimu.¹⁰⁸ Bosanski beglerbeg dobija nalog da dio posadnika rožajske tvrđave pošalje za pojačanje u Prijepolje i Novi Pazar zbog hajdučkih napada.¹⁰⁹

Godine 1691. austrijska vojska je pobijedila u bici kod Slankamena u Srijemu. Slijede teške godine, posebno za sjeverna i središnja područja Bosanskog ejaleta. Austrijanci su učvrstili svoje pozicije na lijevoj obali Save u Slavoniji i Srijemu, i narednih godina to je područje izloženo naizmjeničnim upadima Austrijanaca u Bosnu i osmanske vojske na teritorij pod austrijskom kontrolom. S Porte stižu stalna upozorenja da se pažnja usmjeri na tvrđave Gabelu i Vidošku u Hercegovini.¹¹⁰ Godinu dana prije bitke kod Slankamena Mlečani su već bili zauzeli Vrgorac, a 1694. Gabelu, Trebinje i Popovo Polje. Pred prijetnjom od njih Dubrovnik traži pomoć od Osmanlija, nudeći im dio svog teritorija, a sve s ciljem da ne graniči izravno s Mletačkom Republikom.

¹⁰⁵ U manjku podataka iz izvorne građe, preuzimane su sukcesivno informacije iz literature starijeg datuma i na taj način krajnje preuveličavao ili umanjivao broj migranata, te uglavnom jednostrano predstavljala etnička pripadnost raseljenog i doseljenog stanovništva. Objelodanjivanjem arhivske građe iz Beča i analizom imenovanja naroda koji je u skupinama dolazio prema Beču, nesumnjivo je da se spominju Rašani, Bugari, Dalmatinci, Jermeni... Poseban znak pitanja ostao je kod pominjanja „katoličkih Raca“ mimo pravoslavnih, zbog čega će kardinal Leopold Kolonić 1706. godine umanjivati zasluge patrijarha, tvrdeći kako su se pozivu cara Leopolda upućenom kršćanima na Balkanu najviše odazvali prvenstveno katolici. (Slavko Gavrilović, Ivan Jakšić, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. I, Beograd, 1987, 52; Isti, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. II, Beograd, 1990, 687-688)

¹⁰⁶ Tatjana Katić, *Tursko osvajanje*, 111.

¹⁰⁷ Isto, nap. 504.

¹⁰⁸ BOA D. 102, G. 847, T 1103 S, 20

¹⁰⁹ BOA D. 104 G 213 T 1103 L, BA 20

¹¹⁰ BOA D. 106 G. 208, 1106, N 29; D 106, 326, 1106 L 29 i cijeli niz dokumenata

Nakon pada Kanjiže i dolaskom na mjesto sadriazama Fazil Mustafa-paše, Osmanska država uspijeva 1690. godine vratiti Smederevo i u studenome iste godine i Beograd. Na europskom planu Francuska se dvije godine ranije spremala na rat protiv Svetog Rimskog Carstva, pa je poticala mir Osmanske države i Poljske da bi tako oduzela jednog saveznika Leopoldu I. Nakon uspješne osmanske protuofenzive Leopold I je bio primoran povući snage s Rajne, a novi kralj Engleske, Škotske i Irske Vilim III Oranski pokreće inicijativu Engleske i Nizozemske o zaključenju mira, dok se Leopold I, u strahu da ne ostane bez važnog mu Erdelja, povezuje s vlaškim vojvodom Konstantinom Brankovanom. Francuzi su 1691. godine napali Nizozemsku i Savoju, a nakon zauzimanja Nice i Monsa, Engleska i Nizozemska ubjeđuju Leopolda I da mu je ozbiljniji protivnik francuski kralj nego sultan, pa Leopold I ulazi u tajne pregovore oko zaključenja mira s Francuskom, istovremeno koristeći pobjedu kod Slankamena nad Osmanlijama 1691. godine da ojača suverenitet nad Erdeljom.

Morejskim ratom Mleci osvajaju Peloponez, usmjeravaju snage i prema Kritu odakle ih Osmanlije vraćaju. Uz pomoć pruskih trupa Karl Eugen fon Kroj neuspješno opsjeda Beograd 1693. godine zbog čega će ga Leopold I zamijeniti grofom Enejom Silvijem Kaprarom.

Svakako da bi odvojeno trebalo tretirati ustaničke snage s prostora kojeg su Osmanlije primorani bili napustiti krajem 17. stoljeća. Pored inače živopisnih događaja vezanih za ime erdeljskog grofa Thökölyja, Kralja kuruca, čija će sudbina biti da umre u Izmitu (Turska), iz njegove prepiske, kao i vasijet-name (testamenta), zna se i tko mu je bio najbliži u vrijeme izgnanstva, boravka uz donji tok Dunava, odlaska u Istanbul, učešća u bici kod Sente, vraćanja u Istanbul, boravka u Beogradu i rumunjskim oblastima. Iako je broj Thökölyjevih ustanika protiv Habsburga bio najveći u razdoblju 1689.-1691. godine (u prosjeku 5.500), među njegovim časnicima je u to doba bilo samo sedam ustanika (kuruca).¹¹¹ U Thökölyjevoj bilješci od 1. rujna 1693. godine spominje se bašaga Turaka koji su uz njega¹¹² Ti serhatlije (krajšnici) su, stoji u bilješci, bili turski vojnici iz ugarskih tvrđava koje su kršćani ponovo osvojili i dosta njih dobro govori mađarski jezik. István Seres govori i da ima dosta izvora po kojima su značajan dio osmanskih časnika i službenika u Thökölyjevoj službi bili rođeni u Mađarskoj. Zanimljivo je da su Turci bili i u njegovoj odabranoj jedinici karabinjera, pa se spominje, primjerice, jedan Durak koji donosi Thökölyjevo pismo Sadriazamu 2. svibnja 1691. godine. U

¹¹¹ Seres István, *Thököly Imre és Törökország*, Budapest, 2006, 101.

¹¹² Najvjerojatnije je riječ o Egrili Ahmedu čija mu je „krajška jedinica“ iz Beograda stavljena na raspolaganje mjesec dana ranije.

drugom pismu od 22. lipnja se spominje karabinjer Ibrahim iz Varada. Kroz druge dokumente se često pominje ime terdžumana, prevoditelja Muharem-age.¹¹³

Usljed loših vremenskih okolnosti Osmanlije nisu imali uspjeha 1694. godine u opsadi Petrovaradina. Mleci su zauzeli bili otok Hios, ali će novi sultan Mustafa II odmah po svom postavljenju uspjeti potući mletačku flotu, te će se i dosta katoličkog stanovništva povući s njima s Hiosa. Uskoro se u dešavanja uključuje i Rusija nakon izvjesne stanke, tako što car Petar I napada Azov na Crnom moru. Manevrom paralelnog rušenja tvrđava uz pomoć inženjera i zatvorenim pristupom s mora, Azov je primoran na predaju 1696. godine. Godine 1696. Mustafa II bilježi pobjedu kod Hetina na rijeci Begej.

Od beogradskog muhafiza vezira Hasan-paše, ali i kapidžibaše, kaza Hercegovačkog sandžaka, pokrajinskih vojnika fočanske kaze i onih u kazi Akova/Bijelo Polje, traži se da pomognu bosanskom beglerbegu Mehmed-paši protiv osiječkog generala, naroda i njemačkih razbojnika koji su preko Save napravili prijelaze i napadaju.¹¹⁴

Leopold I je u to vrijeme uspio urgirati da na mjesto poljskog kralja dođe saksonski knez Fridrih kao Avgust I (nakon što je konvertirao u rimokatoličanstvo). Donekle mirnije, uz podršku Engleske i Nizozemske, Leopold I ulazi u mirovne pregovore s Francuskom 9. svibnja 1697. godine u Nizozemskoj.

Vođen idejom vraćanja Ugarske, Mustafa II kreće na Segedin. Kad je veliki vezir Elmaz Mehmed-paša s osmanskim snagama kod Sente prelazio Tisu i dok je glavnina vojske praktično bila u vodi, vrhovni zapovjednik za Jugoistok, Eugen Savojski je poduzeo napad. Veliki vezir je poginuo, a Mustafa II se povukao u Temišvar. Nakon te pobjede princ Eugen Savojski priprema napad na Bosnu. Iz Osijeka je krenuo 6. listopada 1697. godine, i to sa 6.000 vojnika. Savu je prešao kod Broda i kako nije naišao na veći otpor zauzeo je Doboje i Maglaj 16. i 17. listopada. Nakon toga je u brzom hodu stigao do Visokog, u blizinu Sarajeva, odakle upućuje upozorenje stanovnicima Sarajeva: „Ova naša opomena učinjena je u dobroj namjeri, ali izjavljujemo, ako se ona ne uvaži, i ako ostanete uporni, naša dobrota će se izvrnuti u strogost, pa ćemo sve uništiti mačem i vatrom.“ (...) „Neka se niko ne zavarava slabom nadom na otpor“,

¹¹³ Seres, 137.

¹¹⁴ BOA 110, G 211, T 1108 Z, BA 10; G 220; G 221; G 223

„nećemo poštediti ni dijete u majčinoj utrobi, jer je pripravljeno teško topništvo.“¹¹⁵ Dijelom snaga je prvo zauzeo okolna uzvišenja, a drugi dio vojske je ušao u grad gdje su pljačkali i palili. Nakon 23. listopada kad je Savojski krenuo na Sarajevo, grad je popaljen, opljačkan i porušen, čaršija je u potpunosti izgorila, dosta stanovnika pobijeno, ali tvrđava Tabija nije pala.¹¹⁶ Sve je to bilo urađeno u brzom prodoru, a kako vojska nije bila opremljena za zimu koja se približavala, Austrijanci su se počeli povlačiti 25. listopada 1697. godine, paleći pri tome sva naselja uz putove kojim su se kretali. U svom Dnevniku Savojski opisuje Sarajevo, masu džamija, rijeku i mostove, piše kako se vojska dočepala svakojakog bogatog plijena, uzimajući najvrjednije ćilime i druge predmete.¹¹⁷ Tada je s područja Bosanskog ejaleta iz Bosne u Slavoniju pobjeglo oko 10.000 katolika u strahu od osvete od muslimanskog stanovništva.¹¹⁸ Teško je utvrditi reakciju osvetoljubivosti u atmosferi zatečenosti i problema preživljavanja u spaljenom gradu. U to vrijeme je Sarajevo imalo jaku intelektualnu elitu kadija, muftija, muderrisa, prepisivača, kaligrafa, kroničara, divanskih pjesnika, koji svojim višestranim obrazovanjem najčešće nisu bili usko ograničeni na svoju struku. Tako su svi oni koji su doživjeli i preživjeli pogrom Savojskog u Sarajevu ostavili svjedočanstva u različitim oblicima.¹¹⁹ Osman-ef Šugli je 47 godina vodio bilješke o događanjima u Sarajevu u vremenu između 1665. i 1712. godine, što ga pored svih njegovih stručnosti čini i značajnim kroničarem.¹²⁰ Original te njegove medžmu'e nije još pronađen, ali zahvaljujući njegovom

¹¹⁵ Aziz Hadžihasanović, *Sarajevo: Istine i mitovi*, Sarajevo, 2001, 76-77; Vidjeti i: Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijeg vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1937, 113-114.

¹¹⁶ Zanimljivo je da o spaljivanju Sarajeva u Dubrovniku nema drugih vijesti osim kasnijeg zahtjeva da se obnovi Dubrovački han i to u Latinluku, na mjestu gdje je bio i ranije. (DAD, Prepiska, XVII-37, 1784/a, 89, 10.2.1698. i 91., 5.3.1698.)

¹¹⁷ Jozo Džambo, „Iz prve ruke o vojnom pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697.“, *Bosna Franciskana*, VI./1998., sv. 9, 137-148.

¹¹⁸ Odlazak katoličkog stanovništva za Eugenom Savojskim obrađen je u zasebnom poglavlju, ali ovdje treba podsjetiti da se procjene broja ljudi koji su otišli prema Slavoniji, Ugarskoj i Dalmaciji kreće između 100 i 200 tisuća (M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca, II*, 176–177; Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci, I*, Sarajevo, 1912, 227; D. Mandić, „Katolička crkva u Bosni i Hercegovini“, 230–231), te češće 40 tisuća (Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I*, Sarajevo, 1911, 113)

¹¹⁹ To je vrijeme u kojem su u Sarajevu manji ili duži period dijelili poznati muftija i Ibrahim Bistrigija, imam Careve džamije Abdulkereim Mîrî-zâde i njegov sin Ahmed, potom kadija i muderris Abdullah Drnišlija, muderris Husejn-efendija Muzaferija, divanski pjesnici Sukkeri, Sabit Užičanin, Hasan Kaimija. Od kroničara je tom intelektualnom krugu pripadao Osman Šugli. Ipak, hadži Husejn-ef. Muzaferija se smatra prvim službenim kroničarem Sarajeva. Školovan u Istanbulu, vratio se u svoj rodni kraj gdje će narednih četiri desetljeća do smrti 1721. godine raditi kao vaiz i muderris, pisati kronograme uglednim Sarajlijama, a sve vrijeme voditi bilješke opisujući važnije događaje iz života grada. (Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, 431-434. Dalje: Šabanović, *Književnost*) Posebno mjesto u tim bilješkama je posvećeno stanju nakon upada Savojskog u Sarajevo i opravkama porušenog i pogorjelog grada. Muhamed Enveri Kadić je u svoj Tarih prenio neke dijelove iz Muzaferijine kronike. (Tarih-i Enveri, sv. V, 2. dio, 25-26)

¹²⁰ U jednoj bilješci Osman-ef. Šugli je avgust 1696., godinu dana prije provale Savojskog u Sarajevo, piše kako se dogodila velika poplava tokom koje je Miljacka oštetila svoje mostove, razvalila bent i Isa-begove mlinove koji su podignuti prije 1462. godine i bili već jednom dobro oštećeni polovinom 16. stoljeća. (Tarih-i Enveri, sv. IV, 169)

sugrađaninu i suvremeniku Abdullah-ef. Drnišliji, međmu'a je uključena u Drnišlijin Zbornik bosanskih memorijala i ima niz izuzetnih detalja. Dokument koji je posebno značajan iz te međmu'e je arzuhal, predstavka koju je Šugli uputio ispred sarajevske uleme, ljudi i siromaha na Visoku Portu u Istanbul nakon fermana upućenog bosanskom valiji Sari Ahmed-paši, a kojim se naređuje opća mobilizacija za novi rat s Rusijom. U arzuhalu Šugli nabraja nevolje koje su posljednjih godina zadesile stanovnike Sarajeva i Bosne. Objašnjava se kako je ispaćena zemlja okružena zakletim neprijateljima vjere, Rusima, Austrijancima, Francima i Mlečanima koji čas poštuju, čas krše ugovore o miru i po serhatima (krajištima) huškaju podanike na bune. Potom se nabrajaju brojne pljačke nakon Bečkog rata nad muslimanima širom Krčkog i Kliškog sandžaka od hajduka, napadi na brodove bosanskih trgovaca, ubistva, silovanja i porobljavanja muslimanskih žena i djece. Opisuju se propusti u odbrani Bosne, prodor austrijskih nevjernika u Sarajevo, paljevina džamija i drugih objekata, pljačka, odvođenje u ropstvo muslimana i njihovo pokrštavanje. U arzuhalu stoji da je Bosna daleko od Istanbula, a neprijatelj blizu na granicama i samo čeka priliku da napadne. Narod se boji, ako bi se to dogodilo, da opet neće pomoć stići na vrijeme, jer su dva neprijatelja na granicama dobro organizirana, povezana. S druge strane, muslimanski serhati, krajine, udaljeni su jedni od drugog. Narod sad sultana preklinje nevinom krvlju hiljada djece i žena i moli da sultan naloži podizanje nove tvrđave u Sarajevu i osigura dovoljno opreme i vojske za čuvanje granica Bosanskog ejaleta.¹²¹

O onome što se događalo tijekom prodora Savojskog u stihove su dijelom pretočili i Mehmed Rešid Bošnjak, a i sam Šugli. Mehmed Rešid je paljevinom 1697. godine ostao bez cjelokupne imovine u Sarajevu.¹²² „Sarajevo je u molitvi okrenulo Bogu lice/Njegove džamije i mesdžidi su prava siročad“, pisao je Osman Šugli Visočanin o katastrofi kad je iz grada „odvedeno 10.000 zarobljenika među kojima je bilo puno djevojaka“. Najrealističniji izraz za nemoć i razočaranje običnog čovjeka u takvim okolnostima možda je u sljedećim stihovima:

¹²¹ Haso Popara, „Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji, sinu Ahmedovu. Prilog izučavanju književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima“, Anali GHB, 40 (32), Sarajevo, 2011, 28.

¹²² *Munja neumoljive sudbine sinu iznenada*

Pa mi spali sav imetak,

Spali mi kuću i sve što imam.

Spaljena je i kuća tužnog Rešida Bošnjaka

Pa se sklonio na ognjištu tuge

I jadan i kukavan ostao bez hrane...

Hasura mu je postala ležaj,

A sklonište tlo mizerije.

(Šabanović, *Književnost*, 425-426)

Niti ima neko savršen učen

Niti iko ko bi njegovu vrijednost znao

Niti snage da bi se ovdje ostalo

*Niti mjesta kuda bi se otišlo.*¹²³

U godini nakon upada Savojskog u Sarajevo pokušavaju se sanirati nanesene štete. U arhivskoj građi nailazimo na svjedočanstva o raznovrsnim vidovima pomoći pojedinim tvrđavama koje su ostale porušene u tim godinama. Tako valija Daltaban Mustafa-paša izdaje bujuruldiju 16. ševvala 1109. (27. travnja 1698.) kadiji Jajce u kojem se peče peksimet i naređuje da se u tvrđavu Ključ pošalje 1000 oka peksimeta na 10 komornih konja.¹²⁴

2.1. Ugovor o miru u Srijemskim Karlovcima 1699. godine i nove ejaletske granice

Doživjevši poraz kod Slankamena (9.8.1691.) i Sente (11.9.1697.), Osmanlije su nakon dugih pregovora bili prisiljeni na mir, pa je ugovor između Austrije i Venecije s jedne strane i Osmanske države s druge, sklopljen u Karlovcima 26.1.1699. godine. Ugovor je od sultana ratificiran tek 15. travnja 1701. godine.¹²⁵ Dešavanja u petnaest godina Velikog rata odnijela su bila oko 300.000 žrtava.¹²⁶ Vratimo li se unazad, vidimo da već druge godine Petnaestogodišnjeg rata (1683/4-1699) s Austrijom i prve s Mlecima, Ahmed Čelebi, bivši austrijski rob, iznosi mirovni prijedlog, a tri godine nakon toga (1688-1689) i službeni Portin tumač Alessandro Scarlatti Maurocordat s nekim Zulfikar-pašom. To su bili tek pokušaji, jednako kao i onaj engleskog ambasadora na Porti, Wiliama Huseja, koji je dobio nalog da ispita što i koliko treba uraditi na Porti u tim važnim pregovorima. Iako je u tu svrhu angažiran Luigi Ferdinando Marsigli,¹²⁷ poznat kao inteligentan, obrazovan i spretan čovjek, nije bilo

¹²³ Šabanović, *Književnost*, 384; OIS, Zbornik bosanskih memorijala, fol. 5; Popara, „Nekoliko novih podataka“, 12.

¹²⁴ GHB, TO, A-1025

¹²⁵ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 92; Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo, 1973, 63 (Dalje: Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*)

¹²⁶ Najčešće se uzima da je u petnaest godina nakon Kara Mustafinog pohoda na Beč Austrija izgubila oko 56.000 ljudi, Mleci 22.000, Moskovi 30.000, a Osmanska država 125.000. Nikola Samardžić, „Prvo uređenje jugoistočne Evrope: Karlovački mir 1699.“, *Novopazarski zbornik*, br. 30, Novi Pazar, 2007, 91 (Dalje, N. Samardžić)

¹²⁷ Hamdija Hajdarhodžić, „Lujigji Ferdinando Marsilji i jugoslovenske zemlje od 1679-1684“, *Anali GHB*, VII-VIII, Sarajevo, 1982, 241; Isti: „Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine“, *Anali GHB*, XI-XII/1985, Sarajevo, 1985.; DAD, Prepiska, XVII-37. 1784/a, 89, 10.2.1698; Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*, na više mjesta

pomaka. Husej umire 1692. godine, a na Portu 1693. godine biva upućen Wiliam Paset da nastavi ovaj posao.

Iako su i ranija dva stoljeća bila obilježena povremenim diplomatskim pregovorima, međudržavnim razgraničavanjima uvjetovanim porazima ili pobjedama, analizom građe se uočava velika promjena u osmanskoj spoljnoj politici. Sve do Velikog rata, pa i desetljeće kasnije, glavni instrument te politike su bili uvijek novi ratovi. Za Osmanlije je preko granice bila Kuća rata (*daru 'l-harb*), a način rješavanja sporova bilo je nametanje uvjeta primirja, što predstavlja jedan vid unilateralne diplomacije u kojem je *diktat* cijena mira.¹²⁸ Još kad je ostala bez Budima 1686. godine, Osmanska država je prvi put počela čekati odluku i uvjete protivnika o eventualnom miru, pregovarajući u prvom redu s Austrijom. Nakon jedanaest godina ratnih dešavanja, gubitaka, osvajanja i vraćanja gradova, poraz kod Sente je bio konačni znak Osmanskoj državi da je vrijeme za ozbiljno pregovaranje s Austrijom.

Mirovni pregovori su službeno najavljeni 19. listopada 1698. godine. Austrijski predstavnici na mirovnim pregovorima su bili grofovi Wolfgang von Oettingen i Lepold Schlick. Kao geograf i kartograf u ulozi asistenta s njima je bio grof Luigi Ferdinando Marsigli.

S obzirom na poniženja koja je doživjela osmanska delegacija na propalim pregovorima 1688/9. godine, nakon kojih je delegacija bila čak i zatvorena, Beč nije bila opcija za mjesto održavanja pregovora. Karlovac je bio prihvatljiviji prijedlog za mjesto konferencije kako bi se izbjegle neugodnosti oko različite etikecije, predrazgovori su trebali biti vođeni pod šatorima, a potom u drvenoj zgradi podignutoj ciljano u ovu svrhu. Osim središnje konferencijske sale, odvojeno su bile posebne prostorije za osmansku, austrijsku, englesku i nizozemsku delegaciju. Ovog puta je osmanska delegacija došla Dunavom s 1.200 vojnika u svečanim uniformama.

Na prvoj konferenciji 13. studenog 1698. godine, predstavnici Osmanske države su bili reisu 'l-kuttab¹²⁹ Rami Mehmed-ef., stručnjak za oblast osmanskog prava, državne upravu i međunarodne odnose i prevoditelj i iskusni pregovarač Aleksandar Mavrokordato, znalac više europskih jezika. Predstavnici Venecije su bili Carlo Ruzzini i Giovanni Battista Nicolosi, a

¹²⁸ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz*, doktorska disertacija obranjena na Faculty of the department of Orijeanta Studies and History, Princeton University, lipnja 1963. godine, 133-143; N. Samardžić, 91.

¹²⁹ Funkcija najbliža onoj ministra vanjskih poslova

Poljske grof Stanislav Mihelovski. Moskvu je predstavljao Prokopij Bogdanovič Voznjicin. Službeni posrednici su bili ambasadori Engleske i Nizozemske u Istanbulu, lord William Paget i Jacob Kollier. Narednih 74 dana su vođeni bilateralni pregovori od kojih su se najtežim pokazali oni između Osmanske države i Moskve. Za teritorij Bosanskog ejaleta su od ključne važnosti bili pregovori Austrije i Venecije s Osmanskom državom, koji su u konačnici protekli neočekivano lako. S diplomatske strane dogovoreno je obnavljanje austrijskog carskog poslanstva na Porti, razmjena ratnih zarobljenika, pitanje Svetih mjesta, položaj rimokatolika u Osmanskoj državi itd. Zahvaljujući zalaganju izaslanika u Istanbulu prethodnih mjeseci, pa i godina, te općoj atmosferi nakon osmanlijskog poraza kod Sente, prevladalo je rješenje uti possidetis, ita possideatis (*Što se steklo, zadržati*). To je isto tako bilo i neobično i neuobičajeno, jer je Osmanska država praktično time gubila vanredno puno. Što se tiče teritorija, na to se odnosilo prvih šest od ukupno 20 paragrafa ugovora. Već u početku je prihvaćeno da Austrija zadrži kompletnu Ugarsku bez Banata, potom Erdelj i najveći dio Slavonije do rijeke Une. Osmanska strana je predložila da se na novoosvojenim prostorima poruše neka važnija pogranična utvrđenja u Banatu. Jedan dio granica je određen prirodnim linijama (rijekama Moriš, Tisom i Dunavom, erdeljskim planinama). U Srijemu se išlo stubovima i jarugama, a onda Savom i Unom od ušća Tise do Bosuta. Austriji su potvrđene kapitulacije i sloboda trgovine. U Državnom arhivu u Dubrovniku nalazimo niz vijesti o usaglašavanju detalja mira, ali i još svježim posljedicama prodora austrijskih trupa do Sarajeva neposredno prije priprema za mirovne pregovore.¹³⁰ U osmanskoj građi, cijeli tijekom trogodišnjeg razgraničenja poslije 1699. godine tradicionalno se zvao *Yüz on hudûdi*. Ovo je samo skraćeni termin za godinu 1110. nakon Hidžre, što je službena godina potpisivanja Karlovačkog mira.

Osmanska delegacija je oslabljenu Veneciju uzimala za najslabijeg pregovarača, podrazumijevajući da će bar tu bez problema sačuvati ugled svjetske sile, ali su uskoro došli u pitanje i sami pregovori. Mlečani su ugovor potpisali tek 7. veljače 1699.¹³¹ U stalnom nastojanju da dubrovačko zaleđe odvoji od sjevernih i južnih mletačkih posjeda hercegovačkim zaleđem, Dubrovnik je uspio i Austriju i Osmansku državu prikloniti tome da u Hercegovini Osmanlije dobiju izlaz na Jadransko more u Kleku i Sutorini. I pored gubitka značajnog dijela Hercegovine, Mlečani su uspjeli zadržati važnije točke u Dalmaciji i Hercegovini, mjesta Knin, Senj, Gabelu, Risan, Novi, ukupno 23 veća i manja mjesta koja su do tada pripadala

¹³⁰ Prepiska, XVII-37, 1784, 91, 5.3.1698; XVII-37, 1784 a, 103, 22.3.1699.; Lettere e comissioni di Levante, LXVI, 96, 12.3.1700.

¹³¹ Joseph von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, tom 3, Zagreb, 1979, 85.

Hercegovačkom, Kliškom i Krčkom sandžaku.¹³² Na širem planu, morali su srušiti utvrđenja na Dardanelima, Prevezi, da napuste Levant, ali im je ostao Peloponez.

Jedan od članova Ugovora o miru iz 1699. godine¹³³ odnosio se na povlačenje Mlečana s dubrovačke granice u Bokokotorskom zalivu i uspostavljanje novih granica s Osmanskom državom, za koje je naglašeno da će se naknadno utvrditi od strane zajedničkih komisija. Cijeli proces utvrđivanja trajat će do 1701. godine.¹³⁴ Uspostavljena osmansko-mletačka granica nazvana je linijom Grimmani po mletačkom članu zajedničke komisije. Pristajanjem na formiranje zajedničkih pograničnih komisija za demarkaciju granica i diferencijaciju teritorija, svi su morali i osigurati provođenje ugovora na svim razinama vlasti. Rad komisije u sastavu:

- Giovanni Grimani, komesar za razgraničenje s Osmanskom državom u Dalmaciji i Moreji,

- Luigi Fernando Marsigli, austrijski komesar za razgraničenje,

- Ibrahim-efendija, osmanski komesar za razgraničenje s Austrijom

- Osman-aga, osmanski komesar za razgraničenje s Venecijom

uglavnom je bio fokusiran na to kuda i kako provesti granicu, a da se podmiri strateški ili ekonomski interes svih strana, te po kom kriteriju odrediti položaj stanovništva. Uz Osman-aga je tim osmanske strane činio Abdulah Drnišlija, bosanski defterdar Mehmed-efendija, miralaj Ahmed-beg, muteferrika-baša bosanskog Divana Mehmed-efendija, eminčauš Redžeb-aga, te uglednici glamočki aga Ali-aga, bivši kninski aga Jusuf-aga, ostrovački kapetan Salih-aga, aga bilajske tvrđave Ali-aga i još jedan Ali-aga, ovaj iz Varcar Vakufa, Hadžimehmedović Osman-aga, Fazlullah-aga iz Jajca i Mahmud-aga iz Livna.¹³⁵

Osmanska država je prvi put u svojoj historiji dobila granice utvrđene prirodnim preprekama i službenim oznakama tamo gdje prirodnih prepreka nije bilo.¹³⁶ Komisija je počela

¹³² Posebno upućujemo na izvor: BOA, TTD, No 861. Ukupno su u defteru navedene – dijelom i u cjelini - granične nahije Krke, Klisa i Hercegovine: Plavna, tvrđava Knin, Strmica, Paško Polje, Sinj, Klis, Čačvina, Radobolja, Cista, Gorska Župa/ Zagvozd, Vrhgora, Ljubuški, Fragostin, Buško Blato, Roško Polje, Posušje, Trebistova, Broćna, Blato, Rakitna, Goranci, Gabela, Stolac, Zažablje, Popovo, Bujan, Ljubomir, Ljubinje, Trebinje, Zupci, Donja Dračevica, Gornja Dračevica, Korjenić, Dvorsna, Grahovo, Onogošt i Nikšić, Drobnjak, Banjan, Rudina, Piva i Gacko.; Alija Bejtić, „Iz Drnišlijin Zbornika bosanskih memorijala 1672-1719“, *Anali GHB*, knj. IV, Sarajevo, 1967, 179.

¹³³ Prepis ugovora, DAZ, Miscellanea, sv. 25, posebno listovi 231-232.

¹³⁴ Utvrđena granica između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva ostat će nepromijenjena do 1878. godine. Glede samoga provođenja demarkacije, na određenim točkama je posao tekao sporije, pa su granice u Brodu, primjerice, riješene tek 1703. godine.

¹³⁵ Alija Bejtić, „Sarajlija Abdulahaga Drnišlija i njegov Zbornik bosanskih memorijala 1672-1719“, *Radovi ANUBiH*, knj. LX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo, 1977, 217.

¹³⁶ N. Samardžić, 99.

s radom 6. lipnja i prvi kameni biljeg je postavljen na Medvjedojoj glavici, mjestu na tromeđi austrijskog Zvonigrada, mletačkog Knina i osmanskog teritorija. Do razmimoilaženja je došlo kod uređenja granice kod Vrlike i Sinja, pa sve do Boke. Dubrovačko zaleđe je bilo veliki problem, jer su Mlečani tražili cijeli prostor od Gabele preko Popovog polja i Trebinja do Novog. Austrija se nastojala držati neutralnom smatrajući da je to stvar između osmanske i mletačke strane, ali kad su Dubrovčani uspjeli urgirati kod komesara Marsiglija, uključili su se i oni, ubjeđujući Mlečane da je taj predio nevažan i neplodan. Mletačka strana je pristala konačno na to, ali se pojavio problem kod konkretnog razgraničavanja jer su Mlečani htjeli da zadrže vojne posade kod Trebinja i Popovog polja. Time bi Dubrovčani izgubili vezu s osmanskim teritorijem. Bilo je to pogrešno tumačenje mirovnog ugovora, pa su Osmanlije insistirali da ti prostori budu zabilježeni kako jesu, kao osmanski teritorij. Razgraničavanje je zato bilo nakratko prekinuto, ali su Mlečani pod pritiskom Beča i na osmansko insistiranje na kraju pristali povući snage. To su u praksi radili sporo i povlačenje iz Trebinja, Popovog polja i Sutorine je završeno tek 21. siječnja 1701. godine.¹³⁷

Inače, bilo je i drugih pitanja tijekom samog razgraničavanja, poput onog vezanog za tvrđave koje su u pravilu morale biti udaljene od granice sat vremena hoda. Trebalo je odlučiti hoće li granična linija oko gradova ići kružno ili ravno. Pri tome, kad granice ne prate prirodne linije, događaju se često apsurdni, pa je, primjerice, granica u Glavicama kod Sinja dijelila kuću harambaše Jakova Jadrijevića i Ivana Vučića. Takvi slučajevi su obezvređivali investiture pridošlim ljudima, pa će se one prestati i izdavati od siječnja 1699. godine.¹³⁸

U Osmanskom arhivu u Istanbulu nalazi se dokument koji govori o uputama Porte kod razgraničavanja na osmansko-austrijskoj granici, s obzirom da je dio komisije radio na tome paralelno s uspostavljanjem mletačko-osmanske granice. Bosanskom namjesniku se naređuje da uz pomoć kapidžibaše Ibrahima što prije obilježi tu granicu kamenim međašima, da nakon obavljenog razgraničavanja „popravi“ sve varoši i kasabe koje su ostale u Bosanskom ejaletu, naseli u njima obitelji koje su izbjegle iz osvojenih prostora i uspostavi red i sigurnost kao što je bilo prije rata. Dalje mu se navodi da treba podizati nove gradove i utvrđenja u kojima treba naseliti pouzdano i odano stanovništvo, s iskusnim oficirima. Preporučuje se da se nova naselja i gradovi podižu na mjestima koja imaju strateški značaj, ali na dovoljnoj udaljenosti od granice,

¹³⁷ Vojislav Korać, *Trebinje, istorijski pregled, period od dolaska Turaka do 1878. godine*, prvi dio, Trebinje, 1971, 155.

¹³⁸ J. Soldo, 103.

da se izbjegnu ranije greške i da u sukobima ne strada pogranično stanovništvo. Sejfullah-paša izdaje bujuruldiju 26. ševvala 1114. (15. ožujka 1703.) s naredbom zamjeniku kapetana u Novom i ostalim agama nefera da preuzmu i čuvaju tvrđavu Novi i ade na rijeci Uni koje prema ugovoru Austro-Ugarska treba napustiti i predati Osmanskoj državi.¹³⁹

I s austrijskim razgraničavanjem na terenu je bilo problema, s obzirom na to da se austrijska vojska nije povlačila iz Bosanskog Novog i Bosanske Krupe i pored više upozorenja. To su učinili tek 1703. godine.¹⁴⁰

U konačnici, Osmanlije su Karlovačkim ugovorom ostali bez Ugarske (osim Banata), izgubili su Slavoniju i Hrvatsku do Une i južno od Velebita, kao i sve gradove i oblasti koje su u tom ratu osvojili Mlečani (Herceg Novi, Knin, Sinj, Vrgorac i Gabelu).¹⁴¹ Austrija dobija cijelu Ugarsku osim Banata, Slavoniju i Srijem do linije od ušća Tise do ušća Bosuta. Tako su duboko ušli u Balkan da su se čak povezali sa stanovništvom i u Staroj Raškoj.¹⁴² Dubrovačka Republika se uspjela zaštititi od izravnog graničenja s mletačkim teritorijem, jer se oko Republike sad protezao osmanski prostor koji se do mora spuštao u Neumu i Sutorini. Koridor Sutorina obuhvatao je sela Sjenici, Lučići, Malta, Njivice, Privor, Stjepuševići, Špulje i Žvinje.¹⁴³ Između osmanske i mletačke države granica se protezala s tromeđe na Bijelom brdu kod Knina prema Vrlici, a otud prema Sinju, Zadvarju, Vrgorcu i Gabeli.¹⁴⁴

¹³⁹ GHB, TO, A-2588

¹⁴⁰ GHB, TO, 2588, 15. III 1703. (26. ševvala 1114.)

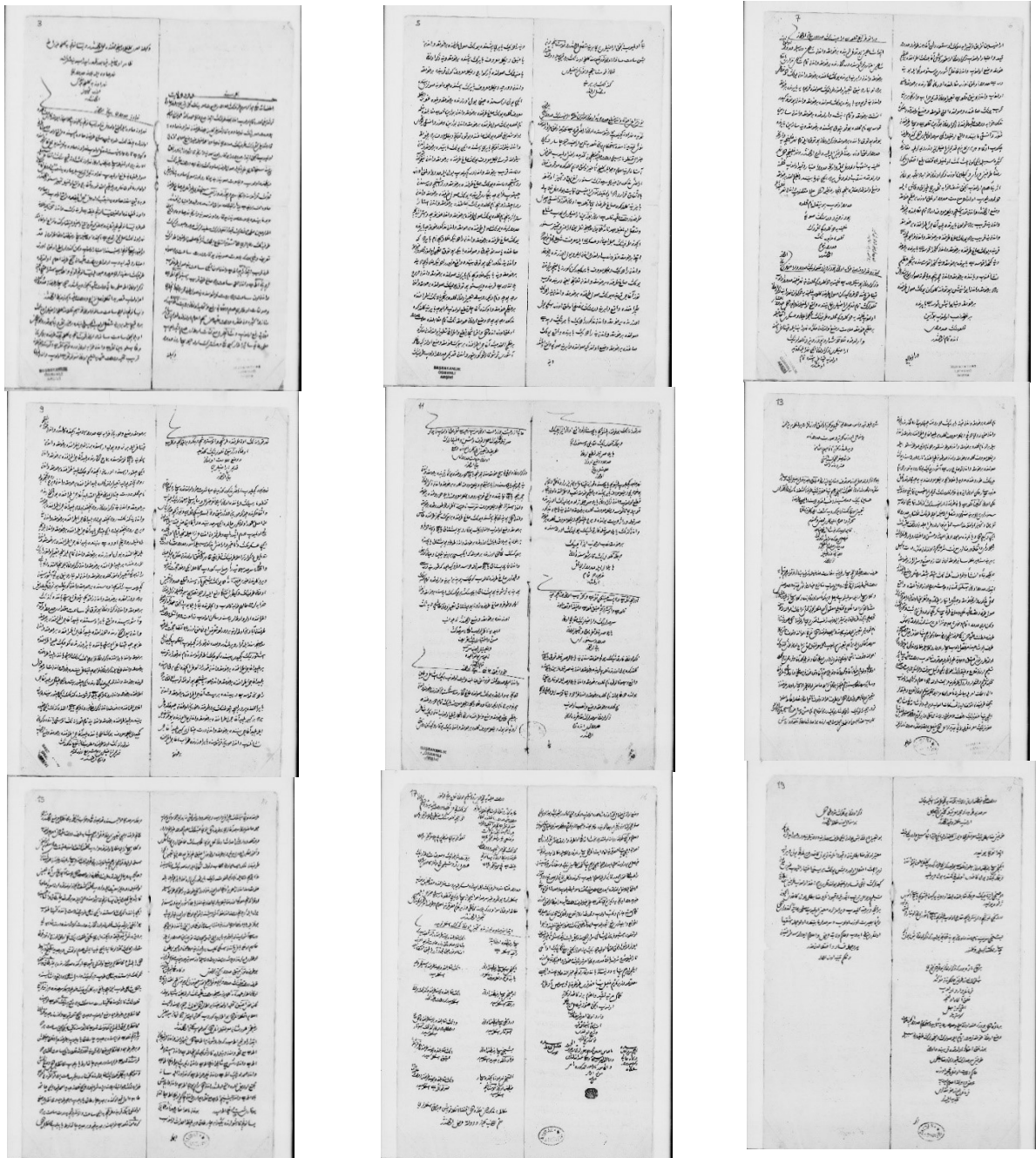
¹⁴¹ Utjecaj Mlečana je ostao jak u istočnoj Hercegovini još nakon Kandijskog rata, a krajem 17. stoljeća se širi dolinom Lima i prema Starom Vlahu.

¹⁴² Bogumil Hrabak, „Stara Raška u Bečkom i Morejskom ratu“, *Novopazarski zbornik*, Novi Pazar, 1996, 81.

¹⁴³ O detaljima razgraničenja mirovnim ugovorima vidjeti više u: Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*; Hajdarhodžić, „Dubrovačke i Mletačke pripreme“; Milan Kruhek, Augustin Pavlović, *Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira*, Zagreb, 1991.; Grga Novak, *Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699*, 1935.; Willigan, Katharine A. Lynch, *Sources and Methods of Historical Demographie*, New York, 1982.; Đorđe Milović, „Odrzi Karlovačkog mira na teritorijima Hercegnovog i Risna“, u: *IZ X*, 13, 1-2, 1957, 143-252; E. Pelidija, *Bosanski ejalet*; i dr.

¹⁴⁴ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 92; Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I, 115; Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka*.

Sl. 2. Hududnama 1100

Izvor: BOA, D. 903 T 1112 Z. B. AD 29

Kraj 17. stoljeća Bosanski ejalet dočekuje s četiri sandžaka (Bosanskim, Hercegovačkim, Zvorničkim i Kliškim), dok je Bihaćki bio ukinut na samom početku 18. stoljeća, a njegov teritorij priključen Bosanskom sandžaku.

Osmanlijski kroničari iz 17. i 18. stoljeća u kratkim crtama situaciju uoči i tijekom pregovora predstavljaju na sljedeći način: i pored ogromnih gubitaka Osmanlije su još uvijek na tri kontinenta, azijskom, afričkom i europskom. Mlečani su držali pod opsadom Hanyu i na

bosanskom području narušavali mir Osmanske države, poticali Austriju na sklapanje mira u strahu da će izgubiti Moreju; Poljska se fokusirala na to da zauzme Kamenicu; Rusima nije bilo dosta što su zauzeli Azov, nego su išli dalje ka tome da dođu do otvorenog mora; zalaganjem sadriazama Amdža-zade Husejn-paše i reisu 'l-kuttaba Rami Mehmed-ef. sklopljen je mir u Karlovcu 26. siječnja 1699., kojim Osmanska država okončava petnaestogodišnji rat s Austrijom, Venecijom i Poljskom i devetogodišnji s Rusijom. Mađarska je dana Austriji, Moreja Mlečanima, ejalet Podolja u Kamenici Poljacima, a Rusi će dobiti Azak Istanbulskim sporazumom 1700. godine. Crno more nije više samo osmansko, a Europa je izgubljena. Nove granice su stavljene pod kontrolu, a zanimljivo je da se spominje i etikecija po kojoj bi padišah trebalo da persira europskim državicima.¹⁴⁵

Ako se sagleda ishod ovih mirovnih pregovora mimo formalnih zaključaka i terenskih razgraničenja, onda se prvenstveno primjećuje drugi pristup Osmanske države pravilima međunarodnih odnosa. Prvi put u svojoj historiji potpisala je poštovanje dva načela međunarodnog prava, prihvaćanje političkih granica i nepovredivost teritorija susjednih država. Stalna ekspanzija i postepeno osvajanje teritorija *daru 'l-harba*, Kuće rata, sporadičnim upadima prije konačnog osvajanja bila je isprobana strategija koja je Osmansku državu pretvorila u svjetsku silu. Ljudi na granicama su znali tako godinama živjeti u nepromijenjenim uvjetima, uz stalne upade vojničkih i poluvojničkih rodova, kao i neregularnih trupa. U unutrašnjosti su za to vrijeme ostajale zone koje je osmanska vlast asimilirala koliko je smatrala neophodnim.¹⁴⁶ Sva primirja kojima je pristupala Osmanska država shvaćana su samo kao privremenog karaktera, a prostori između su bile tampon-zone koje su onemogućavale sukobe između država.

Što se tiče reakcija na sklapanje mira u Bosanskom ejaletu, Mato Delongo (povjerilac u Sinju) piše da su u Carigradu bile dobro primljene odredbe o miru, pa su se svi nakon njih smirili. „Samo je na Portu otišao jedan Turčin, Ahmet-beg Firdusović iz Livna, pa pretjeruje uz veliku galamu da je u ovim krajevima Republici ostalo sedamdeset gradova.“¹⁴⁷ Čose Halil-paša je ipak za tim Livnjakom uputio u Istanbul „šest drugih Turaka od onih najstarijih i

¹⁴⁵ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Tarihi*, Istanbul, 1928; Isti, *Nusretnâme*, Istanbul, 1962., c. II, 3-139; *Rašid Tarihi*, c. II, 315; Kantemir Dimitri, *Osmanlı Imperatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Istanbul, c. II, 783.

¹⁴⁶ Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938; N. Samardžić, 100.

¹⁴⁷ ASV 701/6, Split, 5.5.1699. Naravno, bilo je ovakvih poteza i u drugim krajevima Osmanske države, čak vojnih zapovjednika poput vezira Daltaban Mustafe-paše koji je optužen za podbunjivanje krimskih Tatara nezadovoljnih rezultatima Karlovačkog mira. On je zbog toga i smijenjen nakon samo četiri mjeseca službe i potom pogubljen. *Islam Ansiklopedisi*, Daltaban Mustafa Paşa, c. 8, (Abdülkadir Özcan), 1998, 433-434.

najupućenijih, da daju informacije što bi mogle biti korisne sultanu.“ Ti izaslanici su izabrani iz gradova od Banje Luke do Stoca,¹⁴⁸ ali se Banjalučanin vratio zbog bolesti. Delongo još piše kako je sultan upućivao svog komesara da ode sa šest najistaknutijih ljudi na granicu, ali ako se ne bude mogla na povoljan način s mletačkim komesarom odrediti granica, onda će biti upućeno 6.000 konjanika da se pridruže vojsci iz Bosne. „Tom bi se povećanom snagom vidjelo može li se dobiti ono što mu dobrovoljno ne bi bilo prepušteno, pa bi se tako zauzeo kraj.“ (...) „To bi ljudstvo došlo s one strane Crnog mora, a zovu ih 'turundije“.¹⁴⁹

Krajem 17. i tijekom prvih godina 18. stoljeća, Husein-paša Köprülüzade je do svoje smrti 1702. godine kao veliki vezir Osmanske države, s najstručnijim suradnicima nastojao koliko-toliko dovesti u red funkcioniranje službenih institucija. Nakon njegove smrti, međutim, na mjesto velikog vezira dolazi nedovoljno obrazovan Mustafa-paša Daltaban koji pored izmjene namjesnika i vojnih zapovjednika po pokrajinama, donosi izuzetno važnu odluku o zabrani izvoza svih vrsta namirnica, vrši reorganiziranje carinskih službi, ali provodi i kontrolu financija i zaposlenih u državnoj službi.¹⁵⁰ S obzirom na odluke o zabrani izvoza, obustavljena je prodaja i poljoprivrednih proizvoda, posebno žita, mletačkim susjedima. To i življe aktivnosti i na moru privukle su pažnju kotorskog nadintendanta Marina Zane, o čemu on obavještava Senat, dodajući i da to potvrđuje barski nadbiskup Zmajević. Njihovo mišljenje je bilo da se Osmanlije pripremaju za novi rat s Mlecima.¹⁵¹ U Istanbulu dolazi do nereda, ubijen je veliki vezir, a pobunom janjičara i spahija 16. kolovoza 1703. godine uklonjen je sultan Mustafa II., te na prijesto dolazi Ahmed III. Iako je zaslugom pobunjenika došao na prijesto, sultanov prvi potez je bio da uklanjanje vođa pobune. Ovakva i prateća dešavanja uz pretrpljene teritorijalne gubitke, izazvali su financijske probleme u cijeloj državi i otvorili put različitim zloupotrebama od strane državnih službenika.¹⁵² I pored velike anarhije i teških posljedica ratnih gubitaka i unutarnjih nereda što se očitovalo posvuda, smjenjivanja i postavljanja nedovoljno stručnih ljudi na najodgovornije pozicije u državi, dokumenti iz tih godina pokazuju stalna obnavljanja porušenih ili popravke oštećenih tvrđava, podizanje novih vojnih objekata u Bosanskom ejaletu.

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Te postrojbe između ostalih pominju: Hamdija Hajdarhodžić, „Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine“, *Anali GHB*, XI-XII/1985, Sarajevo, 1985, 289-329; Čoralić, Lovorka; Markulin, Nikola. „Bitka za Sinj 1715. godine“, u: *Zbornik Odsjeka za povijest Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 34, 2016, 147-180. Sudeći prema navedenim mletačkim izvorima i riječima osmanskog zarobljenika, riječ je o konjaničkoj vojsci (Capitano di Turudie che e Militia a Cavallo!), koja dolazi „s onu stranu Crnog mora.“

¹⁵⁰ J. Hammer, *Historija*, 91.

¹⁵¹ Arhiv SANU, Tomičeva zaostavština, sign. 8711, red. br. 881, Zadar, f. 554, 8.3.1703.

¹⁵² Avdo Sućeska, „Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Tuskoj u XVII vijeku i pojava nameta i tekalifi šakka“, *POF X-XI* (1960-1961), Sarajevo, 1961, 104-106.

Pri tome se skoro redovno tamo gdje treba nešto raditi i popravljati upućuju majstori iz sasvim drugog sandžaka. Tako se fermanom sultana Ahmeda III od 15. zu 'l-hidždžeta 1120. (25. veljače 1709.) naređuje mostarskom kadiji, ajanu i ostalim nadležnima da se iz Hercegovine ima poslati 30 nedždžara (tesara, graditelja) i 30 čerahora¹⁵³ za popravak tvrđave u Banjoj Luci. Dnevnicu za nedždžare će iznositi po 22 akče, a za čerahore po 11.¹⁵⁴

Zalaganjem bosanskog valije Safer-paše Dubrovčani su ušli u pregovore s Portom oko visine danka, uglavnom se žaleći na opću krizu nakon rata. Prijedlog dubrovačkog konzula Barce u Istanbulu kojeg je podržao i mletački bailo na Porti bio je plaćanje harača u iznosu od 12.500 dukata svake treće godine. Kolovoza 1703. im je ne samo prihvaćeno plaćanje svake treće godine umjesto svake godine kao do tada, nego im je i oprosteno dio neplaćenog harača. Carina je trebala da ostane ista, 100.000 akči godišnje ili 300.000 uz harač svake treće godine.¹⁵⁵ Takva situacija u njihovim odnosima će ostati do pada Dubrovačke Republike.

Bosanski ejalet nije mogao ostati miran ni u Ratu za španjolsko nasljeđe za koji je povod bila smrt Karla II, posljednjeg habsburgovca na španjolskom prijestolju 1700. godine. Europske zemlje su saznale tek poslije njegove smrti da je za svog nasljednika ostavio unuka francuskog kralja Luja XIV što je poremetilo planove Leopoldu I da na španjolsko prijestolje dođe njegov drugorođeni sin Karlo. Godine 1701. počeo je rat u kojem su na strani Francuske i Španjolske bili Bavarska, Portugal i Savoja, a određeno razdoblje i papa Kliment XI, a na strani Beča Engleska, Nizozemska, Pruska i većina njemačkih kneževina.¹⁵⁶ Pritisci habsburške uprave na narod u ugarskim oblastima uvođenjem centralističkog apsolutizma izazvali su ustanak ugarskih plemića pod vodstvom Franje II Rakocija koji se obraća francuskom kralju za pomoć ustanicima, ali je zato osuđen od bečkih vlasti i oduzeti su mu posjedi. Nakon što je pobjegao u Poljsku, a onda u bližim kontaktima s francuskim kraljem stigao iz Poljske, Rakoci potiče pobunu stanovništva s desne obale Tise, pa i srpsko stanovništvo.¹⁵⁷ Grupa od devetnaest ustanika je došla sarajevskom defterdaru, kako izvještava Marin Zane, gdje su lijepo primljeni.

¹⁵³ Čerahori su pripadnici osmanskih pomoćnih trupa, unovačeni iz redova kršćanskog stanovništva. Često su korišteni kao radnici za sječu šume, popravku tvrđava, uređivanje puteva.

¹⁵⁴ Riječ je o prijepisu fermana koji je očito list iz kadijskog sidžila, jer su na njemu pored popisa namirnica navedeni još neki dokumenti koji se odnose na popravku tvrđave (bujuruldija, popis namirnica, neka ostavina) GHB, TO, A-2957. Na ovaj ferman valija Sefer-paša izdaje bujuruldiju 15. zu 'l-hidždžeta 1120. (25. veljače 1709.) za mostarskog kadiju, ajane i ostale dužnosnike, da pošalju 30 nedždžara i 30 čerahora sa dnevnicom po 22 akče za nedždžare i po 11 akči za čerahore, a sve za podizanje tvrđave u Banjoj Luci. GHB, TO-b, 2957

¹⁵⁵ Gliša Elezović, *Tursko-srpski spomenici dubrovačkog arhiva*, Beograd, 1932, dok. XXIII, 61-66.

¹⁵⁶ Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, 2. dio od 1526. do 1808, Zagreb, 1980, 199.

¹⁵⁷ Jovan Radonić, *Rimska kurija i jugoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, SAN, Posebna izdanja, knj. CLV, knj. 3, Beograd, 1950, 459.

Po njegovom izvještaju, beogradski vezir se već nalazio na austrijskoj granici s 5.000 konjanika.¹⁵⁸ Smrt Leopolda i promjene na prijestolju ići će u korist ustanicima, tako da ugarski plemići 1707. godine na Saboru u Onodu skidaju Habsburgovce s prijestolja i proglašavaju Rakocija vladarem.

Bojeći se porasta ruskog utjecaja u Europi, Austrija i Engleska podupiru 1710. godine Osmansku državu da zarati s Rusijom. I Osmanlije i Rusi su imali neriješenih problema, prvi što su se 1700. godine morali odreći Azova, drugi što je Porta planirala podizanje Jeni Kale, a što je bilo protivno Istanbulskom sporazumu iz 1700. godine. Rat je izbio 1711. godine nakon čega se osmanskim snagama pridružuju i spahije iz Bosanskog ejaleta, pod vodstvom vezira Karajilan Ali-paše i Bećir-paše Čengića.¹⁵⁹ Već je bilo govora kako je bosanskom valiji Sari Ahmed-paši upućen ferman kojim se naređuje opća mobilizacija za novi rat s Rusijom. U arzuhalu u kojem Porti piše Šugli u ime sarajevske uleme o nevoljama koje trpi bosansko stanovništvo, stoji i to kako ruski car preko svog izaslanika Mihaila Miloradovića (Miloradoglua), u dosluhu s monasima starih manastira potiče na bunu istovjernike, crnogorske nevjernike iz Nikšića, Grahova, Trusina, Rudina, Pive i drugih nahija, kako crnogorski hajduci izvode prepade na muslimanska mjesta po Hercegovini, pale džamije, pljačkaju imovinu, vrše pokolje i porobljavaju muslimane.¹⁶⁰ Pomenuti ruski pukovnik Miloradović s kapetanom Ivanom Lukačevićem iz Podgorice Crnogorcima je bio odnio povelju cara Petra kojom im se dopušta svaka sloboda, da nemaju nad sobom gospodara, nego samo cara... I pored truda Petra Velikog da osigura podršku Vlaške i Moldavije i da pobuni kršćansko stanovništvo pod Osmanskom državom na Balkanu, Osmanlije su postigli veliku pobjedu kod sela Stenileštija, opkolivši ruske snage i ostavivši ih bez hrane, vode i municije. Ruski car je ponudio mirovne pregovore koji su okončali ruskom obavezom da vrati sve teritorije uzete u prošlom ratu, pa i luku Azov, te poruši sva ruska utvrđenja na rusko-osmanskim granicama. S druge strane, veliki vezir Baltadži dopušta Petru Velikom da se s cijelom pratnjom i vojskom povuče na svoj teritorij.¹⁶¹

¹⁵⁸ Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, sign. 8711/VIa/19, red.br. 940, Split, 1.12.1703.

¹⁵⁹ Vladislav Skarić, „Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711) godine“, *GZM*, sv. 2, god. XLII, Sarajevo, 1930.; Hamdija Kreševljaković, *Čengići, prilog izučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1959, 18-24.

¹⁶⁰ Popara, „Nekoliko novih podataka“, 28.

¹⁶¹ I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 76-92.

Dubrovčani su kao i prethodnih godina primorani pratiti stalnu situaciju na granici. Travnja 1711. godine Mrcina Frano Findela preko granice upućuje uhode da bi pokušali otkriti namjere crnogorskih pljačkaških četa.¹⁶²

Rat je 1712. ponovo buknuo zbog ruskog nepoštivanja mirovnog ugovora, ali je ruski car već naredne godine obavijestio da će ispuniti sve ranije postavljene uvjete. Ugovorom u Jedrenima 24.6.1713. Rusi su se obavezali na 25 godina poštovanja istog.

Bosanski ejalet će u istom teritorijalnom opsegu ostati do rata između Osmanske države i Venecije 1714. godine. Još od Karlovačkog mira, Osmanlije su gledali sa žalom na Moreju. Rusi su bili poslali podbunjivače po prostoru uz osmansko-mletačku granicu da bi djelovali protiv Osmanlija, a Porta je obavještavana da ih u tome pomažu i Mlečani. Situacija je bila sve ispunjenija vijestima o pripremama za rat, pogotovo zbog mletačkog pojačavanja pograničnih mjesta. Dubrovčani napeto prate dešavanja, pogotovo nakon vijesti da su kod Novog stigle dvije talijanske čete iz Pule i dvije hrvatske koje su raspoređene uz mletačko-osmansku granicu.¹⁶³

Godine 1714. za bosanskog beglerbega određen je bivši veliki vezir Numan-paša Ćuprilić (Köprülüzade), nakon čijeg dolaska se u pograničnim mjestima raspoređuje odred osmanskih snaga od oko 3.000 ljudi, pod izgovorom da treba spriječiti upade crnogorskih plemena. Uz najavu o jednom većem vojnom pohodu do listopada iste godine se počela okupljati vojska svih sandžaka Bosanskog ejaleta.¹⁶⁴ Numan-paša Ćuprilić izdaje bujuruldiju 16. ramazana 1126. (25. rujna 1714.) da hadži Salih-aga kao bašbog vojske iz Sarajeva i vojske od 300 segbana iz palanki i tvrđava Dervente i okoline, Livna i okoline, te 800 pješaka iz Kolašina, Nikšića i nahije Nikšić, povede sve na Gatačko polje u cilju vojnog pohoda na Crnu Goru.¹⁶⁵ Narednih mjeseci vojska se aktivno priprema, objezbjeđuje vodu u unutar tvrđava i dr.¹⁶⁶

¹⁶² DAD, 18, 181/5, 75

¹⁶³ DAD, Isprave i akti, 18-181/1, 3346, dok. 107, 11.XI 1711.; 18-181-5(18), dok. 277, 29.XI 1711.

¹⁶⁴ Enes Pelidija, „Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706-1714“, *Prilozi IIS*, god. XVI, br. 17, Sarajevo, 1980, 116.

¹⁶⁵ GHB, A-1026, TO; Kraće bujuruldije u istom cilju su i slijedeće: GHB, A-1027, TO; GHB, A-1028, TO

¹⁶⁶ Bujuruldijom od 31. svibnja 1715. godine buljubaši Salih-agi se nalaže da iste noći spremi 15 bajraka pješadije lakopokretne vojske i pošalje ih pod vodstvom Hasan-age ili Omer-age da napune vodom tvrđavu Čačvine. GHB, TO, A-2183

Serasker cijele vojne bio je odlukom Porte imenovan bosanski vezir. Vezir je od kotorskog providura Kontarinija tražio da ni u kom obliku ne pomažu crnogorskim buntovnicima niti da primaju njih i njihove obitelji na svoj teritorij. Iako od providura Kontarinija i baila Mema dobija čvrsta obećanja, veliki vezir ponavlja upozorenje mjesec dana prije pohoda.¹⁶⁷ Ipak, već na samom startu pohoda, crnogorski eškije skupa s obiteljima bježe na mletački teritorij što će biti povod da osmanske čete upadnu na mletačku teritorij u potjeri za njima. U Europu već naveliko stižu vijesti o spremanju većeg rata kao i to da se čeka samo prilika da bukne. Do tada se aktivno radilo na izgradnji i opremi brodova.¹⁶⁸ Osmanska država je dobila povod ratu nakon izvještaja bosanskog seraskera Numan-paše o tome da su mletačke vlasti dopustile prebjeg kod sebe crnogorskih pobunjenika, te da su ih čak i naoružali. Odmah nakon što je dobio izvještaj preko kapidžibaše Jusufa i 30 istaknutih crnogorskih uglednika, veliki vezir je pozvao mletačkog baila Mema, obavijestio ga o nepoštovanju dogovora i naredio da za 20 dana svi mletački podanici napuste teritorij Osmanske države jer im nakon toga nitko ne jamči sigurnost. Rat počinje dan poslije, 9. prosinca 1714. Austrijska Monarhija, opterećena izuzetnim financijskim dugovanjima vjerovnicima, ostaje u početku neutralna, iako će se uključiti 1716. godine. U međuvremenu, glavni buljubaša Salih-aga 29. srpnja 1715. dobija nalog da odredi starješinu vojske od 2000 nefera čiji će zadatak biti oduzimanje varoši i tvrđave Vrlika od Mletaka.¹⁶⁹ To je i urađeno pod komandom Halil-paše, valije Maraša i kliškog bega Ali-bega, a za čuvanje osvojene tvrđave Vrlike je zadužen Mustafa-aga. Već 2. kolovoza buljubaša Salih-aga dobija bujuruldiju da odmah po organiziranju lokalnih nefera upiše i vojsku pod bajracima buljubaše Husejna iz Fojnice i buljubaše Jusufa koji su bili pod trećim buljubašom Hasan-agom.¹⁷⁰ Listopada 1715. godine buljubaši Salih-agi se nalaže da posebno odredi bajrak pješadije za čuvanje tvrđave i opkopa Bila.¹⁷¹

Iz arhivske građe se primjećuje povećanje plaća posadnicima isturenijih hercegovačkih tvrđava. Na mahzare stanovnika tvrđave Ljubuški izdaje se berat sultana Ahmeda III 7. zu 'l-kadeta 1128. (23. listopada 1716.). U njemu se za dvije akče povećava plaća na osam akči koliko je iznosila plaća ode džemata starih azapa tvrđave Ljubuški, tako da sad iznosi 10 akči.¹⁷²

¹⁶⁷ Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, sign. 8711-Va/23, red. br. 545 pismo, Sarajevo, 29.8.1714.; 8711-Va/28, red. br. 551, pismo, Ozriničko polje, 10.10. 1714.

¹⁶⁸ DAD, Prepiska, 18 123, 3162, dok. 34 i 35, 7. 9. 1714; dok. 36, 13.12. 1714.; E. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 38.

¹⁶⁹ GHB, TO, A-3011

¹⁷⁰ GHB, TO, A-3012

¹⁷¹ GHB, TO, A-3013

¹⁷² GHB, TO-1, A-4847

Dubrovačka arhivska građa obiluje podacima o čestim prebjezima u to vrijeme na područje Dubrovačke Republike koje je osmanska vlast tumačila redovno kao način izbjegavanja plaćanja harača. U pojedinim slučajevima se provjeravala situacija s dugovanjima kao osmanskih podanika, da bi se pokazalo kako su neki za kaznu novačeni u osmansku vojsku za borbu protiv crnogorskih pobunjenika. „Bili su me opisali lani na Crnu Goru i osto sam sedam mjeseci“, objašnjava Stjepan Damjanović iz Sedlara u Popovom polju, „Svakoga su platili, a meni ni mince, nego me su zatvorili i jošte globili...“¹⁷³

Rat je okončan Požarevačkim mirom 1718. godine. Mletačka Republika je proteklim ratom zaokružila svoje posjede u Boki, a mirom Osmanska država ostaje ne samo bez Banata, Srijema i Smederevskog sandžaka, nego i većih dijelova Bosanskog ejaleta. Zvornički i Bosanski sandžak ostaju bez pojasa širine 6 do 10 km od ušća Drine u Savu i Unom do Novog. Otpali su tako i gradovi Brčko, Bijeljina, kao i teritorij Zvorničkog sandžaka, kadiluci Šabac, Loznica, Krupanj. Teritorij Bosanskog sandžaka ostaje bez Dubice, Gradiške, Kobaša, Broda i Furjana, a dobija Užice koje je do tada bilo u Smederevskom sandžaku. Osmanlije gube i Imotski i Čačvinu, a dobijaju Gabelu. Već smo rekli da su Dubrovčani, nastojeći se udaljiti od Mlečana, ustupili Osmanskoj državi Klek ili Neum na sjeveru i Sutorinu na jugu.

Prve dvije godine rata obilježilo je posebno i bezuspješno nastojanje Osmanlija da osvoje Sinj.¹⁷⁴

¹⁷³ Hamdija Hajdarhodžić, „Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom 18. vijeka“, *Prilozi IIS*, 9/1, Sarajevo, 1973, 330-332.

¹⁷⁴ U Sinju se do danas svake prve nedjelje u kolovozu održava viteška igra „Sinjska alka“ kao spomen na pobjedu Sinjana nad Osmanlijama 1715. godine.

3.

DRUŠTVENA STRUKTURA U BOSANSKOM EJALETU

S obzirom na to da Bosanski ejalet čini administrativno-teritorijalni dio Osmanske države, njegovo ustrojstvo je i do razdoblja 1683.-1718. i dalje u skladu s uređenjem te države. Osnovna podjela stanovništva u osmanskom sustavu je bila na dvije kategorije: vojsku i rajuu, a njihov položaj je bio reguliran osmanskim kanunima, zakonima. Podjela vojne klase se očitovala i kroz izraze *erbab-i sejf* (ljudi od sablje) i *erbab-i kalem* (ljudi od pera). Oba ta izraza su podrazumijevala da čine klasu unutar koje su bili nosioci političke moći, vojni prvaci, uživatelji timara, ajani, ešrafi i lokalni begovi. U vojnu klasu su spadali spahije, tvrđavske posade, nositelji vojno-administrativnih i sudskih funkcija i drugi službenici. Bili su to ljudi od padišaha koji se nalazio na vrhu ljestvice, pa do džamijskog poslužitelja koji je naknadu dobijao iz vakufa. Bili su oslobođeni ra'ijjet rusuma, rajinskih taksi, i to je osnovna razlika vojne klase od raje. Ukratko, u vojnu klasu su spadali svi koji su dobijali berat od padišaha, a i bez berata su vojni status imali pripadnici uleme, kadije, muderrisi, svršenici visokih škola.¹⁷⁵

Međuklasu je činilo gradsko stanovništvo koje nije poput raje plaćalo resm-i çift jer nije imalo zemlje, nego se bavilo gradskim zanimanjima, trgovinom i zanatstvom. Imali su privilegiju da budu oslobođeni državnih nameta, naturalnih i novčanih poreza. *Muaf* je pojam za oslobođenog od državnih poreza, *tekalifa*. Pojam *tekalif-i šakka* odnosi se na neosnovane obveze koje su lokalne vlasti počele zlorabom nametati u 17. stoljeću poreznim obveznicima.¹⁷⁶ Prekomjerno opterećenje padalo je na sve one koji su uživali prihode sa zemlje, bili to spahije, posadnici tvrđava ili raja.

Najbrojnije stanovništvo je pripadalo rajinskoj klasi. Činili su ga zemljoradnici i stočari koji su se međusobno razlikovali po obavezama davanja. Raja, i muslimanska i nemuslimanska, ispunjavala je obaveze prema spahiji, dajući ušur, desetinu od žitarica i drugih kultura, novčane pristojbe poput onih na mlin, stupu, samakov, plaćajući badihavu, mlađarinu, porez na stoku. Džizja ili harač je porez koji su nemuslimanski podanici Osmanske države plaćali za

¹⁷⁵ Treba napomenuti da su vojni status imali i tekijski šejhovi, kao i sejjidi, potomci Poslanika.

¹⁷⁶ To će biti uzrokom periodičnih buna tokom kojih je bilo i napada na službena lica, ubistava kadija i naiba, oštećenja javnih objekata, zbog čega se onda vlast žestoko obračunavala sa učesnicima buna.

štićeništvo, jer nisu imali obavezu da idu u rat.¹⁷⁷ Svaki stranac koji bi na teritoriju Osmanske države pregodinio podlijegao bi obavezi plaćanja poreza za nemuslimanske podanike. No, od onih koji su plaćali tribut Osmanlijama, poput Dubrovačke Republike, nije se tražilo plaćanje glavarine ili drugih poreza, koliko god vremena proveli na području osmanske uprave.¹⁷⁸ Nemuslimansko stanovništvo Bosanskog ejaleta plaćalo je džizju u tri rate, uglavnom po najnižoj kategoriji. Kad se 1690. godine počela prikupljati džizja od zimija, oni su razvrstani bili u tri kategorije, pa su se od najviše uzimala četiri dukata u iznosu od devet groša, od srednje dva u iznosu od četiri i po groša, a od najniže jedan groš u iznosu od 2,25. Između 1697-1719. godine od najviše klase se uzimalo 10 groša, od srednje dva dukata u iznosu od 5 groša, a od najniže jedan dukat u iznosu od 2,50 groša. Pošto je bilo teško nabaviti određeni šerif-i dukat, u nekim pokrajinama su uzimane i druge vrste novca u omjeru dukat=330 akči.

Nemuslimani su davali spahiji ušur od vina, a muslimani su plaćali pristojbu na vinograd po dunumu. Dok su muslimani na zemlju koju obrađuju plaćali resm-i çift,¹⁷⁹ kršćani su spahiji davali rajinski zemljoradnički osobni porez koji se zvao ispendža.¹⁸⁰

Posebno teški porezi koji će čak biti ozakonjeni 1720. godine bili su *imdad-i hazarije* i *imdad-i seferije*, mirnodopska i ratna pomoć. To je bilo posebno aktualno već u prvim godinama nakon poraza Osmanlija pod Bečom. Primjerice, godina 1688. i cjelokupna situacija u kojoj se našao Bosanski ejalet između Austrije s jedne i Mletačke Republike s druge strane, doveli su do toga da niti je bilo dovoljno sredstava za pohod niti su plaće mogle biti isplaćene zbog neprijateljske opsade. To je zahtijevalo izvanredne poteze u smislu skupljanja *imdad akçesi*, pomoći državi, među narodom i iz sredstava Gazi Husrev-begovog vakufa.¹⁸¹

¹⁷⁷ Detaljnije: Hadžibegić Hamid, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, IV, Sarajevo, 1966.

¹⁷⁸ To je bilo pravilo, ali su se u uvjetima nestabilnih godina rata ili razgraničavanja često dešavala kršenja.

¹⁷⁹ Puni iznos 22 akçe, pola 12, negdje i 9

¹⁸⁰ Iznosio je 25 akči. Puni iznos plaćali su čak i neoženjeni, dok su neoženjeni muslimani plaćali 12 akči resm-i çifta. Yavuz Ercan, „Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar“, *Bellekten*, c. LX, sayı 212.-214., 1991, 371-391.

¹⁸¹ BOA D. 98 6 17, T 1100 M, BA 10; 98 6 32 T 1100 M, BA 10

3.1. Konfesionalna slika

U svjetskoj historiji nema islamske države s tako brojnim nemuslimanskim podanicima kao što je to bio slučaj s Osmanskom državom.¹⁸² Općenito, ljudi koji su živjeli na prostoru Osmanske države dijelili su se prema vjeri i državljanstvu na:

- muslimane (pripadnici islamu),
- zimmije (nemuslimani koji ugovorom o zimmetu prihvaćaju da žive pod upravom islamske zemlje i imaju trajno pravo da borave u islamskoj zemlji) i
- muste'mene (stranci koji su privremeno u islamskoj zemlji, a državljani su druge).

Zimmije su imali pravo biti javni službenici u oblastima koje nemaju veze s vjerom. To znači i da nisu mogli biti postavljeni na državne funkcije s pravima vlasti, nisu mogli biti namjesnici, sandžakbegovi, kadije i sl. Sloboda kretanja zimmija je bila ista kao i kod muslimana, s izuzetkom što nisu mogli ući u Hidžaz, na sveta mjesta. Zimmije su najčešće živjeli u svojim mahalama. Imali su pravo korištenja javnih usluga financiranih iz državnog budžeta, kao i javnih društvenih institucija. Po jednoj stavci iz ahdname zimmijama Galate stoji da ne mogu biti janjičari, nevjernik neće postajati musliman bez svoje volje, a ako se nekoga između njih izabere po sposobnostima, može biti ćehaja.¹⁸³ Zimmije su imali pravo na rad. Ostavljanje zimmija u njihovoj vjeri bilo je pravo prema islamskom načelu. Kad je riječ o bogomoljama zimmija, one nisu dirane tamo gdje je mirnim putem osvojeno mjesto. Na prostorima koji su osvajani ratom, poglavar države je imao pravo na procjenu utemeljenu na javnom interesu.¹⁸⁴

Sudeći po izvorima, osmanska vlast općenito, a time i na rumelijskom i konkretno bosanskom prostoru nije vidno i ustaljeno podvlačila konfesionalne razlike među nemuslimanskim stanovništvom u njihovim međusobnim omjerima. Mi to djelomično možemo uraditi samo kroz zabilježene situacije ili regrutiranje određenih kategorija stanovništva. Zbog takvih i sličnih detalja bi se moglo reći da se katolička crkva na širem planu kod Osmanlija nalazila u mnogo težem položaju. Još od osvajanja Konstantinopolja, samo su dvojica ljudi mogli jahati naporedo sa sultanom, šejhulislam i patrijarh, dok je papa bio daleko i najčešće

¹⁸² Nikola Samardžić, „Stvarnost institucionalizovanog ranog osmanskog multikulturalizma: pravo i sudovi u imperijalnoj strukturi i svakodnevicu“, *Novopazarski zbornik*, br. 32, Novi Pazar, 2006, 59.

¹⁸³ Corci Zeydan, *Islam Medeniyeti Tarihi*, I-V, Istanbul, 1976, 95.

¹⁸⁴ Halil Cin-Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, II, Konya 1989, 318-319.

inicijator pohoda na Osmanlije. Stoga se može primijetiti da je zabrana podizanja novih crkvi tamo gdje ih nije bilo ranije odnosila samo na katolike, u odnosu na pravoslavne manastire koji niču zaredom na mjestima gdje ih sigurno nije bilo. Ako bi katoličke crkve ipak bez dozvole bile proširivane, one su rušene.¹⁸⁵ Došlo je do situacije da su čak pravoslavni mitropoliti i od katolika ubirali neke poreze (za vjenčanja, crkvu). Katolici bi se žalili, na osnovu čega bi dolazili fermami kojima bi se to zabranjivalo, ali je iz njihovog opetovanja jasno da nisu poštovani. Položaj pravoslavne crkve će pogotovo ojačati obnavljanjem Pečke patrijaršije (1557. godine), pa će se čak desiti da je bosanska franjevačka provincija zavedena kao jedna od eparhija pravoslavnog patrijarha.¹⁸⁶

Njihov odnos prema pravoslavnoj crkvi «svodio se na plaćanje propisanih crkvenih dažbina», dok je autonomija unutarnje strukture u potpunosti sačuvana.¹⁸⁷ Pristojbe koje su mitropoliti uzimali od vjernika u katoličkim izvorima se nazivaju vladičina. Tu su spadale takse za vjenčanje (*resm-i nikah*), taksa za manastir (*resm-i kenisa*), milodar (*tasadduk*), zavjet (*nazr*), zaostavština umrlih redovnika (*metrukat*), taksa za krštenje (*krst akçasi*),... Uporišta pravoslavaca su bila i u tome da su u redovima spahija bili jako prisutni knezovi, a Vlasi, kao što je poznato, uz minimum prelaska na islam, imali položaj filuridžija čija je filurija zamjenjivala sve druge poreze, a bila manja od glavarine kod zemljoradnika.

Historiju katoličkog stanovništva u Bosni obilježili su franjevci i njihovo djelovanje od kraja 13. stoljeća. Osmanlije su i inače na prostoru Bosne zatekli samo katoličke crkve i jedino su u Hercegovini bile dvije pravoslavne bogomolje (crkva sv. Stefana u Trebinju i obližnji manastir Tvrdoš.) Kako se islam širio, katoličke crkve su nestajale, a ključni razlozi su bili **pojava Vlaha**, širenje islama i raseljavanje. Za primjer uzмимо situaciju u Zvorniku, gdje izvori obavještavaju o tome kako su tamo franjevci ostali bez svojih sljedbenika, pa 1533. godine prodaju mlin tvrđavskom dizdaru Evlija-agi i sele otud. Njihovu napuštenu crkvu Osmanlije pretvaraju u džamiju, ali nazivajući je upravo *kilise mesdžidi* («mesdžid od crkve») i ona se kao takva spominje tijekom cijelog 16. stoljeća. To što je nazvana mesdžidom pokazuje da je bila manja građevina. S druge strane, na tom području se pojavljuje više pravoslavnih stočara i primjetno niču manastiri, od kojih prvi Papraća, 1547. godine, a onda Lomnica, Ozren, Vožuća,

¹⁸⁵ *Fojnica kroz vjekove*, Fojnica-Sarajevo, 1987, 75, 76.

¹⁸⁶ Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije*, Sarajevo, 1990, 198-218; Radmila Tričković, „Srpska crkva sredinom XVII veka“, *Glasnik SANU*, CCCXX, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 2, Beograd, 1980, 149.

¹⁸⁷ Tričković, 136.

Tamna i Gostović.¹⁸⁸ Upravo zbog tog neravnopravnog položaja u kojem su katolici bili ugroženiji, tu je prihvaćanje islama bilo primjetnije. Podaci iz najranijih katastarskih popisa o krstjanima, njihovim kućama, posjedima, imenima krstjanskih sela, parcela, šuma i sl. svjedoče o Bosanskoj crkvi u fazi njezina nestajanja. Svakako, bilo je i autora koji su posebno isticali značaj bogumilske komponente u porijeklu bosanskohercegovačkog stanovništva, među najznačajnijima Ćiro Truhelka, Vladislav Skarić, Aleksandar Solovjev, Muhamed Hadžijahić.

Porta je diplomatski oscilirala između dvije najveće crkve tako što je, na jednoj strani, izdavala berate pravoslavnim mitropolitima da ubiru crkvene dažbine od franjevaca i katolika, a na drugoj strani izdavala fermene uslijed žalbi franjevaca i katolika sa zabranama mitropolitima da od njih traže bilo kakve dažbine.¹⁸⁹ Franjevci se često pozivaju na privilegije date Fatihovom ahd-namom, iako se u tekstu ahd-name ne spominje odnos s pravoslavnom crkvom.¹⁹⁰

Glede samoga označavanja pripadnika jedne ili druge crkve, ono pokazuju odnose unutar pravoslavnih crkvi. Od pravoslavnog sveštenstva se u dokumentima prije obnavljanja Pečke patrijaršije sreću patrijarsi, mitropoliti i episkopi Grka. To su najvjerojatnije predstavnici Ohridske arhiepiskopije jer je ona u to vrijeme imala svoje eparhije u Bosni, Dalmaciji i Srbiji.¹⁹¹ Tek nakon obnavljanja Pečke patrijaršije sreću se izrazi sa *Sırf* (keferesi, mitropolit, piskoblari). Katolički predstavnici se sreću kao *Frenk ruhbanlari*, *Frenk keferesi*, *Latin ruh ve sair keferesi*, *Šokča ve Latin taifesi*, *Madžar ve Šokča*, itd.

Pojedinačni dokumenti svjedoče o pažnji koja je ukazivana prema svećenicima bilo kojeg naroda, pa i u razdoblju 1683.-1718. Nisu rijetki primjeri poput bujuruldije valije Halila kojim naibima Kreševa i Visokog 13. džumada I 1110. (17. studenog 1698.) naređuje da se zabrani janjičarima i drugima da besplatno traže prenoćište i hranu za sebe i konje od

¹⁸⁸ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975, 85-92; Isti, „Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku“, *GDI BiH*, XVIII, Sarajevo, 1970, 172, 173.

¹⁸⁹ Godine 1498., primjerice, sultan Bajazit II na molbu stanovnika Novog Brda i Srebrenice upućuje ferman kadijama sa zabranom da patrijarsi i mitropoliti uzimaju novac od katoličkih svećenika. Vidi: Hazim Šabanović, *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine 15. stoljeća*, Istorijsko-pravni zbornik, 2, br. 9, Sarajevo, 1949, 197, 198.

¹⁹⁰ U dokumentu mostarskog kadije iz 1575. godine kaže se kako je mitropolit Savatije uzeo od svakog sela po 15. 20 i više groša, a mnogima je uz nasilje po pet do deset groša (Samostan u Zaostrogu, *Acta Turcica*, dok. br. 62)

¹⁹¹ I. Snegarov, *Istori na Ohridskata arhiepiskopi – patrijarši (1394-1767)*, Sofija, 1932, 160-161.

siromašnih svećenika u manastirima i crkvama u Sutjesci, Kreševu i Fojnici, jer su oni oslobođeni toga.¹⁹²

Imigracijski i kolonizacijski valovi nisu samo mijenjali broj stanovnika, nego su značajno utjecali i na promjenu konfesionalne strukture stanovništva pojedinih područja Bosanskog ejaleta. No, izračun i samog broja stanovništva otežan je bio brojnim čimbenicima u što se konkretnije upustio tek Muhamed Hadžijahić.¹⁹³ Njegov dobijeni broj nemuslimana 1710. godine je iznosio 100.000 u odnosu na 400.000 1817. godine, za što bi godišnja stopa priraštaja iznosila 1,3%. Nenad Moaćanin opravdano smatra ove brojke neodrživim, jer su brojke preniske čak i za muslimane. Opća mobilizacija je jedini orijentir, ali pogotovo treba imati na umu da ona obuhvaća tek dio seoske i gradske populacije i bilo je sigurno nekih kategorija koje nisu morale biti uključene u nju. Uzimajući širu vremensku dionicu na nemuslimansko stanovništvo i podatke iz glavarinskih popisa i navod u ukupnom broju iz putopisa Evlije Čelebija, Moaćanin se našao pred pitanjem mogućnosti da, ustvari, i nije bilo drastičnog pada muslimanskog, odnosno jakog skoka nemuslimanskog stanovništva u 18. stoljeću.¹⁹⁴

Kad je riječ o muslimanskom stanovništvu na prijelazu 17. i 18. stoljeća, bilo je najmanje 400.000 muslimana (primarno uzimajući u obzir broj od 60.000 vojno sposobnih osoba na koje se moglo računati u slučaju opće mobilizacije, koji se množi s 5 ili 7, a onda tome doda plaćena vojska). I pored pridošlog stanovništva iz izgubljenih područja Osmanske države, ta brojka je manja od one sto godina ranije. Katoličko stanovništvo je skoro prepolovljeno, dok je broj pravoslavnih skoro trostruko veći. Ima nekoliko bitnih stvari koje treba uzeti u obzir kod bilo kakvih procjena o broju stanovnika kroz konfesionalne zajednice. Kad je u pitanju nemuslimansko stanovništvo, mora se reći da izuzetno niske brojke početkom i neočekivano velike sredinom 18. stoljeća ne mogu biti vezane isključivo za migracijske tokove. Prvo, pri popisivanju dolazi do promjena pošto manjina katolika može platiti glavarinu, a vlaška filurija koju su uglavnom plaćali pravoslavni, još nije bila ukinuta.¹⁹⁵ Nakon što je došlo do porezne reforme obračuna po „muškoj glavi“ 1691. godine, džizije popis za 1695. godinu je već s padom

¹⁹² GHB, TO, A-1628

¹⁹³ Hadžijahić, Muhamed. „Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i početkom XIX stoljeća“, *Prilozi IIS*, XI-XII, Sarajevo, 1975-76, 289-301. Postupak je išao tako da je pomnožio broj muslimana pod općom mobilizacijom sa koeficijentom 3,31; za katolike je podatke dijelio sa 3,31 (što bi onda odgovaralo broju evraka za katolike) i taj broj odbijao od potvrda za sve kršćane čime je dobio broj evraka za pravoslavne. Ukupni rezultat je onda množio sa 3,31 i sabirao pojedinačne sume po konfesijama.

¹⁹⁴ Nenad Moaćanin, „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, RAD HAZU Razred za druš. znanosti, Zagreb, 2013, 97.

¹⁹⁵ Holjevac, Moaćanin, 161, 162; Detaljnije: Moaćanin, „Stanovništvo“, 99, 100.

broja nemuslimana, jer stoji i bilješka da je riječ o onima koji mogu platiti, da se obračunava po najnižoj stopi.¹⁹⁶ To znači da je veliki dio stanovništva izostao iz popisa džizje iz razloga nemogućnosti da plate.¹⁹⁷ Drugo, pretpostavljeni broj članova obitelji se pomjerio s pet, kako je bilo do 18. stoljeća i sad se domaćinova obitelj množi sa 7 članova. Nenad Moaćanin daje primjer podatka o broju glavarine iz 1703. godine koji iznosi 20.000, a što se većim dijelom može uzeti da je riječ o onim katoličkim oporezovanim jedinicama preostalim nakon 1697. godine. Ako uzmemo realno prihvatljivu cifru onih koji su otišli za Savojskim, onda ne može biti govora da je katolika zamalo sasvim nestalo. Bosanski ejalet je smanjivanjem svog opsega 1699. godine s nekadašnjih 200-250.000 poreznih obveznika nemuslimana, ostao na nekih 100-150.000, otprilike trećini ili nešto više. Proračun manjeg broja je realno moguć u situacijama kad dokumenti pokazuju da su porezni obveznici imali praksu ciljano prelaziti u kadiluke u kojima nisu bili ranije popisani, zbog čega onda nisu ni mogli biti prebrojani ni od osmanske vlasti, ni u crkvenim knjigama.¹⁹⁸

Uzmemo li primjer jednog haračkog deftera, može se vidjeti da nisu automatski svi nemuslimani podvrgnuti plaćanju po najnižoj stopi reformom 1691. godine. Naime, u jajačkom zimmijском defteru s kraja ramazana 1103./početka lipnja 1691. godine,¹⁹⁹ u samoj tvrđavi Jajce-varoš su zabilježene tri srednje džizje i 30 niskih.²⁰⁰ U selu Bistrica koje pripada Dnolukama kod Jajca navedeno 25 zimmija s tri visoke džizje, srednji četiri i niskih 18.²⁰¹ U selu Podmilačje koje isto pripada Dnolukama ima samo četiri zimmije:

Sa srednjom džizjom:

Marko, sin Ivana,

te s niskom:

Šimun, sin Filipa,

Luka, sin Marka i

Frano, sin Nikole,

¹⁹⁶ BOA, MAD.d., 1213, T 1106, Ca 17. Prijevod deftera u prilogu na kraju.

¹⁹⁷To, naravno, odmah umanjuje umanjuje iskoristivost izvora za sigurniju procjenu. Moaćanin, „Stanovništvo“, 97.

¹⁹⁸ Holjevac, Moaćanin, 161.

¹⁹⁹ BOA, Mal.d. 1441, 1103 N, 29

²⁰⁰ Forma popisa je inače uobičajena. Od zanimanja se spominju gvožđar, trgovac, zlatar... Dat im je fizički opis na način: Ivan, sin Živka, plav i brkat. Po imenima je, uobičajeno, teško odrediti konfesiju: Mato, Andrija, Mihajlo, Marijan, Miho, Ilija, Anton, Ivan, Mitar, Matija, nekoliko Stipana...

²⁰¹ Sličan niz imena, osim što se javlja i ime Jakov, Grga, Bartol...

U selu Bare u kazi Jajce navedeno je 16 zimmija, dva sa srednjom i 14 s niskom džizjom.²⁰² Iz sela Obad koje pripada vakufu Begića (?) nabrojano je 11 zimmija, sa srednjom džizjom dva i devet njih s niskom.²⁰³

Spočetka je bilo pokušaja u Bosni da se oporezivanje provodi prema tri platna razreda, ali je brzo napušteno i to je sankcionirano.²⁰⁴

Reformom 1691. godine platni razredi džizje su pravljani prema imovnom stanju: radno sposobni muškarac plaćao je četiri dukata za viši, dva za srednji i jedan za niži razred. Ta forma će ostati do ukinuća džizje stoljeće i pol kasnije. Usporedbom sa situacijom kroz komorske slavonske popise za 1698. i 1702. godinu, N. Moačanin je zaključio da je ustvari „reforma“ iz 1691. godine samo nadogradnja starog principa obračuna „po kući“ prelazom na obračun po selištu od tri kategorije, a onda umnažanjem svakog pojedinog iznosa za prosječni ekvivalent muških korezidenata.²⁰⁵

Iako se u sultanovim fermanima naglašava da je sultanova najviša želja „čuvati i štititi sirote podanike od svake nepravde i nasilja“ i da „sakupljanje i ubiranje džizje prema zer-i mahbubu džizjedarima ne smije biti povod da podanicima čine nasilje i nepravdu, tražeći više nego što mogu podnijeti“,²⁰⁶ uzurpacija imovinskih prava je bila i u Bosanskom ejaletu česta

²⁰² Budiša, sin kneza Sladoja,
Nikola, sin Sladoja,
Goran sin Milenka,
Nikola, sin Marka,
Radovan, sin Milenka
Vukašin, sin Vuksana,
Janko, sin Vukašina,
Vinko, sin Đorđa,
Jura, sin Jekosava,
Zariša, sin Ilije,
Stipan, sin Ilije...

²⁰³ Frano, sin Nikole, sjedobrad,
Martin, sin Jerka, žutih brkova.
... , sin Ivana, žute brade,
Stipan, sin... riđih brkova,
Filip, sin Ivana, žutih brkova,
Luka, sin Mihajla, crnih brkova,
Frano, sin Matije, žute brade,
Miloš, sin Ante, crnobrad,
Ivan, sin Ilije, žutih brkova
(nečitko) , šarenih očiju.

²⁰⁴ Hadžibegić, Glavarina, 89.

²⁰⁵ Moačanin, „Stanovništvo“, 103.

²⁰⁶ Ferman objavljen u prijevodu kod: Hadžibegić Hamid, „Džizja ili harač“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III-IV, Sarajevo, 1953, 117-120.

kao i u drugim krajevima.²⁰⁷ Dok je rajinski status bio uvjetovan obradom zemlje, mu'afijet, oslobađanje rajinskog statusa i rajinskih poreza, bio je uvjetovan gradskim profesijama (zanatstvo, trgovina), pa konfesionalna pripadnost nije bila bitna. To je bilo razlog što je i nemuslimansko stanovništvo koje je bilo gradsko i stanovalo u muslimanskom dijelu grada činilo dio esnafske organizacije i uživalo povlastice gradskog stanovništva, jednako kao i muslimani.

Sidžilska građa bilježi uzurpacije zemljišta nemuslimana, ali isto tako očituje i trud lokalnih organa da se to ispravi. Na primjer, odlukom mostarskog kadije iz 1685. godine nalaže se da se Mustafi, sinu Abdullahovom, nožaru iz Mostara, oduzme vinograd u mjestu Blizanci na mjestu Vučedol i preda u posjed Kati, Mandi i Matiji, kćerima Grgurovim, kojeg su od majke Marte naslijedile, a kojeg je spomenuti Mustafa silom uzurpirao.²⁰⁸

U godinama od 1683. i dalje lokalni organi dobijaju brojne murasele, bujuruldije nadležnih kadija u kojima se insistira da se ništa ne traži od svećenika, ni novac, ni bedelije, ni oružje, ni svijeće, konak, vino, rakija, janjad, šerbet, te da se nitko „u njihov Indžil ne miješa.“²⁰⁹

Što se tiče situacija kod sudskih procesa, sidžilska građa sadrži niz dokumenata u kojima se kao zastupnik stranke nemuslimana pojavljuje musliman. Tako Mandu Kordić, primjerice, pred mostarskim kadijom zastupa Mehmed, sin hadži-Memije,²¹⁰ a Dostinju Sadžak na njenom vjenčanju zastupa Zulfikar-baša, glavni pekar.²¹¹

Iscrpljujući ratovi s kraja 17. i iz prve polovice 18. stoljeća donosili su različite obaveze, ali je stanovništvo bilo žrtvom i brojnih zloupotreba lokalnih službenika. Zbog toga narod svih konfesija bez razlike, napušta svoja prebivališta i bježi u druge krajeve.²¹² Ostalo je zabilježeno

²⁰⁷ Primjer: „Smjerni“ Ilija iz nahije Maglaj koja pripada Tešanjskom kadiluku uživa već 22 godine dvije baštine unutar kojih su pet njiva silom uzeli braća Mehmed i Mahmud. Zato Ilija moli tešanjskog kadiju da se pokrene spor po svim važećim pravilima. *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, prijevod i obrada: Hatidža Čar-Drnda, OIS, Monumenta Turcica, Historiam Slavorum Meriodionalium Illustrantia, ser. V, knj. 1, Sarajevo, 2005, L8/d3 (dalje: *Tešanjski sidžil*)

²⁰⁸ *Sidžil mostarskog kadije*, 68.

²⁰⁹ Josip Matasović, Fojnička regesta, Spomenik SKA, Beograd, 1930, 182.

²¹⁰ Manda je supruga umrlog Ivana Kordića i ona je sporazumno sa sinovima riješila pitanje nasljeđa. Detaljnije vidjeti u: *Sidžili mostarskog kadije*, 49.

²¹¹ Isto, 94.

²¹² U godinama nakon 1683., često se spominju vijesti o trpnjama franjevaca i naroda koji je pobjegao iz „Turske“, potom kako su „Turci utopili u Neretvi fra Matu Nagnanovića“, „izmrcvarili fra Luku, gvardijana samostana u Srebrenici“ itd. Andrija Nikić, *Događajnica Bosne i Hercegovine od 614.-1918.*, Mostar, 2003, 277 (Dalje: Nikić)

da bosanski biskup Nikola Ogramić-Olovčić, incognito prelazi na austrijski teritorij i odlazi caru Leopoldu s molbom da pošalje svoje čete u Bosnu i da mu se dopusti da i sam smije nositi oružje, pa i ratovati. To je, inače, bilo zabranjeno katoličkim biskupima crkvenim zakonom.²¹³ Molbe bosanskih katolika i redovnika Kongregaciji, papi Inocentiju, da preko francuskog poslanika u Istanbulu dobiju ferman kojim će biti zaštićeni protiv „Grko-istočnjaka, koji ih hoće silom podvrgnuti vlasti pečkih patrijarha“, posebno su učestale u siječnju i veljači 1693. godine, ali već u travnju 1693. godine fermanom Ahmeda II iz Beograda se naređuje da „Latini, Madžari, Šokci, Arnauti i ostali kršćani, osim godišnjih državnih daća“ imaju plaćati pečkom mitropolitu Simeonu vjenčane i druge pristojbe. U istom fermanu se, zbog pritužbi mitropolita zbog uznemiravanja na putu, nalaže da se spahijama, janjičarima i ostalim čuvarima strogo zabrani oduzimanje jahaćih mazgi i konja svećenicima.²¹⁴ Ipak, mjesec dana kasnije, bosanski katolici dobijaju više fermana u svoju korist, posebno da se pečki patrijarsi ne smiju miješati više u katoličke stvari, pa za to zahvaljuju Kongregaciji de propaganda na preporuci francuskom poslaniku na Porti.²¹⁵ Katolička crkva je općenito bila u teškom položaju krajem 17. stoljeća. U izvještaju iz Olova 1695. godine, gvardijan olovskog samostana piše u Rim kako će biti primoran zatvoriti samostan ako ne dobije novčanu pomoć, kako sedam godina nisu primili milostinju od župljana jer je otac Stanić pronevjerio bio prikupljenu milostinju.²¹⁶ Ipak, dokumenti bilježe naredbu bosanskom beglerbegu i mulli Saraj Bosne da se popravi crkva u blizini kasabe Konjic, a koja je vezana za nahiju Kreševo.²¹⁷

Potaknuti ratnim teškoćama, zaraznim bolestima, glađu i strahom, katolici su prelazili Savu i tražili bolje uvjete u Panoniji. Od deset franjevačkih samostana, koliko ih je do Bečkog rata bilo u Bosni i Hercegovini, sedam ih je napušteno: Modriča (1685), Srebrenica (1686), Olovo (1687), Visoko i Gradovrh (1688), Tuzla (1690) i Rama (1695).²¹⁸ Najčešće se uzima da je među katolicima iseljenim iz doline rijeke Bosne princ Eugen Savojski poveo 1697. godine iz okolice Doboja i Dervente, točnije župe Dubočac njih 2700, Dervente 2300, Majeveca 1500, Sočanice i Zablatke 4500, a iz Kusmadanja 5700.²¹⁹ Inače, posljedica velikog iseljavanja

²¹³ Luka Đaković, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine I (na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine)*, ANUBiH, Građa, knj. XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo, 1979, 10 (Dalje: Đaković)

²¹⁴ Prijevod kompletnog fermana u: Nikić, 280-281.

²¹⁵ Nikić, 281.

²¹⁶ Fermendžin, E. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, sv. 23, Zagreb, 1892, 526.

²¹⁷ BOA D. 104 G 1099 T 1104 M, BA 03

²¹⁸ Julije Jelenić, „Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci“, *GZM*, god. XXXVI, 1924, 1-7.

²¹⁹ Julije Jelenić, *Spomenici*, 3-4. Izvještaj su 22.1.1700. godine ovjerali Ivan Šekula, kobaški kapetan, Ivan Omerbašić, vojvoda iz Dubočca i Nikola Olovčić, biskup đakovački ili bosanski.

katoličkog stanovništva s povlačenjem vojske Eugena Savojskog bilo je to da u narednim decenijama od pomenutih deset franjevačkih samostana aktivno djeluju samo tri, i to onaj u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci. Bilježi se i da je prvih godina 18. stoljeća bilo samo pet katoličkih crkvi, od kojih su tri bile uz navedene samostane, a preostale dvije u Varešu i Podmilačju.²²⁰

Uz brojne katoličke obitelji koje su se pridružile pri povlačenju austrijske vojske pod Savojskim, bilo je i pravoslavnih, kao i muslimanskih. U literaturi se najčešće pominje cifra od 40.000 ljudi koji su napustili u tom naletu svoje posjede.²²¹ O tome će detaljnije biti govora u odvojenom poglavlju.

Brojne obitelji iz Kupresa, Grahova i Knešpolja naseljavaju Liku i Krbavu, uglavnom zauzimajući posjede muhadžira koji su tražili spas i sigurnost dublje u prostoru Bosanskog ejaleta.²²² Može se primijetiti da su pri velikim poslovima kao što su opravke i obnove u ratu oštećenih i porušenih tvrđava podjednako bivali angažirani i muslimani i nemuslimani.²²³

Dok je bosanski prostor bio u prilično uskovitlanom stanju na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, katolicima je stanje otežavala činjenica da nisu imali biskupa. Nasljednici tragično poginulog i već pomenutog Nikole Ogramića – Patačić i Bakić – nisu imali hrabrosti da pređu granicu osmanskog teritorija. Dugo vremena su tražili od Istanbula legalne putne isprave, ali ih nisu nikada dobili. Vremenom se, međutim, i razvojem dobrosusjedskih odnosa, počela voditi briga i o tretmanu svećeničkih lica, pa nisu rijetki dokumenti kojima se preporučuje pažnja prema njima. I u tešanjskom *sidžilu*, kao i brojnim drugim, bilježe se preporuke i naredbe o neometanju ljudi koje je država odredila da sakupljaju njoj pripadajući novac, da im se ne pravi smetnja i da im putevi budu prohodni.²²⁴

Da su ljudi od vjere, ipak, uobičajeno išli na hodočašćenja u Jeruzalem čak i u godinama neposredno pred Bečki rat, vidi se po braći Pavlu, Jakovu i Antunu Brajkoviću iz Sarajeva koji kupuju 1681. godine dio vakufa medrese as-Salahiyye i zavještaju ga za franjevce u samostanu

²²⁰ Đaković, 11.

²²¹ Đaković, 10; Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, SAN, Posebna izdanja, knj. CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka, nova serija, 12, Beograd, 1955, 15.

²²² Horvat, Lika i Krbava, 44.

²²³ Uzimanje potrebnih kola pod zakup: *Tešanjski sidžil*, L 23a/d5, L 24/d1, d2, d3

²²⁴ Primjer za to je bujuruldija u vezi sa svećenikom koji je sultanovim fermanom naimenovan za vladiku u Sarajevu. *Tešanjski sidžil*, L42a/d5

al-Amûd (samostan Sv. Spasitelja) i kršćansku sirotinju u Jeruzalemu. U registru Navis Peregrinorum piše da potječu iz „Saraiba“, dok u starim kartama i dokumentima tu regiju nazivaju Bosna-Saraj kako je uobičajeno u osmanskoj administraciji. Skupa s njima su došla tri hodočasnika iste narodnosti: mladi Nicolaus Milesich i Antonius Ivanovich kao sluge navedenih, te franjevac Marcus Bobretich, propovjednik, ispovjednik i vikar samostana Duha Svetoga u Fojnici.²²⁵

Tijekom 17. stoljeća za bosanske franjevce u Istanbulu su se jako puno zalagali Dubrovčani, ali i diplomatski predstavnici zapadnoeuropskih država, francuskog veleposlanika i mletačkog izaslanika. Austrijski izaslanici su ipak najčešće urgirali za imenovanja, berate, smatrajući svojim pravom patronat nad bosanskom dijecezom, imenovanje bosanskih biskupa itd. Rim nije na to gledao blakonaklono, ali je morao pristajati.

Nakon sklapanja mirovnog ugovora u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, Osmanska država priznaje Austriji posebno pravo zaštite osmanskih katolika, a to će biti potvrđeno i ugovorom u Požarevcu 1718., nakon čega internuncij u Istanbulu dobija na prestižu kakav je do tada imao isključivo francuski veleposlanik.²²⁶

Jedan od pokazatelja promjene konfesionalne strukture u Bosanskom ejaletu je i gašenje rada ranije navedenih franjevačkih samostana, a posebno broj katoličkih kuća koji se navodi u izvještaju fra Ivana Vieterija iz 1708. godine: u župi Mostar je zabilježeno 90 kuća, u Broćnu 100, u Blatu 100 i u Ljubuškom 70. Ukupno je u Zapadnoj Hercegovini te godine bilo oko 8.000 katolika, što je variralo iz godine u godinu.

Putopisci bilježe da u 18. stoljeću raste broj pravoslavnih vjernika, pa će krajem tog stoljeća biti već 12 manastira u Hercegovini, a u Bosni dva, u Derventi i Banjoj Luci. Prije toga, međutim, i pravoslavne bogomolje su stradavale od ratnih haranja i požara. Mitropolit je imao službenu rezidenciju u Sarajevu 1699. godine i do kraja 17. stoljeća četiri episkopa (u Sarajevu, Mostaru, Zvorniku i Novom Pazaru).²²⁷

²²⁵ Riječ je o vakufu al-hikra (kupovina zasada, nakon koje zemljište ostaje i dalje u posjedu vakufa). Vidjeti: Munir Mujić, „Povijesno kontekstualiziranje dokumenta kojim su braća Branković kupili od vakufa medrese al-Šalāhiyye Getsemanski vrt 1681.“, *POF*, vol. 65/2015., Sarajevo, 2016, 141-178.

²²⁶ Vjeran Kursar, Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti, *POF OIS*, Sarajevo, 2011, 377.

²²⁷ Midhat Šamić, *Les Voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe et le pays tel au'ils l'ont vu*, Paris, 1960, 243.

Priliv muslimanskog stanovništva s nekadašnjih područja pod osmanlijskom jurisdikcijom je bio brojan, ali prostori istočne, srednje i zapadne Bosne koji su ostali opustjeli nakon odlaska nemuslimanskog stanovništva tijekom Bečkog rata i dalje su ostali relativno nenaseljeni. I pored bojazni da domaće nemuslimansko stanovništvo ne primijeti „koliko je izginulo zarobljenika ili od gladi i bolesti pomrlo muslimanskog svijeta“,²²⁸ država je morala da riješi pitanje radne snage na zemlji koja je imala nesumnjivo povoljne privredne uvjete, ali je bila pusta.

Luka Barca, dragoman, autor je jako zanimljivih informacija koje su stizale u Dubrovnik, a na osnovu njegovih kontakata s Reis-efendijom Muhamedom, Maurocordatom, njegovim vjerovnicima itd. iz gornje jedinice – sarajevski vaiz optužuje trgovca Bernakovića da je kao „kalauz“ uveo neprijateljsku vojsku u grad. Pošto je on u to vrijeme bio u Dubrovniku, ovaj izvještač dodaje da su ti tužitelji „paščad.. što laju, ali se o njihovim riječima ne vodi računa.“²²⁹ Inače, ugledna katolička obitelj Brnjakovića ili Grubišića je porijeklo vodila iz Olova, najvjerojatnije iz niže bosanske vlastele srednjeg vijeka. Najistaknutiji član te obitelji je bio Filip Brnjaković koji je, radeći na poslovima Katoličke crkve, putovao u Rim i Istanbul. Kad je Savojski napao i popalio Sarajevo, kuća Brnjakovića je izgorila. Filip i njegov brat Jakov su u to vrijeme bili u Dubrovniku, po nalogu bosanskog defterdara da na dubrovačkoj skeli preuzmu carinu. Ostalo je zabilježeno da su žene i djeca Brnjakovića pošli s austrijskom vojskom koja se povlačila, ali im Austrijanci nisu dozvolili da ponesu išta od preostalog bogatstva. To će biti razlog što Brnjakovići nisu uspjeli da otkupe iz ropstva dva člana svoje obitelji. Inače su poslije dobili spahiluk u srijemskom selu Neštinu kod Iloka.²³⁰

²²⁸ U tom smislu je po nekim mjestima bilo čak zabranjeno klanjanje džume i bajram-namaza na musallama. Vidjeti detaljnije u: Osman A. Sokolović, „Prilike u Bosni potkraj XVII stoljeća: Prilog građi za povijest Bosne i Hercegovine“, Sarajevo, 1943, 11.

²²⁹ Hajdarhodžić, Dubrovačke i mletačke pripreme, 292.

²³⁰ Skarić, nav. rad iz GZM u Sarajevu, 1905, 105-106.

3.2. Vlasi u društvenoj strukturi Bosanskog ejaleta

Vlasi su kao nomadsko stanovništvo i do osmanskog osvajanja na Balkanu imali svoje mjesto u spomenicima srednjovjekovnih balkanskih država.²³¹ Kolonizacijska politika Osmanlija je isključila cikličnost nomadskog kretanja Vlaha i njihove migracije tokom narednih stoljeća izdvojiti će ih kao posebnu pravnu kategoriju. Za razliku od dijela koji je ostao izvan granica Osmanske države, ovi Vlasi su imali više svojih zakona koji su donošeni paralelno sa širenjem osvojenog teritorija.²³²

Kao poluvojni element Vlasi će dugoročno utjecati na razbijanje regionalne društvene strukture i stvaranje budućeg demografskog mozaika. Stabilizacijom prilika i vlasti u Bosanskom ejaletu vlaško stanovništvo je gubilo na značaju koje je ranije imalo, te postupno poprima drugačiji lik kroz status proizvođačkog seoskog stanovništva.²³³ Vlasi koje nalazimo u defterima uglavnom su bili pravoslavne vjere, jer uz njihov starješinski kadar nalazimo popove. Oni koji su imali vojne ili poluvojne službe (akindžije, martolosi, eškindžije, derbendžije, vojnuci, kaikčije, madendžije i dr.) prvobitno su bili isključivo nemuslimani, ali građa 17. stoljeća svjedoči o priličnom prelasku na islam većine ovih rodova.²³⁴

Onome tko kroz deftere dijakrono prati raspored vlaških plemena od 15. stoljeća pa nadalje, geografski raspored pravoslavnog stanovništva po Bosanskom ejaletu s kraja 17. stoljeća očituje sigurno vlaško porijeklo. Takav slučaj je, primjerice, s valom naseljavanja Vlaha koji su se kretali pravcem Ozren, Maglaj, Tešanj, Teslić i dalje prema zapadu, pa se dio njih zadržao na padinama Vlašića, a dio spustio u Lašvansku dolinu.²³⁵ Bilo da je ovo stanovništvo naseljavano od vlasti (vojnom službom) ili je ono spontano ostajalo tu na području koje im se sviđjelo na njihovom putu u 15. i 16. stoljeću, kraj 17. i početak 18. stoljeća bilježi

²³¹ Iako u Zakoniku cara Dušana iz 1345. godine nisu spomenuta njihova prava i obveze, to je ipak prvi pravni akt koji govori o njima kao stanovništvu koje ima neko običajno regulirano pravo: „Gde preстоје Vlah ili Arbanasin na selu, na tome selu da ne stane drugi, za njim idući, akoli silom stane, da plati potku i što je popasao.“

²³² Kanuni za braničevske Vlahe iz 1467/8., kanuni za smederevske Vlahe iz 1467., kanuni Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1477., kanuni Vlaha oblasti Pavlovića iz 1485., kanuni Vlaha Kraljeve zemlje i dr. Moramo podsjetiti da su se ovi kanuni odnosili na porezno pravo.

²³³ *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. II, Beograd, 1960, 85, 86.

²³⁴ Vasić Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, ANUBiH, Djela, knj. XXIX, Sarajevo, 1967, 32-39; Snježana Buzov, „Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija“, *POF* OIS, br. 41/1991, Sarajevo, 1991, 99-112.

²³⁵ Adem Handžić, „O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj–Doboj–Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća“, *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994, 19–28. (Dalje: Handžić, O kretanju stanovništva...)

tu pravoslavno stanovništvo, najčešće u miješanim konfesionalnim sredinama. Rjeđa su naselja s većinskim pravoslavnim stanovništvom.²³⁶ Jasno se mogu izdvojiti i sela u kojima je u prethodnim stoljećima bilo samo muslimansko stanovništvo, a kraj 17. stoljeća dočekuju s višekonfesionalnim stanovništvom.²³⁷

Kad je riječ o statusu Vlaha, odredbe spočetka kazuju da Vlasi ne plaćaju rajinske i izvanredne poreze, ali se poslije vidi da umjesto toga daju filuriju, naturu ili vrše vojničku službu. Ta vlaška filurija je u početku bila po „kući“, poslije je osobni porez koji neoženjeni plaćaju niže. Od vremena kad se teritorijaliziraju, oporezuju se prema baštinama. Vlasi nisu dio *oslobođenih*, ali martolosi, jastrebari, sokolari jesu, i tako stoji u defterima. Vlaško stanovništvo se može usporediti s rajom, čak su ponegdje i podvedeni pod izraz „eflak reayasi“. Obično su u sultanskom ili sandžakbegovom hasu. Dok su obveze vlašskog stanovništva uređene običajnim pravom, služba njihovih starješina je poput vojne. Oni su poput posrednika kod ubiranja daća, prijenosa informacija, razrješavanja problema kod eventualnih prebjega... O takvoj njihovoj ulozi u mikromigracijama bit će govora u daljnjem tekstu.

~~Ukidanjem posebnog vlašskog statusa nakon 1526. godine, svi Vlasi, martolosi i vojnuci postaju raja, a starješine dobijaju timare i postaju raja.~~ U defterima iz 17. stoljeća poluvojni redovi se često pojavljuju s pridjevkom „nekadašnji“ (npr. vojnugan-i kadim, stari vojnuci).

U 17. stoljeću vlaško stanovništvo ili stanovništvo koje je imalo vlaški status javlja se u tri teritorijalno raspoređene grupacije: prve, stare Vlahe na istoku Bosanskog ejaleta, druge, Vlahe koji su se s prvim doseljavanjima bazirali u Posavini, treće, Vlahe na zapadu, prostor današnje Bosanske krajine. Nisu plaćali jednak iznos filurije. Najniža filurija je bila u pograničnim nahijama, između 100-150 akči. Ukupan broj filuridžijskih kuća u defteru Bosanskog sandžaka iz 1604. godine iznosi 12.324, a od toga je 14 % muslimanskih. Na tom podatku bismo zastali i donijeli sliku brojčanog stanja iz posljednjeg, dosad nepoznatog popisa vlaških baština za cijeli Bosanski ejalet iz 1623/4. godine:

Bosanski sandžak

Birač (Vlasenica)	1.022
Brod (Zenica)	2.011

²³⁶ Konkretno na tom području sela Korimlje (drugo ime Suhi Do), Jarjanić i Žirtović.

²³⁷ Handžić, O kretanju stanovništva...

Kobaš	3.759
Maglaj	1.627
Cernik (Pakrac)	611
Stari Vlah (Sjenica)	3.176
Višegrad	3.215
Ukupno	15.421

Hercegovački sandžak

Mostar	4.120
Nevesinje	1.852
Trebinje	3.160
Novi	4.475
Prijepolje	3.245
Ukupno	16.852

Kliški sandžak

Klis	1.116
Skradin	1.736
Ukupno	2.852

Sveukupno u Bosanskom ejaletu: 35.125²³⁸

U uvodu popisa stoji važna napomena o tome da je defterdar Bosanskog beglerbegluka Sulejman-efendija, posumnjao u točnost broja Vlaha Hercegovine iz prethodnog popisa Vlaha Hercegovačkog sandžaka, pa je izvršio njegovu reviziju u **okviru popisa Vlaha Bosanskog beglerbegluka iz 1623./4.**²³⁹ U Opširnomo defteru Bosanskog sandžaka iz 1604. godine zabilježeno je 12.324 domaćinstva, što znači da je nakon 20 godina zabilježeno novih 3.097 kuća. O posebnim značenjima pojma Vlaha bit će odvojeno govora.

²³⁸ Prijevod ovog posljednjeg popisa Vlaha za cijeli Bosanski ejalet Jusuf Mulić je dobio od Ahmeda S. Aličića. Nažalost, osim podatka da se nalazi u Bašbakanlik arhivu u Istanbulu, nije naveden nikakav inventarni broj.

²³⁹ Jusuf Mulić, *Velika Srbija, Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, Sarajevo, 2006. 147-148.

3.3. Židovi u društvenoj strukturi Bosanskog ejaleta

Glede društvenog položaja Židova, u objašnjenju treba poći od toga da je osmansko društvo bilo podijeljeno na dva staleža, asker i raju. Bilo je, međutim, i različitih međuslojeva od kojih je jedan bio židovski. Njihov društveni položaj je bio povoljniji od položaja raje opterećene porezima, pa i od one koja je bila „muaf“, uživala određene povlastice zbog usluga koje je pružala državi. Imali su slobodu kretanja i trgovanja, a njihov status u cijeloj Osmanskoj državi utjecao je i na status kod Dubrovčana i Mlečana.²⁴⁰ U Dubrovniku je od 1324. do 1617. godine bilo 14 liječnika Židova. V. Miović je pisala o arhivskoj građi iz koje se vidi da su Dubrovčani u Bosnu slali i kršćanske i židovske liječnike. Za to su se morali dovijati u opravdanjima Papinskoj državi poput onog: „... dobro znate da Osmanlije iz našeg susjedstva od nas stalno traže liječnika. Ne želimo im slati kršćane i zato uvijek moramo imati nekoliko židovskih liječnika na raspolaganju.“²⁴¹

Po punom uzoru na praksu središnje uprave, Židovi su u Bosanskom ejaletu uživali priličnu autonomiju. Slobodno su vršili svoje vjerske obrede, hodočašća svetih mjesta, ukopavanja mrtvih po propisima svoje vjere, spravljanja hrane prema svojim običajima, organiziranja vjerske nastave itd. Pred kadijom su se mogli zaklinjati po propisima svoje vjere („Bogom koji je po Mojsiju objavio Toru“). Sudeći po slučajevima na koje se nailazi u sarajevskim sidžilima, Židovi su se obraćali kadiji samo kad sami ne bi bili u stanju riješiti neki spor. U bračnim i obiteljskim stvarima ponašali su se u skladu s propisima svoje vjere. Jedan od podataka koji govore u prilog tome je da su sarajevski Židovi obavljali svoje predbračno ritualno kupanje (tevilla) u Firuz-begovom hamamu u Sarajevu. Mogli su svjedočiti u međusobnim parnicama i u onim s muslimanima.

Biti dio *šuhudu 'l-hal* (porote) bila je privilegija muslimana, ali se u sidžilima među njima mogu naći i Židovi. Imali su osobnu i imovinsku sigurnost, krivično-pravnu zaštitu, a za zaštitu svojih prava i ličnosti mogli su se obratiti svim razinama vlasti.

²⁴⁰ Odnos prema Židovima u Veneciji je odgovarao zacrtanim mletačkim privrednim interesima, odnosno prisutna posudba uz zalag i doprinos Židova mletačkoj trgovini, iako nisu svi Židovi bili bankari i veliki trgovci. Naime, na odnos Republike prema Židovima utjecali su diplomatski odnosi s osmanskim dvorom na kojem su sultanovi savjetnici Židovi imali primjetnu moć. (*Povijest Venecije*, II, 323)

²⁴¹ Vesna Miović, *Židovski geto u Dubrovniku (1546-1808)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik 2005.; *Mudrost na razmeđu: zgone iz vremena Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva*, Dubrovnik, 2011, 105.

Što se tiče davanja dažbina, Židovi su kao nemuslimani bili obavezni davati državi glavarinu (džizju/harač).²⁴² Nakon što su počeli dolaziti u posjed čifluka, bili su dužni državi davati paušalni iznos od 94.600 akči na ime resm-i čifta (rajinskog poreza na zemlju), bennaka (rajinskog poreza na zemlju kojeg su plaćali oženjeni seljaci muslimani), mudžerreda (rajinskog poreza na zemlju kojeg su plaćali neoženjeni, za rad sposobni muslimani, donuma (rajinskog poreza prema površini zemlje), ispendže (ličnog poreza muslimana) i mahluta (rente koja se ubirala od raje na različite žitarice).²⁴³

Niz dokumenata osmanske provenijencije koji se odnose na razdoblje u fokusu radnje nosi informacije da se namirnice, pšenica i ostale potrepštine za bosanske tvrđave isplaćuju iz prihoda džizje nemuslimana i „akče“ Jehudija/Židova često iz drugih osmanskih pokrajina, npr. za tvrđave u Kamengradu, Kozarcu, Bosanskoj Krupi, potrebe se financiraju iz Samokova; za potrebe mustahfiza zvrničke tvrđave plaća se iz jehudijske akče i džizje nemuslimana Bosanskog ejaleta; za lokalni transport državnih namirnica u Tašlidži/Pljevlju u Bosanskom ejaletu plaća se iz židovske i kršćanske džizje Sofije i okoline.²⁴⁴

Ograničenja koja su imali Židovi su bila jednaka kao kod ostalih nemuslimana:

- Morali su se nošnjom razlikovati od muslimana,
- Nisu smjeli jahati konje kroz grad,
- Nisu imali pravo nositi nož i drugo oružje.

Kod ovog pitanja, među potezima kojima je svoje kratko vezirovanje obilježio Mustafa-paša Daltaban, bila je i odluka o tome kakvu odjeću i koje boje imaju nositi kršćani i Židovi.²⁴⁵ To, međutim, nije bio osmanski izum. Dubrovačke vlasti su nekad tjerale Židove da nose poseban znak (žuti šešir, crveni šešir ili šešir sa žutom trakom), a nekad čak i zabranjivali da stanuju izvan geta.²⁴⁶

²⁴² Tko zna čime je bio vođen sarajevski jehudija (Židov) Sabataj, sin Ruvima, da krene put Velikog Vakufa, ali je zanimljivo da se u defteru koji je priložen dalje u tekstu, nalazi među popisanim nemuslimanima te kasabe. BOA, MAD.d., 1213, T 1106, Ca 17

²⁴³ Avdo Sućeska, „Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija-Turaka“, Zbornik radova *Sefarad* '92., Sarajevo, 1995, 41.

²⁴⁴ AE. SAMD II D. 12, G 1291, T 1103, Z 01 1; D. 92 G 9099 T 1130 C, 03 1

²⁴⁵ J. Hammer, *Historija*, 91.

²⁴⁶ Vesna Miović, nav. djela

Općenito gledajući, nestabilnost prilika i administrativnog opsega Bosanskog ejaleta na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće odrazili su se kako na smanjen broj samostana, crkvi, franjevac, tako i na sadržaj vizitatorskih izvještaja koji su nekad opširniji, a nekad posve manjkavi. Ipak, po svim pokazateljima, početak 18. stoljeća karakterizira intenziviranje aktivnosti katoličke crkve. Sve se češće sreću franjevci u obilasku posebno srednjobosanskog prostora i pri tome dobijaju i prateću odrednicu uz ime prema geografskom prostoru u kojem rade ili je zapamćeno da vuku porijeklo iz tog mjesta.²⁴⁷

²⁴⁷ Matasović, "Fojnička regesta", 156–166.

4.

MIGRACIJE 1683-1718

Pojmovno gledano, migracije predstavljaju fizičko kretanje pojedinaca ili grupa u geografskom prostoru, koje dovodi do relativno trajne promjene mjesta boravka. Emigranti napuštaju prebivališta u svojoj izvornoj sredini, iseljavaju se iz te sredine (emigracije) i useljavaju se u novu sredinu (imigracije).²⁴⁸ Historijski, međutim, migracije su kretanja ljudi u sveukupnosti motiva, uzroka i posljedica. Čovjek na kretanje može biti potaknut egzistencijalnim potrebama, željama za promjenom ili psihološkim pritiscima, primoran uslijed prirodnih katastrofa ili ratova. Teško bi bilo naći narod koji svoju povijest nije obilježio nekim migrantskim iskustvom, željnim ili bolnim, planiranim ili nametnutim.

Prostor Balkana je trajno obilježen ovim fenomenom migracija, seoba, svakovrsnog pomjeranja stanovništva. Sve to je redovno imalo za posljedicu profiliranje društvenih, političkih, kulturnih i etničkih odnosa,²⁴⁹ no, ništa manje od toga koliko su ih isti čimbenici uzrokovali. Migracije se kao društveni proces na bosanskim prostorima, izuzevši velika pomjeranja stanovništva dolaskom Slavena, mogu pratiti vrlo rano, još kroz srednji vijek, ali su osnovni čimbenici migracijama uopće – politički, ekonomski i društveni – imali poseban intenzitet u osmanskome razdoblju bosanske historije.²⁵⁰ Demografska dinamičnost općenito je u tretiranom razdoblju bila najviše uvjetovana društvenim, političkim, vojnim planovima koji su dovodili do migracija. Može se zaključiti da su se brojem najmasovnije i dijapazonom najšire migracije dešavale u razdobljima rata. Razlozi za njih u mirnodopskim fazama bili su najčešće ekonomske prirode, ali se jednako javlja i čimbenik prisile i poticaja na seobu. Razdoblje koje je u fokusu ove radnje je prijelomno u historiji triju velikih carstava zbog čega je Bosanski ejalet kao serhat, krajina Osmanske države, bio direktno uključen u sva zbivanja tih triju država, a samim tim bio i prostor višesmjernih migracijskih tokova. Dakle, migracije jesu iznimno

²⁴⁸ Prema: *Sociološki leksikon*, Beograd, 1982, 362.

²⁴⁹ O ovim utjecajima vidjeti opširnije u: M. Lutovac, „Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti“, Glasnik, Etnografski institut SANU, VII, Beograd, 1958.

²⁵⁰ Mario Petrić, „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini“, *GZM*, etnologija, sv. XVIII, Sarajevo, 1963, 4-16.

važan čimbenik demografskih kretanja, ali su u korelaciji s društvenim, političkim, gospodarskim i kulturnim životom pojedinih regija.²⁵¹

Ključni uzroci migracija u navedenom razdoblju su ratovi, i ofenzivni i defenzivni, kao i posljedice tih ratova, uglavnom zbog novih granica, naseljavanja opustjelih mjesta, potreba za vojnom snagom po utvrđenjima, svojevrsnog progonstva nemirnih ili pljačkaških plemena i sl. Politički i vojni razlozi su jednako prisutni. Osmanska država je, primjerice, u svim svojim pokrajinama provodila strateški politiku *iskana*, naseljavanja određenog područja. Iako je ta politika pratila širenje Osmanske države, sa 17. stoljećem Osmanlije se suočavaju ne samo s velikim pomjeranjem stanovništva uslijed ratnih okolnosti nego i zbog sve redovnijih uznemiravanja stanovništva od nomadskih plemena koja su sezonski kružila određenim lokacijama. To je često bio razlog da Osmanska država poduzima mjere u vidu planskog naseljavanja tih nepoćudnih plemena u opustjelim ili graničnim prostorima. U to vrijeme su takva plemena kroz izvore najčešće skupno nazivana jurucima, ali se naziv činjenično najčešće odnosio na turkmenska plemena.²⁵² U istim godinama (od 1691. pa nadalje) kad turkmenske džemate Genceli, Avşarlı, Kızıklı, Pekmezli naseljava u Hami,²⁵³ one Džabera, Baalbeka i Čakallija vraća na njihova stara boravišta da ne bi pravili probleme raji Sandıklija, Uşaka i Eşmea, ili kad Alaije Yoruke naseljava u sandžake u unutrašnjosti, Osmanska država naseljava albanska plemena po selima koja su ostala pusta uglavnom zbog ratnih aktivnosti i straha naroda, na graničnom prostoru prema Austro-Ugarskoj i Mlecima.²⁵⁴ Naseljeno stanovništvo nije ostavljano da se snalazi samo, pa su poduzimane različite mjere, ovisno o mogućnosti normalne obrade zemlje, prehrane i uopće života stanovništva. Administrativno su oslobođani taksu u pojedinim godinama, naplaćivana im je najmanja stopa u drugim, a građa svjedoči i o brojnim sakupljanjima pomoći u žitaricama za njih iz drugih sandžaka dublje u unutrašnjosti.²⁵⁵ Na bosanskom teritoriju, od Bosne kao krajišta, potom sandžaka pa onda i ejaleta, ključni razlog

²⁵¹ Holjevac, Moaćanin, 149.

²⁵² Pored toga što je ova riječ „juruk“ najčešće vezana za turkmenska plemena, ona potiče od starijeg načina izgovora riječ „yürümek“ (hodati), pa u nekim segmentima bi se mogla tumačiti na način kako su i Pomaci dobili ime (od „pomjerati se“) na daleko manjem prostoru. Ta riječ je u današnjem smislu nalik riječi „migrant“, ali isto tako ne u značenju kakvo nosi riječ „muhadžir“, o čemu je bilo ranije govora. Iako nisu imali posebno izdvojen administrativni i pravni status, brojnost takvih plemenskih grupa i njihov način života je tu kategoriju učinio stalno prisutnom širom Osmanske države, a pogotovo kao važan element u politici *iskana*. Detaljnije o značenju ove riječi vidjeti: Faruk Sümer, “Yörükler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, 570; Mehmet Eröz, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.

²⁵³ BOA. MAD. nr. 8458, 71.

²⁵⁴ BOA. İE. DH. nr. 20/1850

²⁵⁵ BOA. AE. SMST. II. nr. 38/3705. Za Arnauts naseljene između Aleksinca i Niša pšenica stiže iz čak 16 kaza s juga, Vranja, Prištine, Kratova, Strumice, Prilepa...

iskana je bio strateški raspored snaga zbog bosanskih granica koje su bile i državne. Sve rečeno, naravno, ne isključuje mirnodopske razloge za pomjeranje stanovništva koji su stalno prisutni, a to je potraga ljudi za boljom zemljom, epidemije bolesti, rodbinske veze i sl.

Iako se u izvorima mogu uočiti sela s novonaseljenim stanovništvom, vrlo često nema konkretnog podatka odakle ti ljudi dolaze. U pojedinačnim dokumentima se donekle češće javlja mjesto porijekla, a što može sugerirati i još nedovoljno integrirano stanovništvo u novoj sredini. Kretanja stanovništva svih konfesija odvijala su se u pravcu iz Bosanskog ejaleta prema vani, ali je vrlo česta pojava povlačenja u unutrašnjost onog stanovništva čije je obitavalište bilo u krajevima izloženim ratnim dejstvima ili pritiscima. Izvori, naravno, bilježe i povratke u ranija obitavališta, iako to nije slučaj s prostorima Ugarske, primjerice, gdje se zatiru čak i materijalni ostaci iza stanovništva koje je otišlo.²⁵⁶

4.1. Migracijski tokovi nakon 1683. godine

Val migracija s prostora Ugarske, Slavonije, Like, Krbave i Dalmacije, koji je uslijedio neposredno nakon 1683. godine, u Bosanski ejalet je, prema nekim izvorima, doveo oko 130.000 muhadžira.²⁵⁷ Dok je oko 1680. godine, na primjer, samo na prostoru između Drave, Dunava, Save i Ilove bilo oko 115.000 muslimana, 72.000 Hrvata-katolika, 33.000 Srba i 2.000 Mađara,²⁵⁸ tijekom 1684. i 1685. godine skoro cijela Ugarska je mirom ostala bez muslimanskog stanovništva. Kad je Osmanska država 1686. godine izgubila Budim, najsjeverniji i najvažniji muslimanski centar preko Save i Dunava, s tog prostora se uz preživjelo muslimansko stanovništvo povlače i Židovi Sefardi koji se koncentriraju pretežno u Sarajevu. Iste godine, 1686., Pečuh i Segedin padaju u ruke Habsburgovaca, nakon čega će ostati zabilježene izjave očevidaca o ubijanjima, zarobljavanju ili pokrštavanju civilnog muslimanskog stanovništva po ugarskom osvajanju.²⁵⁹

²⁵⁶ Mora se primijetiti da se uništavaju čak i objekti za javnu upotrebu, poput, primjerice, hamama. Rijedak slučaj da se u prostoru bez muslimana nakon 1683. godine očuvao hamam je onaj u Budimu.

²⁵⁷ Adem Handžić, „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša“, *POF*, br. V/1954-55, Sarajevo, 1955, 144.

²⁵⁸ Detaljnije vidjeti u: S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela, JAZU, knj. 47, Zagreb, 1953; Isti, „Seobe i naselja u Lici“, *Zbornik za narodni život i običaje*, JAZU, knj. 41, Zagreb, 1962.; Bandžović, 2006.

²⁵⁹ A. Popović, *L'Islam Balkanique: Les Musulmans de Sud-Est European dans la période Post-Ottomane*, Berlin, 1986; M. Ali Kettani, „Islam na Balkanu u postosmanskom dobu“, *Islamska misao*, br. 141, Sarajevo, septembar, 1990.

To muslimansko stanovništvo je najvećim dijelom dolazilo iz Slavonije i prirodnim slijedom naseljava se u prvom razdoblju u Posavini. Jedan migracijski rukavac iz Ugarske je vodio prema Tuzli i Modriči, dok je onaj iz gornje Dalmacije muhadžire doveo u Pounje, Livno, Grahovo i Glamoč. Na providurskim investiturama nakon osvajanja Sinja 1686. godine, samo dijelom su zabilježeni prethodni vlasnici kuća, zemlje i mlinova. Riječ je očito o bogatijim posjednicima iz Sinjske krajine, a s obzirom da su njihovi posjedi ostali upražnjeni, pa se daju novim vlasnicima, očito je da su prema teritoriju pod osmanskom upravom krenule sljedeće obitelji:

Selo Turjaci: Korničić, Čelar-agić, Huseinbegović, Ždero, Kopčić, Kadić, Štrbac, Šabić, Jeričić

Selo Košute: Huseinbegović, Terprolić, Ahmetović

Selo Brodarić: Aletić

Selo Buble ili Gardun: Zrnić, Žeraljić, Holuđaćić, Jamičić, Amulić, Hometić, Žiljević

Oko Trilja, Brajkovića lokva, Ruinić: Glavašević, Zrnić, Češaljić

Mlin Grabovac: Češaljić

Lončari: Meta

Čaporice: Zekić, Kehalić

Čačvina: Motučević, Vrnčić, Begović

Vedrine: Mihović, Kolunsijić, Kiverčić, Buračević, Bukarijević, Glavašević

Golo Brdo: Lakemončić

Rugonja: Hasanbegović

Krivača: Mehunon

Voštane: Biličić, Salihović, Lokačić

Grab: Abanović, Zule

Mlin na Rudi: Kositerović, Pjeronić

Udovičić-Gradina: Zule/Zulić

Otok: Pivagić, Burić, Barić, Breuh, Salavandić, Sdragić, Mustafić

Otok-Ovrlja: Mehić

Živinić: Topuzić

Omrčen Dolac: Balić

Korita: Vlahović

Kosinac: Ravnić, Bosatović

Han: Babić

Obrovac: Iliavečić

Glavice (Poljak): Štrbac
Glavice (Šimić): Kostrić, Harazić
Glavice: Kavaković, Kiatić, Glavašević, Palikuća
Glavice (Planice): Huseinbegović, Mujagić, Zarić, Kiatić
Ćurlini: Karabašić
Karakasica: Ištuk spahija
Jasensko: Piskardić
Suhac: Čudić
Lučane: Sproljanović, Omer-aga iz Sinja
Visoka (Lučane): Omer-aga iz Sinja
Zelovo: Bakić
Hrvace-Obrovac: Mandić
Čitluk: Oza Recić (Uzrecić?), Strmić
Hrvace (Barač): Glavašević
Hrvace (Demerovac): Batinić
Hrvace (Rumin): Efendi Isković
Hrvace (Miševica): Mehmed Deda (dizdar) Biva, Stuper
Hrvace (Begov čifluk): Cuz Hozić
Hrvace: Drivoisen, Slavičić
Hrvace (mlin): Hasan spahija
Hrvace (Duboka): Štrbac
Hrvace (Štrpen čifluk): Šabanović
Hrvace (Belbeg/Balibeg čifluk): Sekalagić
Bitelić: Topčić
Mala Peruča: Kovač
Potravlje: Kadić
Malikovo: Mandić
Zelovo: Pašić, Miševica, Bakić
Neorić: Karaman
Muć: Metikosić
Dicmo: Zeliagić, Kinić, Vanilj, Kakahajić, Balaisić-Belanić, Matetić-Satković, Ahmetović
Bisko: Arnautić, Lončar, Aletić, Babahmetović.²⁶⁰

²⁶⁰ Prema navedenom izvoru Soldo kao sloj veleposjednika i nosilaca uglednih položaja izdvaja posebno Osman-bega Korničića, Husein Čelar-agu, Osman-agu Huseinbegovića, Mehmed-agu Štrbca, Muhameda-spahiju

Izbjegličko stanovništvo iz srednje Dalmacije naseljava se oko Stoca, Tomislavgrada (Dumna), Ljubinja, Livna i Ljubuškog. U neke gradove je izbjegličko stanovništvo dolazilo skoro istovremeno iz posve različitih pravaca. U Stolac su, primjerice, Novići i neke druge muslimanske obitelji doselili iz Herceg Novog i Risna nakon 1687. godine, ali ima onih kojima i samo prezime direktno upućuje na porijeklo s ugarskih prostora. Takav slučaj je s Palošima, Peljama i Salahorima, dok su Pećani doselili iz Peći (Ipek), pa im je prezime u to doba glasilo Ipeklije.²⁶¹ U isto vrijeme dolazi i do priliva muhadžira na prostor Hercegovine iz južne Dalmacije i bokokotorskog zaljeva, koji naseljavaju Trebinje, Ljubinje, Stolac, Nikšić i Mostar, dok na njihovo mjesto dolazi nemuslimansko stanovništvo iz Hercegovine i Crne Gore. „Inhila“²⁶² je bio očit na svakom koraku masovnog povlačenja stanovništva, pa ima i svjedočenja o tom da „kud god bi se naišlo ležahu mrtvac, koje niko nije imao da zakopava, a ljudi su jeli resu ljeskovu, koru od drveta, vinovu lozu, pse i mačke.“²⁶³

Izvori bilježe brojnije kretanje muslimanskog stanovništva s ugarskih u odnosu na druge prostore, posebno nakon pada Budima 1686. godine. Pravi predstavnici budimskih muslimana jesu Karabegovići čiji su se ogranci, osim u Modriči, naselili i u Bihaću, Mostaru, Zenici i Travniku, i razvili se dalje u Ganibegoviće, Jusufbegoviće i Mehmedbegoviće. Ferhatbegovići i Pešte su stigli do Rogatice, a Sjenari u Mrviće.²⁶⁴ Iz Budima su se direktno doselili i Dajići čiji će jedan ogranak dalje nositi prezime Salihović, a budimski Hodžići se naseljavaju u Primčićima na Glasincu.²⁶⁵ Ovaj Filipovićev podatak pokriva samo dio priče o prezimenu Hodžić. Pošto ćemo Hodžićima posvetiti više pažnje u dijelu koji govori o dvostrukim, pa i trostrukim migracijama, ovdje ćemo navesti da se dokumentima potvrđeno rodonačelnikom obitelji Hodžić uzima spahija Alija Hodžić iz Godomilja, kojeg ne treba miješati s narednim Alijama u toj obitelji, jer je svaka naredna generacija imala uvijek nekoliko Alija. Ovaj Alija je zaveden u Popisu bosanskih spahija iz 1711. godine i za njega H. Kreševljaković navodi da je bio najbogatiji bosanski spahija na Prutu, s prihodom od 31.900 akči. Da je očito bio najbogatiji,

Glavaševića, Kadiće i Mandića, dok su ostali muslimani imali nevelike posjede od oko 10 kanapa oranica i livada. (Josip Soldo, „Etničke promjene i migracije u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća“, *Zbornik Cetinske krajine*, 1, Sinj, 1979, 89)

²⁶¹ Hivzija Hasandedić, „Hromo Hromozade Hromići iz Stoca“, *Hercegovina*, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, 11-12, Mostar, 2000, 98.

²⁶² Inhila=termin koji se u izvorima osmanske provenijencije koristi za opis stanja u Bosni tog vremena.

²⁶³ Avdo Sućeska, „Prilike u Bosni prije i poslije osvajanja Sarajeva od strane princa Eugena Savojskog (prema domaćim i osmansko-turskim izvorima)“, *Prilozi ISS* br. 20, Sarajevo, 1984, 144-145; N. Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981, 164; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 279.

²⁶⁴ Veselin Kosorić, „Naselja i porijeklo stanovništva“ u : Rogatica, Sarajevo, 1966, 18.

²⁶⁵ Milenko S. Filipović, Glasinac, 129.

vidi se iz podatka da je naredni po visini prihoda iza njega bio neki Hasan iz Osova s 15.500 akči.²⁶⁶

S padom Budima 1686. godine na prostor Bosanskog ejaleta dolazi i rodonačelnik sarajevske obitelji Ćurčića i vakif velikog Ćurčića vakufa, hadži Salih-aga Ćurčić, skupa s bratom Hasanom i sinom Jašar Sadikom. Ime Salih-age Ćurčića ostat će poznato kao ime jednog od zapovjednika koji je s janjičarima branio Sarajevo 1697., a posebno 1714. godine, kad je pomagao Numan-paši Ćupriliću u situaciji na granici Hercegovine i Crne Gore.²⁶⁷

Uoči osmanske vojne na Beč, na prostoru Slavonije je živjelo između tri i pet tisuća „muslimana i Turaka“ koji su živjeli u tadašnjem vodećem centru Osijeku, potom Požegi, Vukovaru, Brodu, Virovitici, Đakovu, Valpovu. U Slavoniji koja je prema Mažuranovim proračunima imala 200 do 220 tisuća stanovnika svih vjeroispovijedi, bilo je i drugih većih muslimanskih naselja. Ostavši bez muslimana, Slavonija je od „razvijene turske pokrajine pretvorena u zastrašujuću pustoš“.²⁶⁸

Iz Požege vode porijeklo današnje obitelji u Bosni:

Dedići,

Hadžići, Hadžihaskići, Hadžidedići, Hadžiomerovići i Hadžiahmetovići (prema M. S. Filipoviću riječ je o ograncima obitelji Hadžić), kao Alagići i Gušići.²⁶⁹

Pored preostalih toponima Islam Grčki i Islam Latinski, pamćenje o nekadašnjem muslimanskom stanovništvu na tim prostorima ostalo je i kroz sačuvana prezimena. O takvim preživjelim muslimanskim prezimenima u Lici piše Husein Alić i navodi među njima:

Alagiće, Aleškoviće, Aliće, Alivojvodiće, Atlagiće,

Bakrače, Bašiće, Begiće, Bešiće, Bosniće,

Cepiće, Ćaiće, Ćustoviće,

Delaliće, Dizdareviće,

Đuliće,

Hasanćehajiće,

²⁶⁶ Skarić, Vladislav. „Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine“, *GZM u Bosni i Hercegovini*, sveska za historiju i etnologiju, br. 2, god. XLII, Sarajevo, 1930. (Dalje: Skarić: Popis)

²⁶⁷ Bakir Tanović, *Ćurčića vakuf*, Sarajevo, 2000.

²⁶⁸ Ive Mažuran, Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine, JAZU, Radovi za znanstveni rad u Osijeku, 2, Osijek, 1988, 24, 25.

²⁶⁹ Milenko S. Filipović, *Modriča nekad i sad*, Geografsko društvo NR Bosne i Hercegovine, knj. I, Sarajevo, 1959; o istom: Enes Pelidija, nav. rad iz: Migracije i Bosna i Hercegovina, 121.

Kasumoviće, Kumaliće, Kurtagiće, Kolakoviće, Komiće,
Muhiće, Musiće, Mušete,
Nemčiće,
Osmanoviće,
Šabiće, Šeriće,
Uzunliće i dr.²⁷⁰

Izbjegllice s prostora Like i Korduna pretežno naseljavaju Bosansku krajinu, Cazin, Bihać, Bosansku Krupu, Kulen-Vakuf... Među njima su obitelji Kozlica iz Široke Kule, Senkovići iz Gospića, Grizići iz Udbine.²⁷¹ Kulen-Vakuf su praktično formirale doseljene obitelji:

Alagići, Alići, Alispahići (poslije Kadići), Altići, Alunovići,
Bećiragići, Beganovići, Bibanovići, Burzići,
Čehići,
Ćemalovići,
Demirovići,
Đugumovići, Đambegovići,
Gutlići,
Handžići, Horići,
Krkugdžići, Kurtagići,
Mašinovići, Miranovići,
Okandžići, Omići (poslije Omerovići),
Palići,
Saračevići,
Šehovići, Štrkuljevići,
Vaizovići i
Zelići.²⁷²

²⁷⁰ Kalendar „Narodna uzdanica“, Sarajevo, 1941, 97; O. Zirojević, *Konvertiti-kako su se zvali*, Podgorica, 2001, 46, nap. br. 222.

²⁷¹ Rudolf Horvat, *Lika i Krbava, povijesne slike, crtice i bilješke*, Zagreb, 1941, MH, sv. I, 44.

²⁷² Hamdija Kreševljaković, *Kulen-Vakuf, Narodna uzdanica, kalendar za 1936*, 15.

4.2. Dolazak Židova u Sarajevo nakon 1683. godine

Židovi su se nakon progona iz Španjolske i Portugala našli u Sarajevu već polovicom 16. stoljeća, ali je ta židovska kolonija bila za sad jedina poznata u Bosni kroz narednih sto godina.²⁷³ Izvještaj biskupa Maravića papi 1655. godine još uvijek spominje Židove samo u Sarajevu.

Prema prezimenima, veliki dio Židova potječe vjerojatno iz Italije: Krispi, de Mantove, Beneveniste, Navaavo, Sonino, Tolentino. Osmanski utjecaj je očit iz prezimena Nakas (Nakaš), Misraki (Mizdrak). Prezimena iz 17. stoljeća kojih je potpuno nestalo su: Alavo, Almuli, Franko, Farki, Gurmisan, Zevi, Burla, Eljast, Magreso, Sorožan. Neka poput Gabaj i Ruso se javljaju poslije u Beogradu, što nije čudno s obzirom na jake trgovačke i obiteljske veze sarajevskih i beogradskih Židova tijekom 17. stoljeća.²⁷⁴

Krajem 17. stoljeća u Sarajevu je bilo nastanjeno preko 50 židovskih domaćinstava, odnosno preko 350 Židova.²⁷⁵ V. Skarić piše kako su nakon pada Budima, 1686. godine, neke židovske obitelji doselile u Sarajevo i nastanile se u Mahmudovom hanu, Čifuthani kraj sinagoge, gdje je bilo 48 soba i gdje su kiriju plaćali po 100 para. Među bjeguncima bio je i haham Zeki Aškenazi, vrlo učen čovjek koji je u Sarajevu postao rabin i haham, te ostao u Sarajevu do napada Eugena Savojskog u jesen 1697. godine. Skarić naglašava kako su tada Austrijanci odveli roditelje Zeki Aškenazija u ropstvo, zbog čega njemu „omrzne Sarajevo, pa ode u Njemačku“.²⁷⁶ I sarajevska srpska općina ima nekoliko zabilježenih informacija o stradanju nekih Srba i nekolicine Jevreja 1697. godine, koji su bili silom odvedeni, nakon što su izgorile mahale u kojima su živjeli.²⁷⁷

²⁷³ Dugo se uzimalo da su prve vijesti o Židovima u Sarajevu one iz sarajevskih sidžila za 1557. godinu. Poslije će se otkriti da Beneddeto Ramberti, tajnik mletačke vlade, bilježi 1534. godine kako manastiru Mileševa veću milostinju daje muslimanski i židovski živalj negoli kršćani. (GHB u Sarajevu, Sidžili sarajevskog kadije 1-86; Boris Nilević, „Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave“, Zbornik radova *Sefarad* '92., Sarajevo, 1995, 48).

²⁷⁴ Nilević, nav. rad.

²⁷⁵ Hatidža Čar, Nemuslimansko stanovništvo Sarajeva u 17. stoljeću, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo, 1997, 87; BOA, MaL.MD, 1439

²⁷⁶ Skarić, nav. rad u *GZM* u Sarajevu, 1908, 108.

²⁷⁷ Nilević, nav. rad.

U džizije defteru čiji je prijevod u prilogu na kraju teze, u popisu nemuslimana u Velikom Vakufu pojavljuje se Židov Sabataj, sin Ruvima, i to tek jedan za kojeg je naglašeno da je sarajevski jehudija (Židov).²⁷⁸

4.3. Mletačko osvajanje i progon muslimanskog stanovništva iz Herceg Novog

Herceg-Novu su Osmanlije osvojili 1482. godine.²⁷⁹ Stjepan Vukčić Kosača je nastojao od Novog napraviti jako ekonomsko središte Hercegovine, prvenstveno kroz unosnu prodaju soli, ali je on s Osmanlijama poprimio fizionomiju orijentalno-islamskog grada, kroz administrativne, kulturne i vojne forme, tekije, džamije, utvrde, mostove, mahale, luku, i to u izvorima najčešće nazivan Neve. Za Osmanlije je to bila važna strateška točka jer je zatvarao Bokokotorski zaliv, a iz njega se moglo nadzirati more prema talijanskim obalama. Osmanski će ostati do 1687. godine (uz prekid 1538/39.)²⁸⁰, iako je u međuvremenu bio stalna meta za osvajanje, pogotovo zbog što je bio baza malih bojnih lađa koje su često pljačkale malotonažne mletačke galije.

Još 60-ih godina 17. stoljeća, kad su Osmanlije opsjedali Kotor, generalni providur Bernardi je napadao na zidine Novog, ne bi li tako okrenuo pažnju osmanskih snaga.²⁸¹ Prema izvještajima tajnika nuncijature Andrea Borghija i Luigi Giacobellija koji su vodili ured u Veneciji očito je da je puna pažnja usmjerena ka Novom i pred sami početak Bečkog rata 1683. godine. U siječnju sljedeće godine (Republika još nije bila prišla saveznicima) peraški kapetani Kristofor Zmajević i Nikola Nikićević u Senatu izvještavaju o stanju utvrda Herceg Novog. Prema njihovoj procjeni u gradu je bilo 600 stanovnika, od kojih je pola bilo vojno sposobnih,²⁸²

²⁷⁸ BOA, MAD.d., 1213, T 1106, Ca 17

²⁷⁹ Točnije, osmanska vojska je ušla u Donju tvrđavu 14. 12.1481., a u Gornju tvrđavu 29.1.1482. godine.

²⁸⁰ Te godine će biti jako razoren tijekom mletačke opsade i osvajanja. U obrani grada su sudjelovale posade obiju tvrđava i pomoćne jedinice s 1.700 vojnika i starješina. (Đorđević Jasmina, „Dračevica i Riđani sredinom XVI vijeka“, Vol. 29, Beograd, 1997.) U izvještaju za Fabia Mignanellija od 21. studenog 1538. godine navodi se kako je vojska zauzela Novi s malo gubitaka i velikim plijenom od 60-70.000 dukata. DAZ, No. 76, I, Castelnuovo, 21.11.38. Osmanlije su ga ponovo osvojili 27.8.1539. godine.

²⁸¹ DAZ, No.76, II, 266

²⁸² Izvorna građa već 1684. godine bilježi prisutnost Novljana u drugim središtima u unutrašnjosti. Izdvojiti ćemo primjer Salih-bega i Ishak-bega iz Novog koji se pojavljuju kao svjedoci u jednom slučaju pred mostarskim kadijom. Vidjeti: Sidžili mostarskog kadije, 67.

kao i 40 janjičara u Gornjem gradu ili Španjoli uzdignutom iznad provalije od osam koraka; iako nisu znali s koliko streljiva raspolažu, čuli su bili da je loše kvalitete i dijelom vlažno, da imaju oko 2000 topovskih kugli različite veličine i nagrižene hrđom.²⁸³

Za kotorskog vanrednog providura postavljen je Antonio Zeno koji je trebalo da planira osvajanje Skadra i Novog. Koliko se sve pratilo do u detalje svjedoči dokument iz Zadarskog arhiva u kojem barski nadbiskup Andrija Zmajević, javlja u Rim 27. veljače da je zapovjednik Novog kupio drva za topovska postolja,²⁸⁴ dok zadarski nadbiskup Evangelista Perzaghi 24. ožujka javlja kardinalu Cibu da je preko fratara raširio akciju za pobunu hercegovačkih kršćana čiji bi krajnji cilj bilo osvajanje Novog.²⁸⁵ Na sjednici Senata 26. kolovoza 1684. godine dogovarana je ratna strategija oko vojnih ciljeva u Dalmaciji i Grčkoj. Iako je bilo inicijative za napad na pogranične gradove, od generalnog providura Dominika Moceniga su Senat i Vlada tražili da uz podršku Crnogoraca, Arnauta i dijela Dalmatinaca krene prema Herceg Novom.²⁸⁶ Nakon što je 1686. godine osvojen Sinj, Novi se našao u obruču, a u već spominjanim izvještajima Nuncijature stižu informacije da Novi brani malobrojna i slabo naoružana posada, pošto je dio novskih branilaca već bio otišao ka ugarskom ratištu.²⁸⁷

Opća atmosfera je očitovala da se sprema nešto veće. Prvo su hajduci (kotorski) počeli upadati u predgrađe Novog, dok su domaći pokušavali skloniti žene i djecu u Dubrovnik. Osmanlije su ponovo zaprijetili napadom na Sinj travnja 1687. godine, ali nisu uspjeli. Generalni providur Dalmacije Girolamo Cornaro je ocijenio da je vrijeme za konačni napad na Novi, ali mu je pored 4.000 Arnauta, Crnogoraca, Peraštana i Paštovića trebala podrška s mora. Stoga se obratio Senatu nakon čega je papa Inocent XI uputio papinskih sedam i malteških osam galija uz obećanje dodatnih pojačanja iz Ankone.²⁸⁸ Dokument br. 76 u Državnom arhivu u Zadru obiluje informacijama o tome kako su kotorski hajduci presretali dubrovačka plovila s hranom za Novi, kako je zauzeto deset neretvanskih sela, potom Stolac i tridesetak sela oko njega. Prema procjeni Senata, u opsadi Novog sudjelovalo je 16.000 boraca s 2.400 papinskih, mletačkih i toskanskih plaćenika, stotinu malteških vitezova, 2.000 mletačkih prekomoraca,

²⁸³ DAZ, No. 76, IV, 112-115. O istom vidjeti: Josip Vrandečić, Željana Menđušić, „Osvajanje Herceg Novoga 1687. godine prema izvješćima Mletačke nuncijature“, u: Kačić: *Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja (0453-0578)*, XLI-XLIII/2009.-2011, 2011, 889-904.

²⁸⁴ DAZ, No 76, IV, 122

²⁸⁵ DAZ, No 76, IV, 128

²⁸⁶ DAZ, No. 76, IV, 174-175

²⁸⁷ DAZ, No 76, IV, 462

²⁸⁸ DAZ, No 76, IV, 408. O ukupnim snagama, saveznicima i ukrcavanju vojnika i topnika vidjeti u: Josip Vrandečić, Željana Menđušić, nav. rad, 896.

7.000 dalmatinskih prekoteritorijalaca i ranije obećanih Cornarovih 4.000 Crnogoraca, Arnauta i Bokelja. Raznolika vojska ukrcana na 130 brodova prema Boki je krenula 30. kolovoza. Iako je prema Cornarovom izvještaju od 6. rujna u gradu bilo 1.000 vojnika, pod zapovjednikom Osman-agom Ibrahimagićem je bilo, ustvari, više od 2.000 boraca, domaćih muslimana i kršćana, a stiglo im je bilo i pojačanje iz Ugarske, kao i civili. Iako je napadač izgubio već u početku desetine ljudi, udruženi napadi s kopna i mora uslijed kojih je srušena i crkva uzdrмали su obranu grada.²⁸⁹ Branitelji su ipak pokušali s protivnapadom s 500 ljudi, u prvi mah i uspjeli, ali su opet bili vraćeni. Kiša narednog dana je ometala i jedne i druge, a onda se odnekud pročula vijest da se bosanski paša Husejn Topal koji je trebalo da dođe u pomoć s 3000 ljudi, povukao prema Beogradu zbog napada Crnogoraca i dezertiranja boraca.

Pošto je 30 naoružanih kršćana prebjeglo u mletački logor, došlo se do vijesti da branitelji očekuju pomoć, da nemaju postolja za topove i sl.²⁹⁰ Iako vrijeme nije pomagalo osvajaču, uporednim napadom s galija i pješadijom uspjeli su da potisnu branitelje iz predgrađa ka gradu i tvrđavi, da bi im pred kraj dana bio upućen prvi poziv na predaju.²⁹¹ Naredne noći je prebjeglo još 60 kršćana, a kako su napadi s galija bili već praćeni i prokopima uz zidine, predalo se još 29 kršćana iz Donjeg grada.²⁹² Dočekavši konačno pomoć Husejn Topal-paše branitelji Novog su krenuli u žestoki proboj 15. rujna, ali je manevrom Bona, sina generala S. Pola dio snaga prosto usmjeren u ruke Crnogorcima u Kamenom koji su ih tamo i očekivali. Izvori govore kako je Cornaru donešeno 12 neprijateljskih zastava i 300 glava za koje su Crnogorci dobili po zlatnik i koje su nabodene ispred tvrđave tako da ih osmanske snage mogu vidjeti.²⁹³

Usljedio je i drugi poziv na predaju 16. rujna, potom naizmjenično mletački napadi na Španjolu i kule Donjeg grada, pa osmanske brze provale. I pored pomoći u ljudstvu iz Venecije, grad se i dalje čvrsto držao.²⁹⁴ Doznajući da bosanski paša očekuje svaki čas skadarskog pašu Sulejmana Bušatliju u pomoć, Cornaro je pribjegao manevru napada na Ulcinj čime je otklonio tu opasnost, jer se Bušatlija morao okrenuti Ulcinju.²⁹⁵ Do Cornara su sljedećih dana dopirale vijesti da su se u tvrđavi stvorili blokovi za i protiv predaje, pa je iskoristio priliku kad su 27.

²⁸⁹ Petar D. Šerović, *Borbe s Turcima oko Hercegovoga do njegova konačnog oslobođenja g. 1687*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, Kotor, IV/1955, 14.

²⁹⁰ O tome piše Cornaro u pismu od 16. rujna. Detaljnije vidjeti u: DAZ, No. 76, IV, 428

²⁹¹ DAZ, No. 76, IV, 443

²⁹² DAZ, No. 76, IV, 447

²⁹³ P. Šerović, nav. rad, 15-16; DAZ, No. 76, IV, 451

²⁹⁴ DAZ, No. 76, IV, 461

²⁹⁵ DAZ, No. 76, IV, 474

rujna prebjegla dva Arnauta s istim informacijama. Jednog je vratio nazad s preobučenim svojim čovjekom koji je prenio generalova obećanja života i slobode ako se predaju. Na taj način je iz grada izašlo sutra 220 branitelja skupa s oružjem. Njih 1.500 koliko ih je ostalo unutra još uvijek su pružali žestok otpor. U jurišima narednog dana, 28. rujna, poginulo je 400 osvajačkih vojnika, ali se nastavilo s prodorima i 29. rujna. Bijelu zastavu su branitelji izvjesili 30. rujna, postavljajući uvjet da mogu otići s oružjem i neophodnim stvarima. Tako je iz grada izašlo 2.200 ljudi, među kojima je bilo 700 naoružanih.²⁹⁶

4.3.1. Raseljavanje stanovništva Novog i Risna 1687. godine

Herceg Novi je negdje do 1687. godine imao 45 džamija i preko 40 mesdžida. Nakon što je iz njega te godine otišlo pomenutih 2.200 stanovnika prema Baru, oni koji su ostali bili su pokrštavani.²⁹⁷ Ako uzmemo u obzir podatak T. Popovića koji navodi da je u Donjem i Gornjem gradu Herceg Novog bilo 700 ratnika i oko 2.500 žena i djece, ostaje razlika od 1.000 ljudi. To su oni koji su pošli prema Trebinju, Klobuku (Korjenićima) i Nikšiću, a čije potomke nalazimo u Konjicu, u Rogatici, u Sarajevu (obitelji: Bijedić, Šehović, Resulbegović, Dizdarević, Duraković, Kreso, Abaza, Balić, Bašić, Paripović, Pivodić, Šamić i dr.)²⁹⁸ Sadašnja prisutnost ovih obitelji u unutrašnjosti nije vezana samo uz migracije nakon pada Novog i Risna. Dio ovih obitelji je boravio cijelo stoljeće na prostoru Nikšića, neke su poput Abaza, nakon osvajanja Nikšića od Crnogoraca 1878. godine naselile nevesinjsko područje, zaselak Kutu, sela Potoci i Zijemlja, pa i Mostar i Konjic.²⁹⁹

Do početka 18. stoljeća u Novom i okolini živjele sljedeće muslimanske obitelji:

Abaza, Abdulahovići, Abdulovići, Agbabići, Ahmetagići, Ahmetćehajići, Alagići, Alajbegovići, Alečkovići, Alići, Alidžani, Alijagići, Alvahodžići, Amidžići, Arikali, Arslanagići, Avdibegovići,

²⁹⁶ G. Novak, *Jadransko more*, 35.

²⁹⁷ DAD, *Acta turcarum* C 2-3a, C 2-4, D-81a, Arhiv Hercegovine 11503, 11504. Detaljnije vidjeti u: M. Petrić, „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini“, *GZMBiH*, sv. XVIII, Sarajevo, 1963, 9-10; D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim, 1967, 271; E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 79-80; Mustafa Memić, Sarajevo kao migracioni centar muslimana iz Crne Gore, http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=235

²⁹⁸ Tomo K. Popović, „Herceg-Novu, Istorijske bilješke u Herceg-Novom i okolini“, *Takvim*, Herceg-Novu, 1924, 95; Hivzija Hasandedić, „Spomenici islamske kulture u Herceg-Novom i okolini“, *Takvim*, 1407/8, 1987, Sarajevo, 1987, 152-153 (Dalje: Hasandedić, Spomenici); Mustafa Memić, Sarajevo kao migracioni centar...

²⁹⁹ J. Mulić, *Konjic i njegova okolina*, 63.

Babe, Babahmetovići, Babovići, Bajramovići, Bajrovići, Bakače, Balaovići, Balići, Baraškovići, Bardonjići, Baše, Bašići, Bećiragići, Bećirovići, Bećovići, Begzadići, Behlilovići, Bekići, Berberi, Bešovići, Bijedići, Bijegići, Bijelići, Bilajdanovići, Bilamuževići, Bjelalići, Bubići, Bulagdžići, Busuladžići, Bušićići,

Cvijetići,

Čame, Čelebići, Čirtaići, Čomići, Čagijani, Čakalići,

Ćatovići, Ćehajići, Ćehe, Ćerimagići, Ćiriat, Ćišići, Ćorići, Ćumurije,

Danevići, Dautovići, Delijići, Delikaprići, Dizdarevići, Drljevići, Durakovići, Duranovići, Durmišagići,

Džaferovići, Džele,

Ejnehanovići, Ejupi, Emrovići, Erkočevići,

Fazlagići, Fetahagići,

Galijatovići, Ganijagići,³⁰⁰ Ginjulići, Glavovići,

Hadrovići, Hadžagići, Hadžalići, Hadžiahmetovići, Hadžialijagići, Hadžiartići, Hadžići, Hadžihasanovići, Hadžimahmutovići, Hadžimahovići,³⁰¹ Hadžimanovići, Hadžismailovići, Hadživelići, Hajdarhodžići, Hajdarovići, Hajrovići, Halife, Hasandžikovići, Hasanovići, Hodžići, Hrustanovići, Huremovići, Huseinagići,

Ibrahimagići, Ibrišići, Isakovići, Isovići,

Jaganjci, Jenibegovići, Jerkovići, Joksalići, Jusovići, Jusufčajići,

Kabili, Kalče, Kalpozani, Kapidžići, Karačine, Kasumovići, Kočići, Kolajdžići, Komadinići/Komandići, Korjenići, Kosići, Kraine, Krakalovići, Krese, Krupeševići, Kurbašići, Kurbegovići, Kurtagići, Kurtini, Kurtovići,

Lavići, Leventini, Lopušići, Lupori, Lupurovići,

Mahmutagići, Mahmutovići, Maksudići, Mavri, Memišići, Muadžulići, Muharemćehajići, Mujačići, Mujčinovići, Mulići, Murgići, Murguzi, Musići, Muslibegovići,³⁰² Mustafići, Mušići,³⁰³ Muštovići,

Nurkovići,

Oleševići, Omeragići, Omerbegovići, Omerovići, Omurovići, Osločkovići, Osmanići, Ostojići, Ovcine, Ožerlići,

³⁰⁰ Danas obitelj Nikšića u Konjicu

³⁰¹ Danas obitelj prisutna u Konjicu

³⁰² Obitelj danas nalazimo u Konjicu

³⁰³ Danas ih ima u Drežnici i Mostaru

Papuci, Parente, Paripović, Parputi, Pašići, Pazmačići, Pervani, Pirići,³⁰⁴ Pivodići, Pizovići, Pospanići, Preklovići, Pršinići, Puškići,

Ramadanovići, Ramovići, Redžepovići, Rejzovići, Repovići, Resulbegovići, Resulovići, Reizikalovići, Rikalovići, Risanovići, Rizvanagići, Rizvanovići

Sagamazovići, Salahovići, Salimovići, Salimići, Saračevići, Saškovići, Šćipeaglihovići, Seferovići, Selimovići, Serdarevići, Sevdijarevići, Skenderbegovići, Slavovići, Slijepčevići, Smailovići, Solimanovići, Sučići, Suge, Sulejmanovići, Suljinovići, Suplikarevići,

Šabanagići, Šabanovići, Šahinagići, Šemići, Šehovići, Štrbci,

Temimi, Temimovići, Topalovići, Turci, Turčini,

Ustalići, Uvenezovići,

Vafirovići, Vilalići, Više, Vračevići,

Zeferovići, Zulzulaši, Zurkovići.³⁰⁵

Među konjičkim obiteljima za koje bi moglo biti da su 1687. godine stigle iz Novog su:

Alići na Homolju,

Bašići u Lipovcima i u samom Konjicu,

Čelebići u Seonici,

Hasani, (od njih ostao samo istoimeni zaselak)

Šabanovići u Tuhobiću i Konjicu,

Topalovići u Goranima i Oteležanima,

Novalići na Vrdolju,

Turaci iz Novog i Sutorine, koji su se doselili u Podhum.³⁰⁶

Bijela je bila jedno od najljepših sela u Boki Kotorskoj s kraja 17. stoljeća. Osmanlije su to selo držali do 1684. godine. U njoj su živjele sljedeće muslimanske obitelji:

Ahmetagići, Alvahodžići,

Babovići, Bakače ili Bakče, Balići, Bilajdanovići, Bjelalići,

Čakalići,

³⁰⁴ Zapamćeno u obitelji da su živjeli u Lastvi kod Trebinja, odakle su ih prognali hajduci iz crnogorskih brda.

³⁰⁵ Mustafa Memić, Sarajevo kao migracioni centar muslimana iz Crne Gore, www.Sanoptikum.org.yu/drustvo/autori/mustafa_memic/sarajevo_migracioni_centar.htm; Hasandedić, Spomenici; DAD, C 2-3a; C 2-4a; C 6-11, Acta Turcarum Arhiva Hercegovine u Mostaru; Gligor Stanojević, „Spisak mletačkih poreznih obveznika u hercegnovskom kraju iz 1702. godine“, *Istorijski zapisi*, Titograd, 1973.

³⁰⁶ Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka*, II: Herceg Novi, Vrgorac i okolina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina, Mostar, 1999, 29.; J. Mulić, *Konjic i njegova okolina*, 35.

Glavovići,
Hadžihasanovići, Hajdarovići,
Ibrahimagići,
Joksalići,
Kljukunci,
Leventini,
Mučlići, Mušići,
Parputi,
Slavovići,
Zulzauši.

Bijelu su ove obitelji napustile, bilo progonom bilo samostalno, do 1684. godine, nakon čega su se naselili u selu Bijela iznad Konjica.³⁰⁷ Po nekim autorima sve obitelji bokeljske Bijele su se naselile u konjičkoj Bijeloj.³⁰⁸ Imanja koja su ostala iza ovih obitelji su podijeljena Perašanima koji su se istakli u borbama za oslobođenje Novog od Osmanlija. Iz Bijele su se doselili i Mulići, Resul i Rustem. Oni su se naselili u mahali Varda kasabe Belgraddžik/Konjic, dok su Pajići i Krnjići (kasnije Krnići, Ramići) doselili preko Humilišana u Bijelom Polju u Gornju Bijelu.³⁰⁹

Do 1684. godine u Risnu su živjele sljedeće muslimanske obitelji:

Agbabići,
Bijedići,
Danevići,
Ganijagići,
Hadžagići, Hadžialijagići, Hadžidanovići,
Jerkovići,
Komanići, Kurbegovići,
Mahmutovići,
Risanovići, Rizvanagići (Begovići), Rizvanovići,
Selimovići, Sulinovići,
Šehovići itd.

³⁰⁷ Hasandedić, Spomenici, 25; Petar Šerović, *Bijela u Boki Kotorskoj, Starine i porijeklo stanovništva*, Beograd, 1954, 182.

³⁰⁸ Šerović, *Bijela*, 182-184.

³⁰⁹ Jusuf Mulić, *Konjic i njegova okolina: starosjedilački rodovi*, Sarajevo, 2005, 34.

Od ovih obitelji za Agbabiće se zna da su iselili u Klobuk i bili kapetani klobučke kapetanije, Hadžagići su iselili u Korjenice (imali su tamo kulu), Hasan-aga Hadžialijagić je iz Risna otišao u Police, u Trebinju.³¹⁰ Prvih dvadeset muslimanskih obitelji iz Risna je došlo 1684. godine u Onogošte, a 1687. i veći broj obitelji iz Novog.³¹¹ Iz Risna su 1684. godine do Konjica stigle sljedeće obitelji:

Mravi u selo Kruščica,

Mravović u selo Parsovići,

Šehovići kao odvojak Mravovića su se preko Župe u Korjenicima doselili u Kruščicu, a jedni su odselili u selo Bare.

Mahmutovići u selo Podbukovlje.

Sutorina je do 1687. godine ostala pod osmanskom upravom kojima je to bio važan izlaz na Jadransko more. Nakon pada Novog 1687. godine muslimansko stanovništvo ide prema Hercegovini, a njihova imanja zaposjeda mletačka i peraštanska vlastela i poneka srpska obitelj. Požarevačkim mirom 1718. godine Osmanska država (a time i Bosanski ejalet) je dobila izlaz na more uskim koridorom kroz Sutorinu.³¹²

Na osnovu građe koju je istražio, H. Hasandedić je sa sigurnošću utvrdio da su na prostoru Sutorine imale posjede obitelji:

Alijagići, Arslanagići,

Cvijetići,

Dizdarevići,

Kurtovići,

Omeragići,

Salimići i

Resulbegovići.

³¹⁰ Hasandedić, nav. dj., str. 26.

³¹¹ Hamdija Kreševljaković, Kapetanije

³¹² Opširnije vidjeti u: Galib Šljivo, Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815. do 1878., Beograd, 1977.

4.3.2. Muhadžiri iz Risna i Novog grade Nikšić

Najstariji katastarski popisi osmanske provenijencije na prostoru Nikšića bilježe mjesto pod nazivom Onogošte.³¹³ Nakon što je razoreno od Nikšića i još nekih plemena, Onogošte će se spominjati samo kao ruševina cijelo 17. stoljeće. Ponovo će ga izgraditi muslimansko stanovništvo prognano iz Risna (1684.) i Novog (1687.) Dok se veliki broj tih prognanika naselio u Trebinju i Korjenicima, u podnožje stare tvrđave Onogošte je došlo dvadesetak obitelji, među njima:

Bajrovići, Basori, Bijedići (iz Risna),
Danevići (iz Risna), Duranovići,
Ganijagići (iz Risna), Golovići,
Hadžidanovići (iz Risna),
Hajrovići, Hajvazovići,
Ihtijarevići (iz Novog),
Jagići, Jerkovići (iz Risna), Jusufčajići,
Komanići (iz Risna), Kurbegovići (iz Risna), Kurćaići,
Murgići,
Nurkovići,
Paripovići (iz Novog), Pašovići, Pivodići,
Slijepčevići (Dizdarevići),
Šahinagići...

Onogošte je u srednjem vijeku bilo u sastavu Hercegovine, a i ovo pridošlo stanovništvo je taj prostor nazivalo Hercegovačkom mahalom. Navedene obitelji je konkretno u ovu nahiju doveo Redžep-paša Čejić, poznat ne samo po tome što je zidao Nikšić, nego i po junaštvu u ratovima s kraja 17. stoljeća. Poginuo je u Drobnjacima, najvjerojatnije 1703. godine.³¹⁴

³¹³ Iako je Onogošte bilo na tzv. Zetskom putu i bilo poznato po svojoj carinarnici, narodna predaja ga povezuje s Ahmet-pašom Hercegovićem, sinom Hercega Stjepana koji je prihvatio islam i kao musliman došao u domovinu, zauzeo Onogošte i u njemu neko vrijeme boravio s vojskom. Opširnije vidjeti u: Petar Šobajić, *Nikšić. Onogošt. La Ville de Nikšić (Onogošt)*, Posebna izdanja geografskog društva, 38, Beograd, 1938.

³¹⁴Od ovog Redžep-paše porijeklo vode nevesinjski Redžepašići koji su se kasnije po Bašagi prozvali Bašagići. Iz ove obitelji je bio Safvet-beg Bašagić, direktni potomak Redžep-paše. Vidjeti: Senadin Lavić, *Pusti krajolici*, 51.

4.4. Ugarsko i mletačko poticanje iseljavanja kršćana;

odjeci Velike seobe u Ejaletu

Nakon osmanskog gubitka Budima i Pešte rujna 1686. godine, a već u jesen Pečuha, Šikloša, Baje i Segedina, i tamošnje muslimansko stanovništvo je bilo na muhadžirskom putu prema unutrašnjosti Bosanskog ejaleta. U isto vrijeme dolazi i do trećeg migriranja Bunjevaca i Šokaca iz Dalmacije i Bosne u Bačku.³¹⁵ Iako upitan, prvi zapis o njihovom doseljavanju u Bačku odnosi se na 1686. godinu, po kojem su izbjegli Bunjevci došli u Bačku predvođeni osamnaesticom franjevaca.³¹⁶

Uzimajući u obzir tijekom ratnih operacija te godine (Subotica oslobođena 19. rujna, a do kraja 1686. i gradovi Pečuh, Mohač, Baja i Segedin), kao i da je Subotica bila tek mala utvrda na osjetljivoj prvoj liniji, Robert Skenderović je razmotrio mogućnost jesu li doseljenici iz Dalmacije mogli biti tu već 1686. godine. U prilog toj mogućnosti je išao podatak iz Ljetopisa subotičkoga franjevačkoga samostana da su se subotički Dalmatinci sklonili bili u Segedin, proveli tamo šest tjedana, a nakon progona Osmanlija vratili u Suboticu. Doseljavanje je, dakle, moglo biti u kasnu jesen, zimu 1686./1687. ili u proljeće 1687. godine, što je razdoblje u kojem Tvrtkovčanin prevodi katolike iz bosanskih župa o čemu će biti govora u daljnjem tekstu.

Bunjevci se već srpnja 1687. godine prijavljuju zapovjednicima habsburške vojske u Baranji i tu su zabilježeni kao „katolički Raci“.³¹⁷ Od vojnog zapovjednika Maksimilijana Bavarskog u Sizaru dobijaju preporuku da im se ustupe tri palanke u Bačkoj. U spomenutom zapisu nema dodatnog pojašnjenja koji su to katolički Raci, ali je 1. rujna uslijedila bilješka Dvorskoga ratnog vijeća iz koje se zaključuje da je riječ o 1.500 sposobnih muškaraca, dopušta im se da ostanu, da im se osigura smještaj u Segedinu, Subotici i Baji, te se pozivaju da dovedu

³¹⁵ O njima kao narodu u Lici i Krbavi, biskup Martin Brajković piše da ih ima oko tisuću, da su najvrsniji vojnici tvrde šije, kako ne trpe nikakvih novina ni od klera ni od plemićkih službenika. Kaže da ih nazivaju i uskocima otkako su prije osamdeset godina uskočili u primorska mjesta Krmpote i Sv. Juraj, te da imaju mnogo stoke i obilje zemlje. (https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/lik/lik_1_mail_r_325.pdf) Biskup Brajković iznosi kako su oni „zaboravili svoje bijedno stanje pod turskim jarmom“. Poznato je da su Bunjevci bili uključeni u poluvojne redove, martolose i akindžije, u Osmanskoj državi. Bili su katolici, govorili novoštokavski, ikavicu, imali knežinsku organizaciju.

³¹⁶ Robert Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata*, 82.

³¹⁷ Isti, 83.

i druge prebjegle s neprijateljskog prostora. U istom zapisniku Dvorskoga ratnog vijeća stoji i bilješka o Dominiku (Duji) Markoviću i Juri Vidakoviću. Oni su kao dva zapovjednika „racke vojske“ tražili tvrđave i zemljište za svojih 5.000 ljudi s kojima su došli „iz Turske“, a zauzvrat obećavaju da će se boriti pod zapovjedništvom njemačkog generala. Otprilike u isto vrijeme, Martonoša i Novak Petrović na oslobođeni prostor su preveli 4.892 Srba, zbog čega Ivan Ivanić gornji zapis povezuje s njima. Skenderović, pak, uzima u obzir mjesta koja se spominju u zapisu, Suboticu, Baju i Segedin, koja asociraju na prostor teritorijalne rasprostranjenosti Bunjevaca iz Dalmacije. Sam navod da je riječ o „Racima iz Turske“ nameće realnu pretpostavku da bi trajni smještaj i zemlju tražili ljudi izdaleka, a ne iz obližnje Bačke gdje to ljudi imaju. Tvrdnja o postojanju veza Bunjevaca u Bačkoj s onima iz Dalmacije odranije čini se posve realnom, pogotovo u odnosu na ranije valove zbjegova i aktivnost franjevaca. Prirodna je ljudska reakcija da u danima nevolje, a ratne prilike su takvi dani, prvo krenu tamo gdje imaju nekog svoga. Zaključak bi bio da su se novi doseljenici iz Dalmacije priključili 1686./7. starim doseljenicima.³¹⁸

Već je bilo govora o tome da su nakon osmanskog poraza pod Bečom 1683. godine stvorene pretpostavke za učešće i kršćanske raje s područja Bosanskog ejaleta u borbama protiv Osmanlija. Nemuslimansko stanovništvo s područja koja su oduzeta Osmanskoj državi priključivalo se snagama Svete lige, ali su mletački i bavorski zapovjednici ulagali napor u podbunjivanju i onih kršćana koji su ostali na teritoriju pod jurisdikcijom Osmanlija. Među onima koji su pospješivali doseljavanje bosanskih katolika u Baranju između 1686. i 1703. godine, bio je pečuški biskup Ignacije M. Radonay, i to posebno zato da bi na vraćenim biskupskim i kaptolskim imanjima djelomično pojačao radnu snagu, te s doseljenicima na prostoru Pečuške Biskupije brojčano pojačao katolički živalj.³¹⁹

Prema istraživanju sela naseljenih bosanskim katolicima u okolici Pečuha, Đ. Šarošac donosi listu imena prvih naseljenika u selima opustjelim nakon što je iz njih otišlo ili prognano muslimansko stanovništvo nakon povlačenja:

³¹⁸ Isti, 83, nap. 293, 86.

³¹⁹ Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, 17.

Selo ATA:

Godine 1691. u tada napušteno selo Ata došlo sedam osoba iz Bosne. Do 1718. godine se spominju sljedeće kuće domaćina:

1695.	1696.	1701.
<ul style="list-style-type: none">•Božo Šimič•Ivan Draškovič•Ostoja Jankovič•Ostoja Radojevič•Stanislav Milinković	<ul style="list-style-type: none">•Ostoja Bošnjak•Božo Šimič•Ignjatija Radovac•Negoran Radovanović•Ivan Draškovič	<ul style="list-style-type: none">•Božo Srimacz•Vikadin Živkovič•Ignatia Radovanović•Veseli Jankovič•Ostoja Radojevič•Milenko Jankovič•Stojan Šimič

Selo KUKINJ:

Stanovništvo iz Bosne, i to iz okolice Mostara, po porijeklu „bošnjačkog“ jezika. U popisu 1695. godine svi stanovnici su katolici i Hrvati. Godine 1696. u selu je osam obitelji s osam ženske i 11 muške djece.

1695-1696.	1711-1712.	1713.	1715.
<ul style="list-style-type: none">•Stipan Ivaniš•Ivan, Stipanov sin•Martin Čobanović•Stipan Orić•Tomo Antolović•Šimun Jakovčin•Mišo Kovač•Martin Bošnjak•Matija Kapetanović•Matija Fertaljacz•Matija Poštanacz•Šimun Hegedušič	<ul style="list-style-type: none">•Judaš Joza•Šimun Ištoković•Đuro Jurati•Živko Taradija•Matija Pavlovič•Religni Hasitos•Petar Čobanović•Ivo Veliki•Blaško Kovač•Marjan Kolesarič•Matija Fejerfalaz•Jakob Srimacz•Martin Ferkovič•Tomo Antolović•Šimun Bošnjak•Stipo Ivanović•Marko Bošnjak•Živko Šajtakovič•Luka Lončar•Đuro Lončar•Iva Lončar•Marijan Srimacz	<ul style="list-style-type: none">•Mija Lončar•Marinko Srimacz•Jakša Srimacz•Ivan Lončar•Srimacz Živko•Đuro Lončar•Mato Ferkovič•Živko Čordaš•Pavo Bošnjak•Marin Ištoković•Marko Bošnjak•Blaš Kovač•Stipan Ivanović•Šimun Bošnjak•Tomo Lončar•Janko Horvath•Petar Čobanič•Mišo Cienara•Ivan Veliki•Martin Mali•Živko Taradija•Đuro Istoković•Marko Pavlovič•Marko Fejifalacza•Tomo Fejifalacza•Luka Lončar	<ul style="list-style-type: none">•Ivan Veliki•Tomo Antolović•Pero Čobanović•Šimo Bošnjak•Živko Taradžia•Stojan Šumadia•Blaž Kovač•Marinko Kolesarovič•Mato Palaič•Mato Fejerfalas•Andria Ištoković•Marinko Srimac•Jakša Srimac•Ivan Lončar•Đura Lončar

Selo NIJEMET:

1695.	1696.	1715.	1700.
<ul style="list-style-type: none"> •Martin Križič •Avran Andrić •Marko Buzadžija •Radojica Andušić •Tomo Šimić •Mihajlo Kundarić •Ivan Kekasović •Marjan Bertalović •Ilija Ivanović •Pavle Antolović •Ivan Gorjanac •Marko Bordašinković •Martin Pavlović •Luka Ivanović 	<ul style="list-style-type: none"> •Pavo Bošnjak •Vitus Bošnjak •Marjan Bošnjak •Marin Buzaja •Tomo Šimić •Iva Kundra •Ivo Gorjanac •Grgo Štefić •Mijo Vašić •Grgo Lovrić 	<ul style="list-style-type: none"> •Pavo Bošnjak •Ivan Gorjanović •Mijo Antović •Marin Bošnjak •Tomo Šimić •Marin Matić •Grgo Lovrić •Ilija Kovač •Mijo Salantia •Grgo Stimanović •Mijo Lukačević •Ivan Vandarić 	<ul style="list-style-type: none"> •Ivan Kečkatić •Antun Krištović •Luka Šokčević •Mijo Mrak •Đuro Gergetič •Đuro Jurišak •Antun Peterac •Luka Starčević •Petar Kump •Ivan Bošnjak •Martin Petrica

Selo POGAN:

Opustjelo nakon odlaska Osmanlija. Izvori govore da je 1701. selo podijeljeno na dio u kojem žive Raci/Srbi, a u donjem Hrvati. U kasnijim izvorima se kaže da tu žive katolici i „Iliri“.

1695.	1696.	1700.	1711.-1712.	1715.
<ul style="list-style-type: none"> •Todor Pogančanin •Sito Lak •Sava Kuraičević •Vuk Prodan •Luka Ivanović 	<ul style="list-style-type: none"> •Lučanin Ćiro •Todor Pogančanin •Srimacz Czinia •Podan Orovicza •Mihalj Horvačanin 	<ul style="list-style-type: none"> •Ćiro Lučania •Todor Pogančanin •Mihal Bogadić •Šimo Sremacz •Pavo Oroviczian •Miha Horvattjanin 	<ul style="list-style-type: none"> •Nikola Bošnjak •Stipan Majuracz •Đuro Dragovacz •Bošnjak •Luka Horvath •Ivan Ždral •Miha Horvath 	<ul style="list-style-type: none"> •Nikola Bošnjak •Ivan Horvath •Đuka Dragojevacz •Miška Horvath •Ivan Gunacz •Mato Stanić •Luka Horvath •Josip Majuracz •Petar Kamarić •Franovicza •Mato Doknanin •Ivan Ždral •Mato Turak •Josip Dugalia •Petar Kukinac •Klaricza •Petar Klaranics •Ivan Vladić •Miat Čordaš •Nikola Horvath •Nikola Bošnjak •Andro Horvath

Selo SALANTA:

Godine 1695. dolaze doseljenici iz Bosne.

1695.	1696.	1711.-1712.
<ul style="list-style-type: none">•Grgo Štefić•Mihajlo Vlasić•Ivan Antolović•Mijo Lukačević	<ul style="list-style-type: none">•Pavle Vid•Martin Bošnjak•Ivan Grijanec•Marko Buzadija•Toma Šilić•Iva Kundar•Grgo Stepić•Mijo Vasić•Đuro Lovrić	<ul style="list-style-type: none">•Stipa Đurok•Nikola Bošnjak•Antun Bošnjak•Ivšeta Antolović•Đuro Semelčić•Ivan Kolar•Nenad Branić•Josip Bošnjak•Martin Čordaš•Mato Antolović•Antolović•Đuro Štivić•Šimun Bošnjak•Pavo Bošnjak•Ivala Ivančić•Marko Santalia

Selo SEMELJ:

1695.	1700.	1711.-1712.	1715.
<ul style="list-style-type: none">•Ivan Hatarić•Andria Mikić•Vidak Gergulović•Mato Fraković•Josip Hadžia•Miho Marušić•Radica Raičković•Jakob Ivanović•Antun Pillančić•Stipan Šilo•Martin Sabair•Miho Šajnović•Stipo Sečovič•Đuro Bogdanović•Luka Sinjarčović•Ivan Laši•Bertin Martinović•Mato Čobracc•Đuro Uzu•Ivan Hadnađ•Grgo Živković	<ul style="list-style-type: none">•Šima Svetković•Grgo Ivan•Josip Kovačević•Martin Babin•Ivan Pavičić•Jakob Ivić•Mihat Oršulić•Đuro Berdanović•Mato Terpalić•Mato Pizmostrani•Vidak Vrašić•Ivan Oluvić•Ivan Čabraić•Raduicza Uza•Grgo Stazić•Bariša Lumenić•Martin Sabarić•Antun Pavlančić	<ul style="list-style-type: none">•Šima Svetković•Grgo Ivan•Josip Kovačević•Martin Babin•Ivan Pavičić•Jakob Ivić•Mihat Oršulić•Đuro Berdanović•Mato Terpalić•Mato Pizmostrani•Vidak Vrašić•Ivan Oluvić•Ivan Čabraić•Raduicza Uza•Grgo Stazić•Bariša Lumenić•Martin Sabarić•Antun Pavlančić	<ul style="list-style-type: none">•Ivan Jakobović•Luka Matošević•Mato Semelac•Miat Orškokič•Đuro Orondovič•Đuro Bogdanovič•Nikola Ivanković

Selo SUKA:

Šarošac prenosi riječi Dušana Popovića da se iz imena stanovnika 1695. može čitati da su katolici i da su svi iz Bosne. Godine 1701. doseljava se još devet hrvatskih obitelji s devetoro muške i pet ženske djece.

1695.	1696.	1700.	1701.	1711.-1712.	1715.
<ul style="list-style-type: none"> • Filip Jančiković • Tomo Stevanović • Matija Larić • Ilija Milanković • Stevan Ivanović • Marko Bošnjak <ul style="list-style-type: none"> • Filip Ivanović • Andria Lotarac • Matija Filipović 	<ul style="list-style-type: none"> • Martin Filip • Andria Lotarac • Filip Bošnjak • Matia Kiš • Matia Veliki • Tomo Filja • Pavo Salanti • Filip Salanti • Đuro Bošnjak 	<ul style="list-style-type: none"> • Andria Lotarović • Andria Filipović • Filip Bošnjak • Elia Ročanin • Martin Mali • Martin Filipović • Tomo Kadia 	<ul style="list-style-type: none"> • Mia Milanković • Andria Lotarac • Miko Vargha • Mikola Horvath • Đuro Horvath • Janko Borošič • Mato Kiš • Ilija Babinčanin • Marko Bošnjak • Mato Bizo • Stipan Bošnjak • Tomo Vargha • Mita Božanović • Filip Jančiković • Filip Martin • Đuro Mlinović 	<ul style="list-style-type: none"> • Nikola Horvath • Iva Perašič • Stipo Bošnjak • Mato Perašič • Stipo Kadia • Mato Filipović • Đuro Mlinarić • Pavo Bošnjak • Mato Kiš 	<ul style="list-style-type: none"> • Janko Kristič • Mato Nađ • Ivan Filip • Pavo Bošnjak • Stipo Katič • Mato Mali • Grgo Bošnjak • Filip Mato • Ilija Bošnjak • Nikola Bošnjak • Đuro Mlinarić

Selo Sukit:³²⁰

1696.	1700.	1701.	1709.	1711.-1712.
<ul style="list-style-type: none"> • Pavo Gregić • Stipan Martin • Iva Matijaš • Tomo Štivić • Andria Hegeduš, • Stepan Malik 	<ul style="list-style-type: none"> • Tomo Sasulić • Martin Stipanović • Pavo Gergić • Jovan Matiaš • Mišo Bošnjak • Mato Stipanović • Andraš Hegeduš 	<ul style="list-style-type: none"> • Pavo Bošnjak • Mato Bošnjak • Luka Bošnjak • Mato Stepan • Miko Sremac • Tomo Štifuti • Andraš Hegeduš • Jančika Matyas 	<ul style="list-style-type: none"> • Janoš Hegeduš • Šamu Hegeduš • Pavo Bošnjak • Ilija Čordaš • Mato Brenavac • Pavo Vuković • Luka Koblar • Stipo Bošnjak 	<ul style="list-style-type: none"> • Marko Bunjevac • Janoš Hegeduš • Luka Bošnjak • Stipo Stipanović • Stipan Šiklošac • Elias Govedar • Tomo Srimac • Andria Bunjevac • Tomo Stipanović • Mato Srimac • Pavo Vuk • Andro Bošnjak

³²⁰ Za Hegeduše u izvorima stoji napomena da su Mađari, ali kad su doselili tu, prozvali su ih Hrvatima.

Selo UDVAR:

napušteno odlaskom Osmanlija, a 1695. godine naseljeno je pet obitelji i jedno dijete.

1695.	1696.	1699.	1701.	1711.-1713.	1715.
<ul style="list-style-type: none">•Matišta Udvarica•Bogdan Đuričević•Božo Stojanović•Đuro Božanović•Marko Bošnjak	<ul style="list-style-type: none">•Nikola Oršolić•Nikola Orakovičanin•Đuro Božanović•Bogdan Oranovičanin•Marko Bošnjak•Branja Bošnjak	<ul style="list-style-type: none">•Nikoma Bošnjak•Miška Bošnjak•Bogdan Bošnjak•Bernard Bošnjak•Marko Bošnjak•Mato Salančanin•Đuro Bošnjak	<ul style="list-style-type: none">•Nikola Bošnjak•Martin Oranović•Bogdan Orahovičan•Marko Bošnjak•Mato Salančanin•Đuro Bošnjak	<ul style="list-style-type: none">•Đuro Božanović•Miška Oravčanin•Tomo Bosanović•Miška Oršulić•Bogdan Oravčanin•Blaš Oravčanin•Nikola Balatinac	<ul style="list-style-type: none">•Pavo Božanović•Mitar Oršulić•Miška Oršovičanin•Luka Orovičanin•Blažica Andrić•Tomo Božanović•Nikola Ostopanac•Đuro Delić•Buzadija Miška•Nikola Balatinac•Petar Stazić•Đurka Horvath

Imena su prenesena s dijakritičkim znacima kako su zabilježena.³²¹

Pošto je osmansko zapovjedništvo nastojalo da spriječi takve prebjegbe, kako austrijske snage istočno, tako i mletačke snage i neke neregularne jedinice su počele da vrše upade isključivo s ciljem izvođenja stanovništva na svoj teritorij.

Fra Andrija Šipračić, prema Događajnici A. Nikića, 1689. godine izvodi 2.700 katolika iz Bosne u Slavoniju, a već za 1690. godinu navodi kako je isti Šipračić iselio iz Bosne u Slavoniju oko 100.000 katolika.³²² U pitanju je greška, Robert Skenderović na temelju knjige Emerika Pavića navodi prihvatljive podatke o tome da je Šipračić (fra Andrija iz Dubočca) prešao na habsburško tlo 1686. godine i izveo iz Dubočca 2.700 vjernika, a 1696. godine pisao izvješće Rimu kako je iz Bosne do tada otišlo više od 100.000 katolika.³²³ Bijeg franjevac iz samostana Gradovrh kod Tuzle 1688. godine, a potom i njihovo napuštanje Tuzle 1690. godine, najvjerojatnije potaknut ranijim dogovorima, trebalo je da bude poticaj katoličkom stanovništvu za napuštanje prostora pod osmanskom kontrolom.³²⁴ Već ranije su Mato Nakić, Mato

³²¹ Đuro Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, 371-385.

³²² A. Nikić, *Događajnica*, 279.

³²³ Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata*, 79, 80.

³²⁴ Milenko Filipović, „Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone 'Crne Gospe' u franjevačkom manastiru u Baču“, u: *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, 1960, 89-94.

Živković, Filip i Marko Sunarić, Ivan Prosdračić, Marko Buljević i Rade Noličić bili vođe dijela grupe od 3.000 ljudi koji su se našli blizu granice između Šibenika i Klisa, bježeći iz Bosne 1684. godine. Dok pukovnik Ivan Radoš iz Kaštela javlja mletačkim vlastima za njih i preporučuje da ih vlasti prihvate i naoružaju, Muhamed-beg Durakbegović iz Livna i Pašić Radasličić ih odvrćaju od bijega i pozivaju da dođu u Sinj. Neki su i otišli, iznoseći pritužbe na zulum pograničnih vlasti zbog kojih žele da pređu na mletački teritorij.

Pošto Mleci u to doba ulaze u Svetu ligu (1684.), osmanska vlast iz Livna šalje čete koje napadaju izbjeglice pod Klisom i primoravaju 200 obitelji na povratak. Dok su Sinjani zauzeti obranom Sinja, Ilija Perajica i krajišnici za Mlečane uspijevaju izvući iz Cetine oko 600 vojno sposobnih ljudi, 30.000 glava sitne stoke i 10.000 volova. On je, ustvari, izveo 1.600 osoba, za što je dobio platu serdara od 10 dukata. Ljudi su bili smješteni oko Trogira, potom oko Šibenika i Zadra. Godine 1685., dugopoljski župnik Ivan Filipović je iz Sinja izveo oko 200 obitelji s oko 200 ljudi sposobnih za vojsku, koji su smješteni između Solina i Poljica, na zemlji Zelif-age.³²⁵

Bosanski paša Osman-aga se spustio početkom 1685. godine u Cetinu da bi zaustavio bježanje stanovništva, ali je već bilo kasno. Krajišnici su bili već snaga na koju su Mlečani mogli računati. Uslijedilo je razdoblje u kojem oni vrše provale u Livanjsko polje, pale kuće, pljačkaju skladišta, oslobađaju zarobljene. Bosanski alaj-beg Filipović i zvornički paša Bastić zbog njih nisu u stanju opraviti oštećene kuće i kule.

4.5. Migracijski valovi do 1690. godine

Nakon konačnog pada Sinja 1686. godine, Mlečani potiču krajišnike da ozbiljnije i češće upadaju na područja pod osmanskom upravom. Jedan od ciljeva je bio da se i muslimani nagovore na prelazak u za njih sigurniji teritorij. Ustvari, Mlečanima su bili potrebni vojno sposobni ljudi koji će braniti Sinj, poslije i Knin, od osmanskih pokušaja da ga vrata. S druge strane, sve vrijeme su nastojali da zaokupe osmanske snage od prodora Neretvom, preko Imotskog, da bi tako sebi mogli olakšati osvajanje Novog do kojeg će doći naredne godine. Zbog toga naročito Antonio Zeno šalje krajišnike u akciju prema Livnu, Glamoču, Duvnu,

³²⁵ Soldo, 91.

Uskoplju.³²⁶ U jednom od tih napada, onom na Duvno, poginuo je Stojan Janković 23.8.1687. godine. Iako Bašagić griješi u podatku da je 1688. godine Stojan Janković sa svojim uskocima izveo 400 katoličkih obitelji na mletački teritorij, i to na poziv bosanskih franjevaca, očito je da se radi o dešavanjima u tim godinama.³²⁷

Masovniji odlazak naroda iz Hercegovine odvijao se Neretvom preko Vrgorca, Makarske, Imotskog, Sinja do Zadra.³²⁸ I prije organiziranih grupnih prebjega, iz Bosne su pojedinci dospijevali na mletački teritorij i dobijali investiture. Među prvima su to bili Livnjaci Franjo Mačukat i njegova braća Jakov i Mate, Jure Porče, zlatar Marko Zlatarić.³²⁹

Prve grupne investiture su bile potvrđene 1688. godine braći Miji, Pavlu i Tadiji Vučkoviću iz Duvna, obitelji Bilandžića i Budimira. Iz Livna je bila prva grupa doseljenika od 27 obitelji koje su vodili braća Milanović, Pavao, Božo i Grgur. U Zenovom izvještaju se navodi kako je Pavao bio vojnik u Durakbegovoj kuli u Livnu i da je u sinjsku tvrđavu predao mužar, brončani top i sokola koje je odnio iz te kule s pedeset svojih ljudi.³³⁰

Godine 1687., na Žankovu glavicu stižu i harambaša Nikola Janković (Žanković) iz Duvna, Petar Krilić i Andrija Dragašević iz Livna s 27 obitelji, a u Brnaze harambaša Marko Mastelić s 24 obitelji. Iz Rame dolazi, harambaša Jure Radanović Kaložero s 70 obitelji, iz Duvna Jerko Božinović s 10 obitelji. Tomaševići i Budimiri iz Duvna dobijaju zajedničku investituru s Vučkovićima u Hrvacama, ali će se vremenom razići. Harambaše Jadrijević i Bogdanović iz Livna dobijaju zemlju u prekocetinskim selima.

S harambašom Mijom Mušterićem iz Bosne stiže 24 obitelji sa sljedećim prezimenima: Babić, Bilić, Buljević, Grgić, Ivičić, Jezrević, Knežević, Krinović, Malovan, Mihaljić, Pindelj, Pletikosić, Radanović, Stanić, Sterić, Stipanović, Šarić, Vujinović.³³¹ U Hrvace će neretvanski serdar Mate Bebić dovesti 12 obitelji, a harambaša Dmitar Božinović iz Duvna 25. Do kraja 17. stoljeća na tom području se spominju obitelji Kekezović, Marasović i Filjević (u Livnu su to

³²⁶ Soldo, 92.

³²⁷ Bašagić, Kratka uputa, 82.

³²⁸ Josip Soldo, "Etničke promjene i migracije u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća", Zbornik Cetinske krajine, 1, Sinj, 1979; Nevenka Bezić-Božanić, "Stanovništvo Sinja u Lovrićevo doba", Zbornik Cetinske krajine, Sinj, 1979, str. 125-154.

³²⁹ Ostalo je zabilježeno da je Franjo sa sobom ponio prilično novca, te da su mu neka trojica iz Kaštel-Starog to ukrali. Braća su dobila tri kuće podno sinjske tvrđave i bavili se trgovinom, poslije prešli u Split. J. Soldo, 94.

³³⁰ J. Soldo, 94.

³³¹ J. Soldo, 95.

Filovići). Harambaša Vukadin Lalković dovodi u Bitelić i katoličkih i pravoslavnih obitelji: Đape, Đapić, Đurišić, Juričić, Kasnić, Kašić, Kunić, Matijević, Mirčetić, Nikolić, Pešić, Petković, Rapa, Rapović, Risto, Stanić. Iz Bosne se u Ruminu nastanio i Jadre Branković, dok se Marijan Križanović iz Duvna naselio u Turjacima. Iz Duvna je i grupa od 30 obitelji koje je doveo harambaša Jure Doturović.

Nakon što su zadarski i šibenski krajišnici napali Varcar Vakuf, franjevci samostana Rama su poslali Zeni listopada 1687. godine svećenika da dogovori njihov izlazak s narodom u Cetinu. Sve je bilo dogovoreno, pa su krajiške čete na čelu s Božom Milkovićem izvršile upad, omogućivši tako seobu. A. Nikić u svojoj *Događajnici* navodi za 1687. godinu da su „35 ramskih franjevaca, pred turskim nasiljem, s katoličkim pučanstvom iz Rame, Kupresa, Glamoča, Duvna, Rakitna i Doljana, prešli pod mletačku zaštitu i sklonili se u Cetinsku krajinu, sagradivši samostan u Sinju, gdje je oko čudotvorne slike Gospe Sinjske nastalo glasovito svetište Majke Božije.“³³² Već 4. studenog Zeno obavještava mletačku vladu o tome. Uslijedio je prelazak dvadesetak obitelji iz Rakitnog, kao i nešto pravoslavaca iz Uskoplja vođenih protom Đorđem koji je već ranije imao dogovore s Mlečanima. Prema Zenovom izvještaju, za prva dva mjeseca seobe, u Krajinu je pristiglo preko 500 vojno sposobnih osoba i 150 konjanika. Naredba Cornara da se prave popisi svih koji dolaze iz Bosne je bila ozbiljna, što se vidi iz toga kako je definirana: da se vidi „koliko su stari i koliko ima došljaka za dati im misto di će se seliti i di će živjeti“.³³³ Soldo navodi sljedeće obitelji iz ramske župe koje su zavedene u matičnim knjigama sinjske župe 1699-1729. godine:

U Sinju: Beratović, Radojević, Franković, Matić, Nikolić, Rajčević,

U Lučanima: Batarello, Đipalo, Stupalo (Stupar), Vučemilo,

U Brnazima: Malbašić, Marić, Vukasović.

Nije baš sigurno ramsko porijeklo za Gabričeviće na Vojniću, Bikiće u Zagori, Bulajiće, Žuljeviće u Hrvacama, Grubišiće.³³⁴

³³² Nikić, *Događajnica*, 277.

³³³ Sama naredba na bosančici je sačuvana i u Arhivu Franjevačkog samostana u Sinju ima njezin prijevod, ali popis nije pronađen, zbog čega postoje i razilaženja oko broja obitelji koje su izašle iz Rame.

³³⁴ Soldo, 93.

Sumirajući stanje do 1689. godine, J. Soldo prema izdatim investiturama zaključuje da je u Lučane, Hrvace, Bitelić, Glavice, Brnaze, Turjake i Košute sigurno stiglo 352 obitelji s oko 3.800 članova, dok će se za masu pojedinačnih dolazaka teško ikad saznati.³³⁵

Nakon pada Vrgorca 1690. godine, neke muslimanske obitelji stižu do Konjica: Šabići, ugledna obitelj koja je u Vrgorcu imala svoju kulu, naseljava se u Seonicu, na Solakovu Kulu i u kasabu Konjic, Ćatići u Dužane Tolići/Tobići u Gobelovinu.³³⁶

4.6. Seoba katolika iz Hercegovine 1693. godine

Već godinu ranije vrše se pregovori kolonela Jure Crnice i Vinka Bujovića iz Perasta s Nikolom Prološićem iz Goranaca kod Mostara, koji dobija 1000 reala da pređe s narodom u Dalmaciju. Ugovor Bujović sklapa i s Jurom Cvetkovićem iz Goranaca i Pavom Cebićem iz Brotnja, Lalićem i Matom Vučićem iz Blata, Pavom Jeličićem iz Prokna, da pređu s obiteljima na mletački teritorij radi čega im je dato 100 reala.³³⁷ Iako seoba zvanično počinje kad harambaša Ivan Mamić iz Mostarskog blata, sela Mamića, odvodi kršćanske obitelji u Dalmaciju, uz pomoć fra Franje Radnića iz Brotnja, značajniji odliv katolika iz tog područja (Blato, Brotnje, Goranci) događa se 1694. U travnju te godine opći providur Dalmacije, Daniel Dolfin, „radi osobitih zasluga, koje su franjevci Bosne Srebreničke stekli tim što su mnogo naroda preveli iz turske zemlje pod mletačku vlast“ određuje da bosanski franjevci isključivo nadalje vode dušebrižničku službu među novim podanicima.³³⁸ Providur već narednog mjeseca potvrđuje da su serdari, kapelan i harambaše doveli oko 5.000 ljudi na mletačko područje koji će ne samo braniti tvrđave Vrgorac i Zadvarje nego ići tamo kud vlada to bude tražila. Mjesečne plate je odredio serdarima, kapelanu i harambašama, kao Mamiću i Radniću koji su ranije stigli. Narodne vođe iz tog vala su bili:

³³⁵ Soldo, 97.

³³⁶ Mulić, *Konjic i njegova okolina*, 35.

³³⁷ Soldo, 101.

³³⁸ Nikić, *Događajnica*, 281.

Serdari:

Jure Dugaršević iz Gornjeg Brotnja, Jure Prološćić i Jure Zovković iz Goranaca, Jakov Vukojević iz Mostarskog blata, Jure Jeličić iz Brotnja;

Kapelan:

Franjo Marinović

Harambaše:

Iz Goranaca: Duje Cvitković, Josip Delić, Ilija Glavurdić, Šimun Hrgović, Mijo Kiosić, Abram Knezović, Križan Sesardić, Mijo Tokić, Grgur Vukojević;

Iz Blata: Ivan Biliotović, Stjepan Bronzar, Kresić, Ivan Radić;

Iz Brotnja: Stjepan Demirić (Drmač), Miho Dogančić, Mijo Duhaković, Ilija Đuričić, Ilija Grbišić, Jakov Jeličić, Ilija Jurišić, Jozić Mihatović, Nikola Prološćić, Ivan Šalinović, Vid Žigo.

Osim 2.000 ljudi za koje opći providur Dolfin priznaje da su ih smjestili u Potravlje, Satrić, Zasiok, Muć, Bitelić, Dabar i Grab, dio je otišao prema Kotarima. U matičnim knjigama Sinjske župe samo su upisane obitelji Abram, Jeličić, Marković, Aničić iz okoline Mostara, ljudi harambaše Šipića iz Rakićana i ljudi harambaše Jurčevića, vjerojatno iz okoline Duvna.³³⁹

4.7. Odjeci seobe nakon austrijskog prodora do Sofije

Tijekom prodora austrijskih snaga na liniji od Save sa sjevera, pa do Makedonije i Bugarske, 1688. i 1689. godine, njima se pridružuje dio srpskog, makedonskog i arnautskog stanovništva. Naredne, 1690. godine, car Leopold I upućuje proglas kršćanima na Balkanu kojim ih poziva na borbu protiv Osmanlija.³⁴⁰ Nakon dobrih rezultata vojnih operacija prethodnih godina po Ugarskoj, Slavoniji i Bosanskoj krajini, Austrija je već bila usmjerila pažnju na Srijem, Bačku, Erdelj, Srbiju sve do Bugarske. Stanovništvo tih krajeva je nesumnjivo imalo interesa i nadu s kojom je gledalo u dolazak carskih trupa. Nakon zauzimanja

³³⁹ Soldo, 102.

³⁴⁰ Tade Smičiklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, I, Zagreb, 1891, 154.

Beograda tijekom rujna i listopada 1688. godine, to je bilo već sasvim očito, kao i kod Smedereva i Užica.³⁴¹ Aleksa Ivić navodi broj od 6.000 ljudi iz Užica koji su usmjereni preko Save da planski nasele opustjele krajeve Srijema i Slavonije.³⁴² Ključnu ulogu u poticanju nemuslimanskog stanovništva na pobunu, na prostoru Srbije i Makedonije imali su pravoslavni svećenici, dok su franjevci bili zaduženi za podsticanje arnautskog katoličkog stanovništva. U toku protuudara osmanske vojske, kad oni 1690. godine potiskuju austrijske trupe iz Srbije, srpski patrijarh Arsenije III Čarnojević posebno je od koristi Austrijancima. On potiče Srbe na bijeg s osmanskog područja na ono pod austrijskom kontrolom.³⁴³

Jednako kako je neujednačeno i jednostrano predstavljan odlazak stanovništva za Savojskim 1697. godine, o čemu će tek biti govora, i Velika seoba Srba će ustaljeno biti predstavljana kroz brojke koje su općenito iracionalne za kraj 17. stoljeća, a pogotovo kroz problem sastava tog stanovništva koje odlazi prema Slavoniji, Baranji, Beču. Sjeveroistočne granice Bosanskog ejaleta u to doba, u vrijeme i prve i druge faze Velike seobe, bile su usred ratnog vihora. Stanovništvo duž granice sa Srbijom, i to s obje strane granice, i bosanske i srpske, odlazilo je jednako kao i ono s juga, s Kosova, iz Bugarske i dr., bježeći ispred invazije oporavljene osmanske vojske.³⁴⁴ V. Gavrilović zaključuje da izvori govore o 30.000-40.000 ljudi uz patrijarha Čarnojevića, ne računajući tisuće ljudi koji su se zadržavali na putu prema Budimu i Komoranu, nastanjivali po Bačkoj, Srijemu, istočnoj Slavoniji, Baranji i duž Dunava. Realnom brojkom izbjeglih Srba za njega je ona za koju približno govori Ilarion Ruvarac: 70.000-80.000.

Na primjeru Popisa Sentandreje i Tabana iz 1697. godine vidi se da dominiraju prezimena proistekla iz nadimka: po etničkom porijeklu – Rac, Bugarin, Arnaut; po mjestu prethodnog boravka –Požarevčanin, Užičanin, Čiprovčanin, Prizrenac; po zanatu kojim su se

³⁴¹ Krajem 1688. godine, Carsku dvorsku komoru u Beču obavještava Dvorski ratni savjet da Smederevo treba da bude predstraža na Dunavu, te da ga je potrebno dodatno utvrditi uz pomoć stanovništva kojeg treba iskoristiti u vojne svrhe. HKA, Hoff.Ungarn, r. No 325, October 1688, fol. 230.

³⁴² Aleksa Ivić, Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoljeća, Subotica, 1923, 126; Isti, 275, 489.

³⁴³ Zanimljivu analizu takvih događanja praćenih kroz historiografije balkanskih i europskih historiografija donosi Nuri Bexheti, *Der „Große Türkenkrieg“ und die Albaner. Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg“ 1683-1699*, Saarbrücken, 2009.

³⁴⁴ U manjku podataka iz izvorne građe, preuzimane su sukcesivno informacije iz literature starijeg datuma i na taj način krajnje preuveličavao broj migranata, te uglavnom ujednačeno i ispolitizirano predstavljala etnička pripadnost raseljenog i doseljenog stanovništva. Objelodanjivanjem arhivske građe iz Beča i analizom imenovanja naroda koji je u skupinama dolazio prema Beču, nesumnjivo je da se spominju Rašani, Bugari, Dalmatinci, Jermeni... Poseban znak pitanja ostao je kod pominjanja „katoličkih Raca“ mimo pravoslavnih, zbog čega će kardinal Leopold Kolonić 1706. godine umanjivati zasluge patrijarha, tvrdeći kako su se pozivu cara Leopolda upućenom kršćanima na Balkanu najviše odazvali prvenstveno katolici. (Slavko Gavrilović, Ivan Jakšić, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. I, Beograd, 1987, 52; Isti, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. II, Beograd, 1990, 687-688)

bavili – ćurčija, kujundžija, kolar, kapamadžija, ekmedžija. Primjetan je veliki broj tih zanatlija u odnosu na to da po popisu Taban i Sentandreja imaju 742 odrasle osobe i 716 njihovih sinova i kćeri.³⁴⁵

Iako nismo sigurni jesu li stigli u prvim godinama seobe u Srijem ili u valu dvadesetih godina 18. stoljeća, u popisu Srijema iz 1736. godine nadimci oporezovanih glava govore o njihovom porijeklu. Tako se između Leskovčana, Valjevčana, Mačvana, spominju i dva Zvorničana, Birčanin, dvadeset Hercegovaca i devetnaest Crnogoraca.³⁴⁶

Pravoslavno stanovništvo je u više navrata tijekom 17. stoljeća iz graničnih prostora pod osmanskom upravom znalo bježati na austrougarski teritorij. Primjetno iseljavanje se dogodilo prema Lici i Krbavi i 1700. godine kada i Leopold I naređuje hrvatskom Saboru da u Slavoniji odredi mjesta u kojima bi se naselilo srpsko stanovništvo.³⁴⁷ To je razdoblje kad se može konstatirati prisutnost istog roda pravoslavaca s obje strane granice, osmanske i austrijske. Stalno se prebacivalo preko granice, ali u oba pravca. Oko 1689. godine, kada Osmanlije gube Liku, s njima će preko Une, u unutrašnjost zapadne Bosne prelaziti i dosta pravoslavaca, dok će njihova mjesta zauzimati njihovi sunarodnici koji su prebjegli Austrijancima.³⁴⁸

Dosta dokumenata iz tih godina svjedoči o tom kako Osmanlije za to vrijeme prate raspored vojnih snaga, utvrđenja, broj posada, municije. U jednom se od mubašira Mustafe konkretno traži da preko uhoda i pograničnih osmanskih posada dođe do detaljnih podataka o stanju austrijske vojske i da to pošalje u Istanbul.³⁴⁹

Na opustjele krajeve na ponovo osvojenim srpskim prostorima Osmanska država naseljava muslimane izbjegle s prostora južne Ugarske. Oko 800 arnautskih obitelji je dovedeno u palanke između Niša i Beograda da čuvaju određene dionice puta od hajduka.

³⁴⁵ Vladan Gavrilović, „Primeri migracija srpskog naroda u ugarske provincijalne oblasti 1699-1737“, *Istraživanja*, br. 25, Novi Sad, 2014, 140; Ivan Jakšić-Karolj Jenei, „Građa za istoriju Srba u Ugarskoj posle Seobe 1690. godine“, *Spomenik SANU*, br. C, XXII, Beograd, 1981, 91-143; Fedora Bikar, *Sentandreja u ogledalu prošlosti*, Novi Sad, 2003, 37.

³⁴⁶ Dušan J. Popović, *Srbi u Sremu do 1736/37.*, Beograd, 1950, 155-236.

³⁴⁷ Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918*, prva knjiga (do 20 feb. 1790), Zagreb, 1920, 316.

³⁴⁸ Stjepan Pavičić, „Seobe i naselja u Lici“, *ZNŽO*, knj. 41, Zagreb, 1962, 88, 149, 167-171, 188, 198.

³⁴⁹ BOA, M.d, No 26/1, 92/2; 106, 92/3 1118/1706

4.8. Seobe u „Carske zemlje“

Već ranije je rečeno da osmanski izvori po svom sadržaju u statističkom smislu nude konkretne podatke za visine poreza, plaća, broja poreznih obveznika, zimmija i sl., ali jedan od pratećih problema u analizi stanovništva, prema njima, jest česta administrativna upotreba zajedničkih naziva za nemuslimane. Zbog takve situacije je teško prema tim izvorima dati bilo kakav okviran i definitivan broj pojedinačno katolika ili pravoslavaca u određenom razdoblju. Upravo ovakvi problemi nameću kompariranje izvora i međusobnu dopunu podataka u cilju procjene približnog broja. Dosadašnja ogromna razilaženja u pogledu broja katolika koji su odlazeći prema Slavoniji, Ugarskoj i Dalmaciji pratili povlačenje Eugena Savojskog 1697. godine iz Bosanskog ejaleta su uglavnom proizlazila iz korištenja jednovrsnih izvora ili nepoznavanja brojčanog stanja stanovništva u godinama prije.³⁵⁰ Na oprez kod broja izbjeglih u izvješćima poziva i Robert Skenderović, podsjećajući da su u ratnim vremenima suvremenici skloni pretjerivanjima.³⁵¹

Polazišni prostori seobe su bili sjeverni krajevi Bosanskog ejaleta, u neposrednoj blizini granice i s brojnijim katoličkim stanovništvom, ali su istraživanja u 20. stoljeću pokazala da je otišlo dosta katolika i iz unutrašnjosti Bosanskog ejaleta. Ljudi su očito mislili da će im biti bolje pod „svojima“, a i situacija na terenu tih godina se za Slavoniju već procjenjivala kao mirnija. Katolici su iselili iz župa: Dubočac (2.700), Velika župa Derventska (2.300), Majevac (1.500), Modriča (6.500), Seočanica (4.500), Kuzmadanje (5.300). Za razliku od Lašvanina koji u svom *Ljetopisu* ne spominje ove detalje,³⁵² ili Benića koji u *Ljetopisu* sutješkog samostana navodi samo da je za vrijeme Jakova Tvrtkovčanina iz župa tog samostana i nekih drugih bilo odvedeno mnogo kršćana u carske zemlje,³⁵³ posebno ističući Sarajlije koji su otišli za Savojskim nakon „poroba sarajevskog“ 19. listopada 1697,³⁵⁴ Mandić je jedan od autora koji stoji iza puno većeg broja iseljenih. Naime, osim dvadesetak tisuća katolika sjeveroistočne Bosne, on u iseljeno katoličko stanovništvo tih godina ubraja i one iz južnih i jugozapadnih

³⁵⁰ Broj se uglavnom kreće između 100 i 200 tisuća (M. V. Batinić, *Djelovanje franjevacu, II*, 176–177; Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci, I*, Sarajevo, 1912, 227; D. Mandić, “Katolička crkva u Bosni i Hercegovini”, 230–231), te češće 40 tisuća (Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I*, Sarajevo, 1911, 113)

³⁵¹ Robert Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do raspada Austro-Ugarske Monarhije*, Subotica - Slavonski Brod, 2017, 79 (Dalje: Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata*)

³⁵² Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981.

³⁵³ Očito se radi o sjevernim dijelovima Bosne koji su pripadali sutješkom samostanu. Bono Beniće, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo-Zagreb, 2003, 109–110. (dalje: Beniće)

³⁵⁴ „Tada su s princom otišli mnogi Latini iz Bosne, a osobito Sarajlije i među njima gospoda Brnjakovići.“ Beniće, 54

krajeva Bosanskog ejaleta, Rame i Duvna (5.000) i Mostara, Blata i Broćna (6.000).³⁵⁵ Kroz literaturu se, također, prilično potencira i iseljavanje iz Srednje Bosne.³⁵⁶

Koliko ne stoje navodi o 100-200.000 katolika koji su otišli iz Bosne očito je ako se uzme u obzir sljedeće:

- Prema izvještaju Ogramića u Bosni živi oko 74.000 katolika, a dvadesetih godina 18. stoljeća katolika ima oko 25.000 što je broj koji je sasvim u skladu s navedenim iseljavanjem.³⁵⁷
- Autori koji govore o 100 i više tisuća katolika koji su emigrirali manipuliraju neodređenim brojem katolika s područja inače rijetko naseljenog Livna, Glamoča, Trebinja i Grahova, te s prostora između Vrbasa i Une, isto tako slabo naseljenog ili s pretežno pravoslavnom stanovništvom.
- Ako se ima u vidu da je od deset franjevačkih samostana u Bosni sedam napušteno do kraja 17. stoljeća, a aktivno ostali da djeluju samo Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska, s pet crkvi (tri uz ove samostane i dvije u Varešu i Podmilačju), vrlo lako je uvidjeti da u prosječnom broju nemuslimanskog stanovništva izvori kršćanske i osmanske provenijencije međusobno ne proturiječe. Podatci iz nahija na potezu između ova tri samostana na području srednje Bosne početkom 17. stoljeća (Visoko s Kreševom, Fojnicom, Busovačom i Kiseljakom, Dubrovnik, Lašva, Brod i Bobovac s Kraljevom Sutjeskom) govore o 1203 kuće nemuslimana što bi pomnoženo s prosječnim brojem članova domaćinstva ukupno činilo do 9.500 stanovnika.³⁵⁸ Prema podacima s kraja 17. stoljeća, neposredno prije provala Eugena Savojskog u Bosnu, taj broj je uočljivo veći i ide negdje do 12.000.³⁵⁹

Povrh toga, ako uzmemo u obzir da osmanski izvori pod nemuslimanima podrazumijevaju i katolike i pravoslavce, kao i da pojedini autori pod kršćanima podrazumijevaju isto ili samo katolike, onda je jasno da se nikako ne može govoriti o vanredno većem broju otišlih katolika. Detaljnijim pregledom izvješća, kao i dokumenata u knjizi fra Emerika Pavića, Skenderović

³⁵⁵ D. Mandić, "Katolička crkva u Bosni i Hercegovini", 231.

³⁵⁶ M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca, II*, 177–180.

³⁵⁷ M. Prelog, *Povijest Bosne, I*, 146; Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini, III*, Zagreb, 1887, 51.

³⁵⁸ A. Handžić, "O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni", 244.

³⁵⁹ BOA, MAD, 1214.

zaključuje da je ukupno tokom Bečkog rata moglo biti oko 70.000 katolika koji su izašli s prostora današnje Bosne i Hercegovine.³⁶⁰

Govor o broju nemuslimanskog stanovništva s migracijama obilježenog kraja 17. stoljeća uglavnom je bio uvjetovan poznatim detaljima stanja prije i stanja poslije, pa se to odrazilo i na metodološki pristup autora pri pisanju monografija određenog područja. Dionica od 10 posljednjih godina 17. stoljeća najčešće ne donosi detalje aktualnog stanja nemuslimana po selima i kasabama na osmanskoj strani. Primjerice, obrađujući Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austrougarske uprave, Ante Škegro sumira bogatu literaturu, brojne vizitatorske izvještaje, ali praktično nema podataka za nemuslimane na tom prostoru u godinama njihovih najvećih pomjeranja.³⁶¹ Za svojevrsan prikaz pogodan za ipak ograničenu analizu slučaja nemuslimanskog stanovništva, ovdje ćemo donijeti neobjavljene izvore koji se odnose na sela i kasabe na migracijskoj trasi kroz taj dio srednje Bosne i današnje Hercegovine. Riječ je o popisima nemuslimana koji su predviđeni za oporezivanje, što govori o tome da se radi o stanovništvu koje ostaje nadalje na tom prostoru, konkretno nahiji Prozor, kasabama Prusac [Akhisar], Veliki Vakuf [Vakf-i Kebir], Gornji Vakuf [Vakf-i Bala], Prozor i dijelu pripadajućih im sela.³⁶²

U prevedenom popisu kojeg donosimo kao prilog na kraju radnje, svi nabrojani su nazvani „nemuslimanima“, i to riječju „kefere“ (zbirna imenica koja označava nemuslimansko stanovništvo), a na nekoliko mjesta gdje pisaru ili onom tko daje podatke (knez, primićur) nije bilo poznato ime oca, navedeno je istom riječju da je „sin nemuslimana“. Kod pet osoba uz ime stoji da su sinovi zimmija. Realno gledano, osmanskoj administraciji je bilo najvažnije da se radi o kategoriji nemuslimana. Uobičajeno za izvore osmanske provenijencije iz ovog razdoblja, i u ovom popisu patronimici su krajnje rijetki. Osobna imena su takva da se mogu vezati za nomenklaturu kršćanskih svetaca, blaženika ili biblijskih ličnosti (Ivan/Jovan, Petar, Nikola, Pavle...), kao i narodnih imena (Milija, Radojica, Đuro, Cvjetko/Cvitko). Nema niti jednog svećenog lica. U popisu se pojavljuje Židov, i to tek jedan za kojeg je naglašeno da je iz Sarajeva, ali je sad tu popisan kao nemusliman predviđen za plaćanje džizije. Naglašeno je da se radi o džiziji po najnižoj stopi.

³⁶⁰ Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata*, 80.

³⁶¹ Ante Škegro, *Uskoplje I: Uskoplje od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, Hrvatska uzdanica, Uskoplje, 1996.

³⁶² BOA, MAD.d., 1213, T 1106, Ca 17

Pored kujundžija, zlatara, kod nekoliko lica stoji da su po zanimanju mlinari, a to opet može sugerirati da su u pitanju domaći stanovnici, pošto su mlinovi na tim mjestima poznati još od prvih osmanskih osvajanja. Popratna odrednica „hajmanegan“ (stočari) uz dva nemuslimana u Gornjem Vakufu i tri u Velikom Vakufu upućuje na to da se radi o vlaškom stanovništvu, a to što je navedeno da su mostarski i konjički, pokazuje da nisu od lokalnih Vlaha. Kad je riječ o vlaškom stanovništvu Uskoplja u najširem smislu, ono na to područje dopijeva već pri prvim osvajanjima, kao pomoćne osmanlijske jedinice koje čuvaju granicu osmanskog teritorija i po potrebi vrše upade, osiguravajući prodor glavni vojske.³⁶³

Pored spomenutog velikog nesrazmjera tvrdnji i podataka, nekako po strani je ostala tema broja i sudbine muslimanskog stanovništva koje migrira prema sjeveru. Izvještaji govore da se s katolicima u Slavoniju iselio i određeni broj muslimana koji su nakon toga bili pokršteni. „Napokon tu se priznaje“, nalazimo kod Batinića, „da su njihovim nagovorom prešli na cesarske strane i mnogi muhamedanci, a sam fra Jakov Tvrtkovčanin, bivši sutješki gvardijan, krstio je 370 osoba ostala pako braća, manje više, dotle su bila obratila silu nevjernika i razkolnika.“³⁶⁴ Kod Jelenića se razlikuje samo broj pokrštenih muslimana, prema izvještaju pisanom 22. siječnja 1700. u Đakovu: „Kapetan Sekula i biskup Olovčić posvjedočiše 1700, da je fra Jakov Tvrtkovčanin, dok je bio u Sutjesci kao gvardijan, obratio i pokrstio 337 muslimana.“³⁶⁵

Odlazak značajnog broja sarajevskih nemuslimana nakon provale Savojskog spominjan je često, ali u natuknicama poput one B. Benića ili M. Filipovića o tome kako je među pravoslavnim obiteljima koje su otišle i ona čiji je predstavnik Hadži-Gavro Tadić Humković bio u to vrijeme najugledniji pravoslavac u Sarajevu.³⁶⁶

Kad je riječ o sarajevskom katoličkom stanovništvu, o njihovom životu prije godina iseljavanja može se ponešto ocijeniti prema pojedinačnim dokumentima koji se danas čuvaju u arhivu Fojničkog samostana i u arhivskim fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke. Već je

³⁶³ M. Vasić, *Etničke promjene*, 232.

³⁶⁴ M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca II*, 176.

³⁶⁵ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, 179; Isti, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927, 3-4; Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo, 1979, 110.

³⁶⁶ Benić, 54; Milenko S. Filipović, *Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog (u Bosni)*. *Etnološka rasprava*, Beograd, 1928, 77.

bilo govora o tome da je 1683. godine izdata bujuruldija da se od crkvi Fojnice, Kreševa, Sutjeske, Visokog i Olova ništa ne traži i da se imaju štititi od obijača.³⁶⁷ Svećenici samostana u Fojnici, Kreševu, Visokom i Sutjesci pišu predstavku 1686. godine, na što dobijaju i ferman koji im garantira slobodu obilaska vjernika od čije milostinje žive, te da su oslobođeni svih poreza i nadalje.³⁶⁸ Pored ovakvih uzastopnih žalbi i narednih godina na koje se reagiralo uvijek pozitivno, ima i podataka o situacijama iz života običnog pučanstva, poput informacija o vjenčanjima i visinama miraza. Može se primijetiti da su supružnici često bili jedno s prostora Osmanske države, Bosanskog ejaleta, a drugo s prostora Dubrovačke Republike. Tako, npr., 1690. godine Lovro Stjepanović primio 200 dukata miraza za Mariju, kći Ivanovu s otoka Lapuda. Te iste godine Mijo Filipović iz Sarajeva je primio u Dubrovniku miraz od 150 dukata za buduću suprugu Niku.³⁶⁹

Godine 1691. osam franjevac i sarajevski župnik pisali su Kongregaciji za propagandu vjere u Rimu o teškim prilikama katolika u Bosni, o tome kako nema u Bosni ni biskupa ni provincijala, kako je ostalo samo 26 svećenika i tri brata laika koji drže pet samostana u srednjoj Bosni i pet drugih u opljačkanim i srušenim pograničnim područjima.³⁷⁰ Pored toga što tih godina svećenstvo vodi borbu i svojim vezama i preko Kongregacije za raširenje vjere da se odustane od patrijarhove jurisdikcije nad njima u Sarajevu, u korespondenciji s Propagandom govori se o bolnom životu župnika, pošto su kršćanska sela udaljena jedna od drugih, pa siromašni župnici pješače i po 20 i 30 milja dnevno, a „Turci mnoge ubiju u tim pustim šumama“. Posebno se ističe međusobna povezanost katolika u Sarajevu, ali se iznose i pritužbe da im se ne da putovati.³⁷¹ J. Džambo donosi dnevničke zapise Eugena Savojskog iz Sarajeva, iz listopada 1697. U njima, između ostalog, opisuje kako je jedinice rasporedio na visove u samoj blizini grada odakle je poslao pljačkaška odjeljenja. Pred večer je započeo paljevinu i

³⁶⁷ AFS u Fojnici, III., br. 481; J. Matasović, br. 701, 182

³⁶⁸ AFS u Fojnici, III., br. 496; J. Matasović, br. 717, 183

³⁶⁹ PAD, Liber Dotium, sv. 17., f. 59; PAD, Liber Dotium, sv. 17, f. 57. Prema: Nikić, *Katolici u Sarajevu do 1918.*, Mostar, 2002, 97 (Dalje: Nikić, *Katolici*). Godine 1692. Andrija Marjanović iz Sarajeva ženi Mariju, kćerku Mije Bona Gozze (PAD, *Pacta matrimonialia*, sv. 13., f. 76 rv. Prema: A Nikić, *Katolici*, 98). Trend ženidbi van Bosne je trajao i dalje. Tako Ivan Pavlović iz Sarajeva prima 1703. godine miraz u visini od 400 zlatnih dukata. (PAD, *Liber Dotium*, sv. 18, 5v; *Pacta Matrimonialia*, sv. 14, f. 11v). Stjepan Matijević, poznati sarajevski trgovac na razmeđu stoljeća, vjenčao se 1704. godine sa Perom, kćerkom Jurja Miroslavića iz Dubrovnika. Umro je već četiri godine kasnije, a dan prije smrti je ostavio oporuku u kojoj se pored uobičajenih ostavinskih korisnika, rješavaju i potraživanja i dugovanja kolegama. Među njima su navedeni Ilija i Stjepan Tizze iz Mostara, Šimun Tomić, pomoćnik Valentina Stjepanovića „Bosnese“, Tomo „Bosnese Budimglia“ itd. (PAD, *Testamenta Notariae*, sv. 73, f. 115; Nikić, *Katolici*, 107, 108)

³⁷⁰ Fra Ljubo Lucić, „Franjevačka prisutnost u Sarajevu“, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, r Sarajevo, 1997., 247; A. Nikić, *Regesta Kongregacije „De propagande fide. Nova et vetera*, 1998, 275.

³⁷¹ Nikić, *Katolici u Sarajevu*, 100-101.

dalje opisuje naredni dan, 24. listopada: „*Naše patrolne jedinice, koje su progonile neprijatelja, donijele su sa sobom plijena i dovele mnogo žena i djece, nakon što su pobili više Turaka. Cjelokupni kršćani dolaze u grupama, traže zaštitu i mole za dozvolu da smiju sa svojim stvarima doći u tabor, budući da žele napustiti zemlju i poći za nama. Ja se također nadam da ću sve kršćane, koji se nalaze u zemlji, moći odvesti preko Save.*“³⁷²

Radom baziranim na najstarijoj brodskoj matici (1701.—1735.) župe Presvetog Trojstva kao izvoru, R. Skenderović je rasvijetlio naseljavanje i identitet jednog dijela sarajevskih katolika u Brodu na Savi, analizom njihovih bračnih veza, potomstva i kumstva. Periodizacija je sačinjena prema dva velika rata koja su činjenično izazvala iseljavanje i naseljavanje (1683.-1699. i 1716.-1718.), te uzimajući u obzir da se radi i o početku upisa u brodsku maticu. Prema podacima iz tog izvora, u matici se nalazi 49 zapisa sarajevskih katolika za prvo razdoblje i 11 za drugo. Što se tiče krštenja djece kao djece Sarajlija, njih je u prvom razdoblju 29, a u drugom 7. Nakon 1725. godine više nema spomena Sarajlijama u matici. Skenderović donosi sliku prilika u kojim su se našli slavonski gradovi Požega, Osijek i Brod, ostavši bez većinskog muslimanskog stanovništva s osmanskim povlačenjem. Za razliku od situacije u Osijeku gdje izvori govore o velikom broju zarobljenih domaćih „Turaka“, većinom žena i djece koji će kasnije biti pokršteni, u izvorima vezanim za Požegu nalaze se vijesti o doseljenicima iz Bosne. Prema izvješću komorske komisije iz 1702. godine, u Požegi pored 170 domaćih „očeva obitelji“ živi i „mnogo većinom iz Sarajeva iz Bosne“ doseljenih udovica.

U matičnoj knjizi krštenih požeške katoličke župe sv. Duha s početka 18. stoljeća su zavedeni: Toma Sarailia (15. studenoga 1700.), Lucas a Saraevo (21. ožujka 1705.), Marinus de Saraevo (12. ožujka 1707.), Josephus de Saraevo (13. travnja 1707.) i Georgius de Saraevo (18. listopada 1708.)³⁷³ Uzevši u obzir broj Sarajlija u Brodu i malu požešku koloniju sarajevskih katolika, R. Skenderović zaključuje da se u Brodu praktično nastanilo najviše sarajevskih katoličkih obitelji, petina od njih stotinu koliko se uglavnom uzima da ih je bilo krajem 17. stoljeća. S obzirom na tituliranje s „Dominus“, „Domina“ i mrežu kumstava, očito je da su ove obitelji ili dio njih postali dio elite u Brodu koji je kao i svi drugi veći gradovi u Slavoniji odlaskom muslimana ostao bez vodećeg gradskog kruga. U bilješkama o roditeljstvu i kumstvu pored Sarajeva kao mjesto njihovog porijekla su spomenuti i Kreševo, Vrhbosna,

³⁷² Jozo Džambo, „Iz prve ruke o vojnom pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697.“, *Bosna Franciskana*, VI/1998., sv. 9, 137-148.

³⁷³ Robert Skenderović, Zapisi o doseljenim sarajevskim katolicima u najstarijoj brodskoj matici (1701.-1735.)“, *Scrinia Slavonica*, vol. 10, No. 1, Slavonski Brod, 2010, 147.

Modriča. Kao krstitelji se često pojavljuju franjevci iz Sarajeva i Vrhbosne, što nije čudno iz dva razloga: prvo, najveći dio Slavonije je pripadao Bosanskoj biskupiji, ostali Zagrebačkoj i Pečuškoj, pa je Zagrebačka birala franjevce za svoje namjesnike, i drugo, franjevci su često dolazili iz najbogatijih trgovačkih obitelji koje su potpomagale redovnike, pa je bilo prirodno da sudjeluju na krštenjima svojih zemljaka.

4.9. Unutrašnje migracije do kraja 17. stoljeća

Nakon haranja Sarajevom od strane Eugena Savojskog, sjedište bosanskog valije i vezira je preneseno u Travnik iz Sarajeva. To je povelu val trgovaca iz Sarajeva, Skoplja na Vrbasu, Livna, Tuzle i Fojnice da dosele u Travnik.³⁷⁴

Iako je preseljavanje lokalnih rodova u unutrašnjosti Bosanskog ejaleta primjetnije u 18. i 19. stoljeću,³⁷⁵ u izvorima nisu rijetki slučajevi da se istaknutije obitelji već ranije „spuštaju“ iz planinskih predjela u urbana središta u dolinama rijeka.³⁷⁶

Obitelj Sijerčić čije se porijeklo veže za glasinacko selo Sijerci stoljećima je već naseljena u okolini Goražda, a pošto se još u 18. stoljeću spominju dvije džamije Sijerčića u Goraždu,³⁷⁷ onda je sigurno da se njihovo preseljavanje s Glasinca dogodilo puno ranije.³⁷⁸

Obitelj Babića s istog prostora će se raseliti dijelom prema Sarajevu, dijelom prema Rogatici; Sokolovići, porijeklom iz sela Sokolovići kod Sokoca, razišli su se diljem Bosanskog sandžaka, dok Preljubovića ima čak i u Bijeljini.³⁷⁹

³⁷⁴ Nikić, *Događajnica*, 283.

³⁷⁵ Iz razloga – u narodnim predajama često spominjanih – maltretiranja i požara namjerno izazvanih od strane nekadašnjih kmetova Srba. Više vidjeti u: Pašić, *Od hajduka do četnika*, 42-44.

³⁷⁶ Što se može vezati za opadanje značaja određenih mjesta, prestanak interesa za bavljenje stočarstvom ili prepuštanje pridošlom stanovništvu svojih starih obitavališta.

³⁷⁷ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika BiH*, knj. II, Sarajevo, 1977, 83.

³⁷⁸ Milenko S. Filipović, nav. dj., 119.

³⁷⁹ Isto.

4.10. Migracijska kretanja nakon 1699. godine

Poslije masovnih valova muhadžira iz ugarskih krajeva, potom nakon pada Risna, Novog, poslije velikih seoba pravoslavaca i katolika, sklapanjem Karlovačkog mira dolazi do grupnih i pojedinačnih iseljavanja s prostora koji su bili predmetom razgraničavanja. Bosanski ejalet je sa sjevera i sjeverozapada dobio granice koje danas ima Bosna i Hercegovina. Situacija neposredno po sklapanju mira pokazuje slabu naseljenost po tim gornjim granicama, pogotovo oko gradova Bosanski Brod, Bosanski Novi, Jasenovac, Bosanska Dubica, Doboj i dr. Bosanski defterdar Ćose Halil-paša dobija naređenje s Porte da se za muhadžire koji pristižu s bivših osmanskih prostora, grade nova naselja, uz uputu da se to čini na „osamljenim i pustim mjestima“, te nipošto duž rijeka Une i Save, jer nije u skladu s potpisanim mirom.³⁸⁰

Iako je primjetno najmasovnije bilo doseljavanje muslimanskog stanovništva na prostor Bosanskog ejaleta u godinama nakon sklapanja Karlovačkog mira, bilo je i nemalog iseljavanja pravoslavnog i katoličkog stanovništva u tom prvom razdoblju iz Bosanskog ejaleta, konkretnije iz Hercegovačkog sandžaka. Mlečani su još 1690. godine bili zauzeli Vrgorac, a 1694. Gabelu, Trebinje i Popovo Polje. Nakon što su prema odredbama Karlovačkog mira Mlečani zadržali u Dalmaciji teritorij samo do linije koja spaja Knin, Vrliku, Sinj, Zadvarje, Vrgorac i Gabelu na Neretvi i teritorij unutar jednog sata hoda oko tih mjesta, bilo je situacija poput one da je 208 obitelji iz Trebinja i Zubaca (njih 178), Popovog polja (12), i okolnih mjesta (18) krenulo za njima. Većina od tih 1.530 ljudi se naselila na prostoru Boke Kotorske. Po katastru iz 1704. godine novodoseljenog stanovništva u hercegovačka sela: Mokrine, Kameno, Žlijebi, Mojdež, Ratiševina, Suscepan i Drenovnik, Trebešin, Topla, Podi i Brajkovina, Meljine, Kazimir, Sasović, Kutu, Presjeka, Lastva, Rujevo, Boljenovići, Miočevići, Kumbor, Djenovići, Baošići, Bijela, Kruševica, Repaji i Jošice, bilo je 87 domaćinstava sa 127 ljudi od oružja, 5 staraca, 122 žene, 86 djevojčica, 75 dječaka, što je ukupno njih 415.³⁸¹ Ne treba zaboraviti da u takvim poratnim situacijama često mnogi nisu ni bilježeni. Došlo je do prenaseljenosti. Useljavanje je bilo toliko primjetno da dalmatinski generalni providur Alvize Močenigo naređuje da se ubuduće ne primaju izbjeglice s teritorija Bosanskog ejaleta, jer ni starosjedioci nemaju zadovoljavajućih uvjeta za život, a ne još i ljudi koji bi dalje dolazili.³⁸²

³⁸⁰ BOA, M.d., No 286 džumada II/1700.

³⁸¹ G. Stanojević, *Katastri Herceg Novog i Risna iz 1704. godine*, Spomenik SANU, CXXV, Beograd, 1938.

³⁸² Gligor Stanojević, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd, 1970, 417.

Zajednički stav različitih autora koji su pratili neke skupine u graničnom području jest da su veze s mletačkom Dalmacijom postale nakon Bečkog rata (1683-99) teške i opasne. Katoličko stanovništvo Hercegovačkog sandžaka, kao najisturenijeg poprišta demografskih potresa u tom razdoblju, Crkva je prepustila duhovnoj brizi biskupa i vikara „osmanlijske Bosne“, konkretnije fratrima samostana Kreševo. Mostar je u to vrijeme bio jedna od šest župa zapadne Hercegovine, ali njegov župnik odavno već nije u Mostaru, nego je u stalnom kretanju. „Stan mu je gdje dođe i gdje je sigurno: Cim, Goranci i konačno od 1697. Gornji Gradac, gdje je izgrađen skromni župni stan.“³⁸³ U opširnom katastarskom popisu iz 1701. godine se vrlo lako primjećuje da među velikim brojem ljudi koji napušta svoje mjesto stanovanja (koje često i nije direktno na udaru ratnih aktivnosti) ima naročito katolika koji odlaze da se nastane na mletačkim posjedima. U defteru se naglašava kako se njihova zemlja dodjeljuje drugim korisnicima. Mora se primijetiti i da je u defteru zabilježeno puno vjerskih objekata, mali broj uništenih džamija i dosta sačuvanih crkvi.³⁸⁴

U prvih 15 godina 18. stoljeća kršćanska raja iz pograničnih krajeva kontinuirano bježi preko granice, i to naročito iz kadiluka Hercegovine i Bosanske krajine. Izvori, doduše, bilježe i povratke dijela izbjeglica, ali puno češći su dokumenti o dodjeli na uživanje njihove napuštene zemljeagama i posadnicima okolnih tvrđava i sl.³⁸⁵

Vladimir Ren u knjizi *Tko su šokci?* posebno obrađuje šokačke rodove koji se iseljavaju u posljednjem desetljeću 17. stoljeća. Tako npr., izdvaja rod Ivakić koji je šokački i porijeklom iz Mrkonjić-Grada. Taj rod se proširio sve do Vukovara. Rod Kozarac koji su prezime dobili po Kozarcu (uz koji će se razviti Prijedor), početkom 18. stoljeća su iz Bosne otišli u Vinkovce. Rem piše i o katolicima koji su se naselili uz Dravu, podizali naselja, a bavili se poljoprivredom.³⁸⁶

Oko Žankove glavice u Sinju bila je zemlja bogatog alajbega Sultanovića, dok su kuće bile na samoj glavici. Nedaleko od Sinja, uz rijeku Cetinu, Sultanović je imao svoj čiftluk. To imanje su dobili fratri iz Rame da tu sagrade crkvu i samostan.³⁸⁷

³⁸³ Kršćanski puk i franjevci u Hercegovini, Mostar, 1977, 28.

³⁸⁴ BOA, TTD No 861

³⁸⁵ ANUBiH, MD, 1709. (fotokopije)

³⁸⁶ Vladimir Rem, *Tko su Šokci?*, 26.

³⁸⁷ Soldo, 85.

Situacija na ugarskom teritoriju pred i za vrijeme Rakocijevog ustanka nije dobra ni za izbjeglo srpsko stanovništvo. Izvori bilježe kretanje pravoslavnog stanovništva iz Bačke i Baranje u Slavoniju, Srijem, ali isto tako i na osmanski teritorij. Zapovjednik u Sigetu, general Johan Jozef Huin dobija pismo baranjskog episkopa Nikanora Milentijevića 1711. godine kojim ga informiše da su se tamošnji Srbi razbježali najviše u Slavoniju, a neki čak prelaze na „tursku stranu“.³⁸⁸

4.11. Nastavak mletačkog poticanja iseljavanja nemuslimana iz Bosanskog ejaleta na mletački teritorij do 1718. godine

Na već ranije viđen način Mlečani su na područja Kliškog i Hercegovačkog sandžaka i 1714. godine slali svoje emisare koji su trebali da potaknu domaće nemuslimansko stanovništvo da prebjegnu na mletački teritorij. U tim radnjama su imali pomoć od svećenika, posebno gvardijana samostana u Zaostrogu, Makarskoj i Križu koji su lično obilazeći imotski kraj nagovorili čak i tamošnje fratre na prebjeg i nekih 300 do 400 ljudi. Opreznost i bojazan da bi lokalnim vlastima suviše upao u oči tako masovan odlazak, fratre su ipak zadržali još neko vrijeme. Inače, dubrovačka građa bilježi 1715. godine prebjeg brojnih morlačkih obitelji na teritorij Republike Sv. Marka i Dubrovnika.³⁸⁹ Svećenik Andrija Šimunović iz Gradca piše 25. siječnja 1715. godine kako je pola ljudi iz njegove dijeceze napustilo svoje posjede i prebjeglo Mlečanima.³⁹⁰ Koliko je masovan bio prebjeg govori podatak iz izvještaja kotorskog vanrednog providura Sebastijana Vendraminija po kojem je s teritorija Osmanske države na mletački teritorij za tri mjeseca prešlo 10.632 čovjeka, od kojih njih 2.510 sposobnih za borbu.³⁹¹

Nakon jačeg vala prebjega prvih mjeseci 1715. godine, dolazi do usporavanja seobe raje, prvenstveno zbog raspoređivanja osmanske vojske duž granice. Ipak, ni do naredne godine se nije zaustavio taj proces iseljavanja. Kad mletačka posada napušta Gabelu i Čitluk, dio stanovništva odlazi za njima i to brodovima, pretežno prema Istri.³⁹²

³⁸⁸ Hofkammerarchiv, Wien, Acta Expeditorum, 1711, Juny, No 120, fol.1

³⁸⁹ DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 10, 21.I 1715.

³⁹⁰ DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 12

³⁹¹ Arhiv SANU, Zaostavština Jovana N. Tomića, sign. 8711/VII a/97, red. br. dok. 1288, Izvještaj, Kotor, 29.II 1715.

³⁹² DAD, Prepiska, 18-184/1, 3349, fasc. I, dok. 79, 4. III 1716.

4.12. Dovođenje Karadaglija na Glasinac 1714. godine

Između svih oblika migracija, od početka 18. stoljeća prisutan je onaj u kojem se na prostor Srednje i Istočne Bosne, opustjelih nakon talasa kuge, ratnih dešavanja i gladi, naseljava kršćansko stanovništvo iz Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije. Tako je i bosanski namjesnik vezir Numan-paša Ćuprilić,³⁹³ slijedeći naređenja iz Istanbula, organizirao vojni pohod na neke crnogorske nahije odakle su ljudi često pružali pomoć protivnicima Osmanske države i poduzimali pljačkaške upade u bogatija područja Bosanskog ejaleta. Pravi cilj Numan-pašinog pohoda je bio Portin plan da u slučaju rata s Mletačkom Republikom onemogući pomoć i podršku protivnicima od strane sultanovih podanika nemuslimana.³⁹⁴ Čim je imenovan za seraskera tog pohoda, u lipnju 1714., Numan-paša je poduzeo temeljite pripreme i cijelu akciju okončao u listopadu iste godine.

Pored toga što je ostalo zapamćeno njegovo rušenje cetinjskog manastira, ne tako čest potez je bio da u povratku u Bosanski ejalet iz napadnutih nahija povede sa sobom preko 2.000 stanovnika, sa ženama i djecom, koje će naseliti na području Glasinca i Vlasenice.³⁹⁵ Među naseljenim Crnogorcima na Glasincu su bile obitelji Cuca, Bjelica, Ćeklića, Pješivaca i Bjelopavlića, a u kasnijim navratima su se tu naselile 21 obitelj Pivljana, šest rodova Drobnjaka i Banjana i 12 rodova Nikšićana.³⁹⁶

³⁹³ 1714-1715

³⁹⁴ Enes Pelidija, „Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706. do 1714. godine“, *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XVI, br. 17, Sarajevo, 1980, 125; Isti, „O migracionim kretanjima stanovništva“, 128.

³⁹⁵ U ranije navedenom radu E. Pelidija naglašava kako je to „jedini primjer nasilnog naseljavanja stanovništva u nekom kraju bosanskog ejaleta tokom cijelog XVIII stoljeća“ i „kako se ni prije ni poslije tako nešto nije dešavalo“. Božidar Šekularac ostavlja pod sumnjom ovaj broj zarobljenih Crnogoraca, jer se kod nekih autora spominju cifre od 300, kod drugih 2-4.000. Opširnije vidjeti kod: Božidar Šekularac, „Migracije u prošlosti i sadašnjosti iz Crne Gore u Bosnu i Hercegovinu“ u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo, 1990, 223-227; Milenko Filipović, „Glasinac, antropogeografsko-etnološka rasprava“, *Naselje i poreklo stanovništva*, knj. 32, SAN, Beograd, 1950, 121; J. Tomić, *Pohod Numan-paše Ćuprilića na Crnu Goru 1714*, Beograd, 1932, 96, 125; M. Bajraktarević, *Vlasenica, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Knj. I, Tuzla 1957, 217; Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962, 50.

³⁹⁶ M. S. Filipović, *Glasinac*, 120-121, 137-8, 153.

4.13. Migracije 1716-1718 godine

Prema Krunoslavu Tkalcu, u razdoblju između 1675. i 1739. godine, Bosnu je napustilo oko 200.000 Šokaca koji su naselili Slavoniju, Baranju, Bačku i Banat, a u razdoblju od 1716. do 1718. general Petraš je povukao sve preostale katolike, bosanske Šokce iz okoline Zvornika.³⁹⁷

Makarski biskup Bjanković piše 6. rujna 1716. godine da je u podbiokovski kraj stiglo 600 ljudi iz Bosne gdje je već bilo utočište našlo oko 12.000 katolika izbjeglih iz Hercegovine i zapadne Bosne.

U opisu A. Nikića u *Događajnici* stoji kako je val iseljavanja u Slavoniju 1717. godine prouzrokovao neuspjeli pohod generala Petraša na Zvornik, na što „Turci u opustjela sela naseliše grčkoistočnjačke kmetove, koji od tada na tim prostorima predstavljaju većinu.“³⁹⁸

Nakon što je mirovnim ugovorom između Osmanske države i Mletačke Republike Imotski pripao Mlečanima, muslimansko stanovništvo je prognano, jednim dijelom i pokršteno.

U ovom razdoblju je zabilježen i put obitelji Berić. „Praotac Berislav živio je u Bosni u Lomoviti. Unuk njegov Radojko preseli se u Sjenicu blizu manastira Kosanice gdi mu je sin Boža monahom postao. Odtud posle izbegne zbog nasilija turskog l[eta] 1716 sa svojom porodicom i stani se u Banatu sa stokom svojom na unki gdi sada selo Margita leži. Nenad takođe unuk Berislava preseli se iz Bosne u Mačvu odkud njegov unuk Mirko, Sretenov sin dođe u Pančevo s nekim kaluđerom gdi se posle nađe slučajno s porodicom. Kći Mirkova Margita pala je kao žrtva Turkom na unki u stanu Radojkovom mrtva i od njenog imena dobilo je selo prozvanja Margita.“³⁹⁹

Na demografske promjene i migracije kao njihovu najeksplicitniju realizaciju utječu različiti prirodni i društveni čimbenici. Najčešći uzroci promjenama jesu vojno-politički događaji i epidemije bolesti, ali je višestoljetna konstanta pojava povećanog ili smanjenog

³⁹⁷ Tkalac, 80.

³⁹⁸ Nikić, *Događajnica*, 308.

³⁹⁹ Radi se o bilješki svećenika Ilije sa sredine 19. stoljeća (Slavko Gavrilović, Zapis o rodu Berića, Zbornik Matice srpske za istoriju, sv. 50, Novi Sad, 1994, 197-198.

priraštaja stanovništva, siromašenja, imovinskog diferenciranja, samovolje lokalnih ili viših organa vlasti, izbjegavanja krvne osvete, glad, ubistva, svađe... Uvezana problematika migracija izazvanih ratovima, nestašicama i bolestima, privrednih pokazatelja u određenom razdoblju (problemi vezani za krize prometa, porezi po nižoj stopi za graničare i sl.) dovodi do poremećaja u državnim financijama, rasta cijena, siromašenja stanovništva. Kako se povećavaju troškovi obrane i ratova, rastu i uvode se i novi porezi, carine itd. Raspoloživa arhivska građa otkriva niz pojedinosti iz društvene, privredne i vjerske svakodnevnice doseljenog stanovništva. Tragom popisa, predstavki i odgovora na predstavke, saznajemo o njihovom radu, mogućnostima privređivanja, standardu, obiteljskim i prijateljskim vezama i sl. To su pokazatelji koliko i kako se to stanovništvo uklapalo i prilagođavalo u novim okolnostima, a potom i asimiliralo. Primjeri koje smo izdvojili, i pored ograničenih i opsegom neujednačenih uzoraka arhivskih dokumenata, ipak svjedoče o stalnim kretanjima ljudi po cijelom Bosanskom ejaletu.

Primjer masovnijeg prelaska s teritorija osmanske države na mletačko područje prije Požarevačkog mira je naseljavanje Imotskog polja od stanovnika Mostarskog Blata, Goranaca i Broćana, kolovoza 1717. godine.⁴⁰⁰ Preciznije, ovdje se radi o 240 obitelji, a glavni posrednik kod osmanskih vlasti je bio Mate Halilović.⁴⁰¹

Na dubrovačko područje su ratne izbjeglice, u najvećem broju Vlasi, stizali tijekom Morejskog rata (1684.-1699.) i mletačko-osmanskog (1714.-1718.). Omjer se može uočiti prema sumarnom popisu iz 1688. godine kada je u Župi bilo nastanjeno ukupno 803 Vlaha, a 30 godina kasnije, svaka kuća uz Postranju je imala jednu vlašku obitelj izbjeglu s hercegovačkog prostora.⁴⁰² Kad je u pitanju bila odbjegla raja s područja osmanske uprave, dubrovačka vlada je formalno pokazivala stav da isporučuje te ljude, iako po izvorima vidimo da im je često i pomagala da tu ostanu ili iz Dubrovnika morskim putem odu dalje.⁴⁰³ To se dešavalo češće sredinom 18. stoljeća. Osmanske vlasti su pribjegavale čak i otimanju tih ljudi

⁴⁰⁰ Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 451.

⁴⁰¹ Gligor Stanojević, "Dalmacija za vrijeme mletačko-turskog rata 1714-1718", *Istorijski glasnik*, 1-4, Beograd, 1962, 40.

⁴⁰² DAD, 17, 2052, 71; DAD, 18, 3350, 84.

⁴⁰³ Petar Kusija je čak oružjem obranio Vlahe izbjegle iz Krajkovića u Rijeku Dubrovačku 1916. godine (AT, B, 131, 129)

koji su našli utočište na dubrovačkom teritoriju, a ako to ne bi uspjeli, onda su znali pritisnuti obitelj ili cijelo selo naplaćujući porez za odbjegle.⁴⁰⁴

4.14. Fenomen višestrukih migracija

U muhadžirskim egzodusima javlja se sporadično i fenomen dvostrukih, pa i trostrukih migracija. E. Pelidija slijedi zaključke Milenka S. Filipovića po kojima je među stanovništvom pridošlim do 1699. godine bilo i potomaka čiji su se preci u vrijeme ofenzivnih osmanlijskih akcija tijekom 16. stoljeća naselili na prostoru Ugarske, Slavonije, Like, Krbave i Dalmacije, u potrazi za boljim uvjetima za život; ti potomci su obično sa svojim obiteljima ostajali da žive na teritoriju Bosanskog ejaleta, dok je dio novopridošlih izbjeglica, poslije kratkih zadržavanja, produžavao prema jugu, u druge ejalete Carstva.⁴⁰⁵ Nijazija Koštović, primjerice, prenosi obiteljsko pamćenje da su njegovi preci bili tabaci Bošnjaci u Ugarskoj koji su poslije povlačenja Osmanlija izbjegli u Bosansku Kostajnicu. Po toj će nahiji obitelj dobiti novo prezime „Koštović“. Slijedi drugo pomjeranje do nahije Taslidža (Pljevlja) gdje će ostati do danas.⁴⁰⁶ Činjenica da je na prostoru nekadašnjeg Hercegovačkog sandžaka, a danas dijelovima BiH, Srbije i Crne Gore, čest slučaj prisutnosti duže forme prezimena s „-ović“ u odnosu na „-ić“ (Ramić-Ramović, Muhić-Muhović itd.), navodi nas na podudarnost migracijskog puta obitelji Koštić. Iako njihovo obiteljsko pamćenje bilježi polaznu točku u Varaždinu, odakle s povlačenjem Osmanlija dolaze na prostor današnjeg Vrnograča kod Velike Kladuše, najvjerojatnije je Kostajnica bila u prvi mah i njihov izbjeglički azil.

Neke obitelji su, prateći dešavanja u okolnim mjestima, znale iseliti prije nego što bi mjesto bilo opkoljeno od neprijatelja. Ugledna obitelj u Vrgorcu koja je imala i svoju kulu, Šabići, prije pada Vrgorca su iselili bili u Ljubuški, a onda otud krenuli dublje u Hercegovinu i naselili se u Seonici, na Solakovoj kuli i u kasabi Belgradžik/Konjic.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ DAD, 18, 3347a, 30, 31. O tom slučaju Stjepana Damjanovića koji je pobjegao iz Sedlara u Popovom polju u selo Ljubač u Dubrovačkoj Republici vidjeti: Hamdija Hajdarhodžić, „Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom 18. vijeka“, Prilozi IIS, 9/1, Sarajevo, 1973, 330-332.

⁴⁰⁵ Milenko Filipović, „Etnička prošlost našega naroda u okolini Visokog (u Bosni)“. *Etnološka rasprava*, Beograd, 1928, 77; Enes Pelidija, nav. rad. u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 119-131.

⁴⁰⁶ Nijazija Koštović, Sarajevo između dobrotvorstva i zla, 2.dop. izd., Sarajevo, 1998, 115.

⁴⁰⁷ J. Mulić, Konjic i njegova okolina, 35.

Ima primjera da mjesta u Bosanskom ejaletu predstavljaju usputnu stanicu i pojedinim obiteljima koje su se iseljavale iz Crne Gore u Srbiju. Iako su ti slučajevi brojniji u kasnijim decenijama 18. stoljeća, kao i oni koji su uslijedili uslijed borbenih aktivnosti, vrlo slikovito je useljavanje ono čiji su akteri bili stočari koji su iz Crne Gore upućivani u Podrinje i Posavinu na zimovnike u mirnodopsko vrijeme. U literaturi nalazimo kako je čobanpaša po pravilu bio „muhamedanac“, a čobanima nemuslimanima su radi sigurnosti davana muslimanska imena. Najviše je karavana dolazilo iz Plava, Gusinja, Budmilje, Polica i Vinicke. Dio tih čobana bi ostao u nekim mjestima na prostoru na koje bi došli, nakon čega bi tu doveli i svoje obitelji iz rodnog mjesta. Među takvima spominju obitelji Grujića iz Šekulara, Žujevića s Police, Garčevića iz Ržanice i dr.⁴⁰⁸

Specifično dvostruko migriranje doživljava stanovništvo prilikom razgraničavanja. Uzmemo li primjer razgraničavanja 1699. godine, nova migriranja su vezana za mjesta koja su Karlovačkim ugovorom ponovo potpala pod osmanski teritorij zbog čega se stanovništvo pomjera dalje u mletačke prostore. Isto su primorani da urade u situacijama poput one koja je nastala kod točke razmimoilaženja glavnih komesara za razgraničenje 1699. godine, Osman-age i Grimmanija, i to kod Sinja i Vrlike. Pošto su bila pravila da granica mora ići sat vremena hoda dalje od tvrđava, a u konačnici išla kombinirano kružnom i pravom linijom, dešavalo se da su bosanske izbjeglice ostajali bez velikog dijela ili i cijele zemlje. Njihove investiture su postajale bezvrijedne, pa je dosta njih moralo seliti na drugo mjesto. Ima jako puno primjera, pa ćemo izdvojiti slučaj harambaše Mate Veića kad sa 60 obitelji mora napustiti Zagvozd, mjesto na kojem su se bili smjestili. Providur ga 1701. godine smješta na Muću, daje mu platu i zvanje serdara pod nadležnošću serdara Cetine Pavla Vučkovića. Istog dana Zagvozd napušta i Mate Pipličić sa 16 ljudi, koje providur takođe smješta na Muću.⁴⁰⁹

Dvadesetak prezimena muslimanskih bratstava koja su od 1711. godine živjela u Staroj Crnoj Gori, a danas ih nalazimo u Sarajevu (među njima najpoznatiji Mustafići, Vranići, Osmanagići i Bajramovići) ostala su kao rezultat posrednog naseljavanja i to prvo u Podgoricu, Nikšić, okolinu Bara, pa tek nakon toga u Sarajevo.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ M. Velimirović, Vasojevići, Polimlje, Metohija, Godišnjaci Nikole Čupića, knj. XVIII, Beograd, 1898, 130, 179.

⁴⁰⁹ Soldo, 106.

⁴¹⁰ Memić, Sarajevo

U istočnoj Bosni postoji predanje koje je svojim punim podudarnostima kod familija različitih prezimena i u različitim selima, a značajnim dijelom i dokumentima, privukla pažnju Hamdije Hodžića, pa je ostavio i pisani trag o svom istraživanju.⁴¹¹ Predanje ukratko govori kako se neki turski/osmanski vojnik po imenu Malizija istakao u Kandijskom ratu i zato postao starješina u vojsci, a tijekom učešća u narednim ratovima, dobio posebno visoko rang u vojsci. Kad je ostario, dobio je spahiluk u Slavoniji, gdje je živio sve „do poraza turske vojske pod Bečom i njenog povlačenja iz Europe u predjele južno od Save i Dunava“. Nakon toga je Malizija dobio spahiluk u istočnoj Bosni, sa sjedištem u Godomilju koje je tad već imalo lijepu džamiju u kojoj je on ostao kao imam. Njegovi potomci su nastavili čuvati taj imamat, a granali su se i raseljavali u Žepu, Živaljeviće, Okruglo i Osovo. Po unucima Malizije koji su živjeli u 18. stoljeću: Ibrahimu, Ishaku i Durmišu, razvile su se obitelji Hodžića, Isakovića i Durmiševića. Pošto je Ibrahim bio hodža i živio u Godomilju, oni su ostali Hodžići. Prema pisanju Hamdije Hodžića, a po svjedočenju Paše Dučić, rođene u drugoj polovici 19. stoljeća, potomci tih triju obitelji se nisu ženili međusobno ni u 19. stoljeću, jer su se smatrali rođacima. Na kraju mu je nabrojala sve potomke pomenutih Malizijinih unuka do tog dana. Hamdiji Hodžiću je bilo čudno otkud nepismeni seljaci iz sela Šatorovića, primjerice, uopće znaju za Kandijski rat vođen polovicom 17. stoljeća i zašto bi jedan osmanski oficir završio u selu istočne Bosne umjesto da ode nekud u jaču urbanu sredinu i na bolji položaj od hodže. Analizirajući učešće bosanskih ljudi u tom ratu i na visokim položajima Osmanske države, Hodžiću je bilo prirodno da se neki od njih, među kojima je bilo „islamiziranih Srba i Albanaca i dr.“ opredijelio da ostane blizu svog kraja. U prilog tome je išlo i razmišljanje da ime Malizija nije moglo doći od naziva zemlje Malezija, niti od Male Azije (u narodu je ona uvijek nazivana Anadolijom), nego da se radi, ustvari, o albanskom prijevodu izraza Crna Gora: Mal e Zi. Zašto su ga nazivali takvim imenom, Hodžić opravdava time što je izraz Crnogorac (Karadaglija) bio uvredljiv za islamiziranog Crnogorca, jednako kao „vlah“ ili „ćafir“ za islamiziranog Srbina. Na to predanje se nadovezuje podatak M. Filipovića da se nakon pada Budima jedan Hodžić iz Budima naselio u selu Primčiče kod Sokoca. I podatak iz studije „Naselja i porijeklo stanovništva u Rogatici“ o tome da su se Hodžići u selu Nepravdicima doselili iz Kolašina 1803. godine, Hodžića uvjerava da se taj narod selio u najbliže krajeve istog jezika i povoljnih klimatskih uvjeta.⁴¹² Godomilje, osim toga, ima status jakog srednjevjekovnog naselja o čemu svjedoče brojni stećci i džamija izgrađena polovicom 16. stoljeća tako da je to mjesto moglo

⁴¹¹ Hamdija Hodžić, Porijeklo i istorijat Hodžića iz Šatorovića, Godomilja i Žepe, Sarajevo, 1989.

⁴¹² Veselin Kosorić, Naselja i porijeklo stanovništva u Rogatici, 18-19.

biti privlačno Maliziji koji je nakon pada Budima mogao doći kao i dosta muhadžira u Slavoniju (što se podudara s predanjem), a potom u Godomilje. Godomilje je inače bilo na glavnom putu kojim je osmanska vojska išla prema zapadnoj Europi. Ali-spahija koji je naveden u Popisu bosanskih spahija iz 1711. godine kao najbogatiji spahija iz Godomilja i koji je predvodio osmansku vojsku na rijeci Prutu, živio je između 1660. i 1740. godine. Po Hamdiji Hodžiću, on je mogao po detaljima iz predanja biti direktni potomak Malizija koji je, uzevši u obzir Kandijski rat i Slavoniju, živio između 1620. i 1700. godine. Po predanju, sinovi tog Alije su bili Ishak, Durmiš i Ibrahim. O ovom Ibrahimu se zna da je živio između 1700. i 1780. godine, da se školovao u Istanbulu i da je obavljao dužnost hodže u Godomilju. Ostalo je zabilježeno da je prvi podigao avliju oko kuće i da je postavio zvono na avlijskoj kapiji. Kako su za njegovog života uvedena prezimena u današnjem obliku, po njegovom zvanju džamijskog hodže, njegovi potomci su ponijeli prezime Hodžić.⁴¹³

4.15. Rijetke situacije povratka muslimana u ranija obitavališta

Prema dokumentima iz šikajet-deftera, obitelji koje su izbjegle uslijed ratnih dešavanja su pokazivale sukcesivno, pojedinačno ili grupno, zanimanje da se vrate na svoje napuštene posjede radi obrađivanja. U jednom od dokumenata zaimi Kamengrada i Jajca traže suglasnost od kadija da lokalni organi ne sprečavaju i ne ometaju ljudi koji se žele vratiti na napuštene posjede. Na prosljeđenu molbu Porta, naravno, odgovara pozitivno, da se svi mogu vratiti uz uvjete koje su imali i ranije.⁴¹⁴

Primjer povratka u ranije obitavalište koje više nije pod osmanskom upravom može biti Sutorina koju su Osmanlije izgubili 1687. godine. Bila je važan izlaz na Jadransko more. Nakon pada Novog 1687. godine muslimansko stanovništvo je i iz Sutorine krenulo prema Hercegovini, a njihova imanja su zaposjela mletačka i peraštanska vlastela i poneka srpska obitelj. Požarevačkim mirom 1718. godine Osmanska država (a time i Bosanski ejalet) je dobila izlaz na more uskim koridorom kroz Sutorinu. Izvori bilježe da su muslimani srušili staru

⁴¹³ Dosta detalja o porijeklu obitelji Hodžić autor Hamdija duguje Ibrahimu Hodžiću koji je i sam rođen u selu Godomilje, u obitelji iz dugog niza džamijskih imama, a višestrano obrazovan i sam autor brojnih radova.

⁴¹⁴ BOA, Ş.d., 52 92 60/3 1112/1700.

džamiju i sazdali novu u proljeće 1718. godine, te da je u tom poslu veliku ulogu imao Osman-paša Resulbegović.

Bilo je i potraživanja ranijeg vlasništva. Hasan Saranović iz Sinja je nakon pada Sinja završio u Uskoplju. Izvori bilježe da njegov sin dolazi 1700. godine da traži od Mate Škaričića isplatu duga.⁴¹⁵

4.16. Povratak dijela nemuslimana na prostor Bosanskog ejaleta

Primjetan rast broja nemuslimanskog stanovništva do kraja 17. stoljeća kroz osmanske izvore teško je pratiti razdvojeno prema pravoslavnoj ili katoličkoj vjeroispovijesti, uglavnom zbog nenaglašavanja iste. Izvori katoličke provenijencije pokazuju i rast broja katolika, i to naročito doseljavanjem ljudi koji su došli tražeći posao ili obradivu zemlju. Ovdje se vjerojatno radilo o narodu koje je iz siromašnih dalmatinskih područja bježalo duboko u unutrašnjost Bosanskog ejaleta u vrijeme Kandijskog rata. Da broj doseljenih katolika raste vidi se i iz zabilježenih prihoda održavanja misa.⁴¹⁶

Novodoseljeno stanovništvo je zaticalo određen broj starosjedilaca s kojima je trebalo preživjeti sve adaptivne procese koji su bili olakšani tamo gdje su obje populacije bile iste vjere. Iako se nemuslimansko stanovništvo držalo sela i zaselaka, ni gradska jezgra nisu mogla ostati bez utjecaja migracijskih procesa. Uzmemo li primjer Travnika koji početkom i sredinom 17. stoljeća u gradskim mahalama skoro da nema nemuslimanskog stanovništva, krajem 17. stoljeća ima Varoš s 26 domaćinstava i pored toga nemuslimane naseljene u Gazi-aginoj mahali, Osojama, Bojni, Osman-begovoj mahali i Šumeći.

Izvorna građa prati, dakle, neujednačen ali stalan povratak nemuslimanskih obitelji u Bosanski ejalet, a iz odgovora na predstavke se može zaključiti da je na to čak gledano dobrim očima. U zbirci Maliye defteri nalazimo niz takvih primjera, pa izdvajamo samo primjer u kojem se nudi čak neka vrsta kompenzacije. Naime, neki Redžep moli za saglasnost Porte da u

⁴¹⁵ Soldo, 85.

⁴¹⁶ Josip Matasović, "Fojnička regesta", *Spomenik SKA, LXVII*, Beograd, 1930, 156–158.

Tešanjskom kadiluku naseli pet sela ranije odbjeglom rajom, a zauzvrat nudi da godišnje šalje 500 kuruša posadi banjalučke tvrđave.⁴¹⁷

Na svoje napuštene posjede nakon Velikog rata sporadično se vraćaju pojedine kršćanske obitelji, a potom sve češće. Jedan od takvih je i fra Mate Jurković, ugledni Imoćanin čiji je povratak ohrabrio katolički narod na isto.⁴¹⁸ Ljudi se nisu vraćali smog zbog nezadovoljstva u novom kraju. Harambaša Mijo Mušterić koji je 1688. godine odveo 24 obitelji u Sinjsku krajinu i dobio velik dio zemlje u Hrvacama, skoro trećinu sela, i dio po imenu Česma Vode, već prilično star se vraća u Bosnu 1699. godine.⁴¹⁹ Mnogi su se vraćali zbog umanjenja zemlje koja im je dana na korištenje, uslijed razgraničavanja koje im je znalo oduzeti i cijela imanja na koja su imali pravo investiturama. J. Soldo u izvorima nalazi Nikolu Ćurkovića i Ercegovića koji se vraćaju na osmanski teritorij, potom Ivana Kekeza, iz Zelova Grgura i Luku Božića.

I ranije, neposredno nakon sklapanja Karlovačkog mira, Porta potiče povratak odbjegle raje, kako muslimanskog, tako i nemuslimanskog stanovništva. Sultan Mustafa II šalje ferman bosanskom namjesniku u kojem kaže da se onima koji se žele vratiti treba dati napuštena imanja, besplatno oruđe i sjeme, te da se obavezno u deftere pribilježi stanovništvo koje se vratilo, uz točno navođenje u koji sandžak i kadiluk.⁴²⁰

U govoru o odlasku bosanskih katolika za Savojskim 1697. godine, fra Bono Benić također napominje: „Otišlo je i Vlaha šizmatika dosta, ali nakon sklopljenog mira opet su se mnogi natrag povratili.“⁴²¹

Činjenica da su pod Osmanlijama uživali komotniji status, puno podnošljiviji nego u životu pod vojničkom upravom austrijske krajine i tretmanom tamošnjih feudalaca, nagnala je masu pravoslavnih doseljenika u Lici i Kotaru da se od 1715. godine iseljavaju u Srijem i Slavoniju, pa i dalje, prema Pečuhu, ali isto tako i na povratak u Bosansku krajinu.⁴²²

⁴¹⁷ ANUBiH, BBA, Maliye defteri, II, 9894/14-1 1117/1705, r

⁴¹⁸ Karlo Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, 119-120.

⁴¹⁹ Soldo, 96.

⁴²⁰ BOA, M.d., No 323/307-3, 5. ramazan 1112/1701.

⁴²¹ B. Benić, 54.

⁴²² Stjepan Pavičić, Seobe i naselja u Lici, ZNŽO, knj. 41, Zagreb, 1962., 262-275; Aleksa Ivić, Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju, Sremski Karlovci, 1909.

U prvoj polovici 1716. godine značajan broj obitelji se vraća u Bosanski ejalet. To nije išlo spontano nego su se odvijali pravi pregovori s lokalnim osmanskim vlastima. Tako stonski knez Dživo Gutečić piše kako je čuo da su Nikola Crnčević i Vuk Obradović iz Smrdana uspjeli dobiti pomilovanje za svu rajnu koja je prve ratne godine prebjegla na mletački teritorij, a samo nisu uspjeli isto učiniti kod lokalnih vlasti za don Andriju Šimovića i Mila Glavičanina. U dokumentu se čak vidi kako stolački kapetan Ahmed obećava da će doći s vojskom na Ilino brdo, nedaleko od Smrdana, da bi spriječio Mlečane da ne napadnu obitelji koje su se odlučile vratiti.⁴²³

U jednom dokumentu s početka 18. stoljeća (nedatiran!), trebinjski kapetan Kasum-paša prijeti Dubrovčanima da će zabraniti korištenje hercegovačkih pašnjaka Dubrovčanima ako se ne vrate osmanski podanici koji su odbjegli na teritorij Dubrovačke Republike.⁴²⁴

U neke krajeve katoličko stanovništvo se ne vraća čak sljedeća dva stoljeća. Kao primjer može poslužiti Blagaj koji se 1628. godine spominje kao župa, a prema podacima crkvene građe u Podveležju 1629. godine živi 40 katoličkih obitelji s više stotina vjernika, a imaju tu i crkvu sv. Petra. „Koncem istog stoljeća“, navodi se, „katolika nestaje: prešli su na islam ili se razbježali pred turskim zulumom. Tek 200 godina kasnije katolici se opet naseljavaju u ovaj kraj.“⁴²⁵

⁴²³ DAD, Prepiska, 18-184/1, 3349, fasc. I, dok. 99, 10. III 1716.

⁴²⁴ DAD, AT, B 131, 72

⁴²⁵ *Kršćanski puk i franjevci u Hercegovini*, Mostar, 1977, 37.

5.

NASILNO PREVJERAVANJE

Islamom je zabranjeno nasilno prevjeravanje, a Osmanska država čiji se pravni sustav zasnivao na islamskom pravu morala je imati puni otklon prema takvom prevjeravanju tijekom svog širenja. Time je najjednostavnije objašnjeno zašto na prostorima na koje dolaze Osmanlije nema silom učinjenih konverzija, zašto je proces širenja islama tekao sporo i kako to da u prvom stoljeću osmanske uprave ima timarnika nemuslimana. Što se tiče drugih religija na prostoru Bosanskog ejaleta, već ranije, u prvoj trećini 16. stoljeća, ima vijesti o katoliciziranju raskolnika, pravoslavnog stanovništva. Jedna od takvih je izvještaj Tome Ivkovića Propagandi 1630. godine, o 29 pravoslavnih obitelji, najvjerojatnije vlaških iz Hercegovine i Crne Gore, koje je uvjetno krstio na svom putu kroz Bosnu. Nažalost, nema informacije koja su to mjesta. Narednih godina sukcesivno slijede upute franjevcima kako da se ponašaju prema vraćenim na Pravi put i čak se preporučuje da se od njih traži samo vjeroispovijest i nipošto da ih se ne opterećuje nekim daćama.⁴²⁶

Među pravoslavicima doseljenim iz Hercegovine na teritorij Dubrovačke Republike bilo je onih koji su prelazili u katoličku vjeru radi sigurnosti u novom prostoru i pogodnostima koje je to sve nosilo.⁴²⁷

U prilog činjenici vraćanja katolicizmu šizmatičkog vlaškog stanovništva ide prvo, to što su zbog svoje nekompaktne organizacije bili pogodan element, i drugo, što su neka vlaška sela iz 16. stoljeća do današnjeg dana naseljena katolicima, iako se ne može zanemariti ni moguće pomjeranje Vlaha prema drugim krajevima.⁴²⁸

⁴²⁶ Krunoslav Draganović, "Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630.", *Croatia Sacra*, br. 7, Zagreb, 1934, 66, 77. Julijan Jelenić, "Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878)", *Starine JAZU*, XXXVI, Zagreb, 1918, 101, 114-115.

⁴²⁷ Ivan Miletić iz Mostara prelazi u katoličku vjeru sa 11 godina (DAD, 17, 2053, 38)

⁴²⁸ Selo Paklarevo, npr.

5.1. Pokršćavanje muslimanskog stanovništva na nekadašnjem teritoriju Bosanskog ejaleta

Povlačenjem Osmanske države sa sjeverozapadnog dijela Balkana i Panonije, određenih dijelova Like, Kninske krajine, Dalmacije i Slavonije, muslimansko stanovništvo koje je više od dva stoljeća naseljavalo te prostore biva izloženo oštrim represalijama praćenim masovnim protjerivanjima, sve u skladu s tada vladajućim zapadnim načelom *Cuius regio, eius religio* (Čija vlast, toga i vjera).⁴²⁹ Obitelji koje su ostale u Ugarskoj, Lici, Krbavi, Dalmaciji, bivale su pokrštavane. Izvješća bosanskih franjevaca u Rim početkom 18. stoljeća govore o “obraćenju”, pokrštavanju 1.601. osobe u Slavoniji i 184 osobe u Dalmaciji. To nije bila nepoznata pojava ni u prethodnim stoljećima, a službeno je omogućena odobrenjem pape Urbana VIII od 23. rujna 1625. godine da franjevci mogu “kršćansku djecu i muhamedance krstiti”.⁴³⁰

U godinama nakon austrijskog zauzimanja Like i Krbave 1689. godine ostala je i na tom području zabilježena pojava pokrštavanja muslimanskog stanovništva koje je htjelo da ostane na svojoj zemlji. Marko Mesić ostavlja bilješku kako treba pokrstiti stanovništvo Perušića, a da one koji se tome opiru, treba iseliti. Kad je riječ o Perušiću, ono inače važi za najveće pokrštenečko naselje. Nakon što se predalo 30. lipnja 1689. godine, u njemu je ostalo oko 50 muslimanskih obitelji i svi se pokrstili, dok je njih oko 150 pobjeglo prema Udbini i Bosni.⁴³¹ Ostalo je zabilježeno da su Gačani muslimani bili voljni sklopiti neku nagodbu s Mlečanima i pristajući na pokrštavanje ostati tu gdje jesu. Bilo je i vraćanja u islam novokrštenih. Muslimani Vrnograča koji su 1696. godine kao pokrštenici preseljeni u Kirin ponovo su se vratili staroj vjeri kad je Vrnograč pripao Osmanskoj državi prema odredbama Karlovačkog mira 1699. godine.⁴³²

⁴²⁹ S. Bandžović, nav. dj., 9.

⁴³⁰ Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka, II*, Zagreb, 1883, 98; Julijan Jelenić, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Sarajevo, 1913, 6–7. Izvori donose podatke i o katoliciziranju pravoslavnog stanovništva u ranijem razdoblju. Tako Toma Ivković u svom izvještaju Propagandi 1630. godine, kaže kako je u mjestima na svom putu kroz Bosnu pokatoličio 29 pravoslavnih obitelji, gdje se vjerojatno radi o Vlasima koji su došli s istoka. (Krunoslav Draganović, “Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630.”, *Croatia Sacra*, br. 7, Zagreb, 1934, 66, 77)

⁴³¹ Radoslav Lopašić, Spomenici hrvatske krajine od 1693. do 1780. u dodatku od g. 1531. do 1730., knj. III, U Zagrebu, 1889., 246/7, dok. CXLII 26. III 1709.; Pelidija, O migracionim kretanjima, 119-131.

⁴³² Radoslav Lopašić, Bihać i Bihaćka krajina, Zagreb, 1890, 260-262; Gligor Stanojević, Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka, Beograd, 1970., 348; Srećko Džaja, Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Mostar, 1999, 98.

Iako su masovna pokrštavanja najčešće bila pod prisilom, nisu rijetka ni svojevolutna, vođena ljubavlju ili pak vlastitim interesom. Između ličkih obitelji koje su prešle na katoličanstvo da bi sačuvale ranije privilegije i posjede, R. Horvat izdvaja:

Aliće, Asiće, Musiće, Plišiće i Šabanoviće iz Gospića,
Turiće, Engiće i Šabiće iz Novog kod Gospića i
Buliće iz Udbine.⁴³³

Slična dopuštenja i upute svećenih lica vezanih za pokrštavanja, ponavljale su se povremeno, uglavnom sugerirajući da se osim vjeroispovijesti od novopokrštenih ne traže nikakve novčane dažbine.⁴³⁴ Čak naprotiv, ženski svijet je pokrštavanjem i molbom uspijevao doći do dijela obiteljskog nasljeđa. Zahvaljujući urednoj mletačkoj administraciji, za neke slučajeve u godinama nakon osvajanja Sinja 1686. godine se precizno navode podaci pokrštenika. Tako je za kćerku Duraka Karačića zabilježeno da je prešla na kršćanstvo i uzela ime Ana. Opći providur Mocenigo joj 1697. godine potvrđuje 20 kanapa zemlje od 40 koliko ih je inače posjedovao njezin otac, te njihovu srušenu kuću na Suhaču. Isto tako, Aiva (vjerojatno Aiša), kći Mustafe Muljanovića, pokrštavanjem dobija ime Manda. Ona se udala za Matu Lucića. Iza Ismet-bega Alije iz Turjaka je ostala udovica i bila zarobljena za vrijeme napada na Sinj. Pokrštavanjem je dobila ime Lukrecija, a udala se za kapetana Ivana Krstitelja Dalla Costu. Njenom ocu su ranije pripadale zemlje u Turjacima, pa izvori bilježe da ona 1695. godine moli dužda Silvestra Valiera da joj se to da, što dužd odobrava. I kći Huseina Kopčića je prešla na kršćanstvo i uzela ime Jelena. Udala se za Nikolu Đapirkovića iz Vranjica. Godine 1688. i ona je dobila nazad očeve zemlje, negdje oko 25 kanapa.⁴³⁵

Osiijek je grad koji se nalazio u Požeškom sandžaku do rujna 1687. godine kada ga zauzimaju snage Svete lige. Iako će ponovo biti pod teškom opsadom Osmanlija 1690. godine, Osiijek nadalje ostaje u okviru Habsburške Monarhije. Matice iz tog razdoblja bilježe brojno pokrštavanje zarobljenih „Turaka“, naročito mlađih žena i djece.⁴³⁶

⁴³³ Rudolf Horvat, *Lika i Krbava, povijesne slike, crtice i bilješke*, Zagreb, 1941, MH, sv. I, str. 43; o istom: Enes Pelidija, nav. rad iz: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 120.

⁴³⁴ Julijan Jelenić, „Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevac (1437–1878)”, 114–115.

⁴³⁵ Soldo, 89-90.

⁴³⁶ Ive Mažuran, *Stanovništvo Osijeka 1693-1703 – Liber baptizatorum, copulatorum et mortuorum Essekini ab Anno 1693 usque ad 1703*, Osijek, 1974, 165, 179.

Karakterističan slučaj je životni put omiljenog i odlikovanog fra Lovre Šitovića za kojeg se dugo govorilo i pisalo da se rodio u muslimanskoj obitelji Alendar (Alemdar) u Ljubuškom.⁴³⁷ U sinjskoj matici krštenih stoji da je fra Lovro 25. 8. 1720. godine pokrstio nekog Ahmeta Alendarovića, Turčina iz Ljubuškog koji je potom dobio ime Petar. Nema pomena o tome je li mu to bio rođak. I izvori i predanja navode kako mu je otac tijekom jednog četovanja, nakon osvajanja Vrgorca, bio zarobljen od harambaše Šimuna Talajića-Delije koji je tražio otkupninu za njega. Pošto nije to mogao izvesti odmah, Talajić je uzeo sina kao zalog dok mu se ne isplati obećana otkupnina. Sin je to vrijeme proveo kod franjevacu u zaostroškom samostanu. No, kad ga je otac odveo kući nakon plaćene otkupnine, dječak je pobjegao, preplivao Trebižat i vratio se u Vrgorac, sklonio u Zaostrog, gdje ga je fra Ilija Mamić pripremio za krštenje. Tako je 2. veljače 1699. godine kršten u svojoj 17. godini, zamijenivši ime Hasan imenom Stipan. Ne zna se što je bilo s njegovim ocem i bratom, ali prema Lovrinim biografima on je poslije krštenja posjetio tajno majku, snahu i bratičnu u Ljubuškom. On će povesti snahu i bratičnu u Split gdje ih je on poučio kršćanskoj vjeri i pokrstio, dok je majka ostala u Ljubuškom. Da je patio što mu majka nije prešla na katoličanstvo, vidi se iz događaja kojeg opisuje fra Josip Glumčević: „Kad je jednom zanosno pripovijedao u splitskoj katedrali, tako je osvojio slušateljstvo, da je jedna žena glasno viknula: 'Blago majci koja te je rodila!' Kad je fra Lovro to čuo, nije mogao nastaviti propovijedati, nego je počeo pred svim svijetom glasno plakati. Te su ga riječi veselile kao propovijednika, ali isto tako žalostile i ranile u dušu, kao 'mač preoštri', 'jer nevoljna mater koja me je na svijet grješna porodila, ovih dana je umrla kao Turkinja. Nije se htjela obratiti na vjeru Isusovu, sasvim da sam je puno godina svjetovao, molio i zaklinjao. Pa kako joj može biti blago?“ V. Pavičić je svojim istraživanjima došao do dokaza da fra Lovro, ustvari, nije izvorno Alendar nego Šitović i da je Hasanova obitelj vjerojatno živjela u nekom selu na ljubuško-vrgorskom graničnom području. Naime, u jednom dokumentu iz 1694. godine spominje se kao uživatelj zemlje neki Mehmed Šitović u Jezercu podno Vrgorca, a i u popisu zemljišnih čestica u katastarskoj općini Lisice čest je naziv njiva Šitovina.⁴³⁸

Bilo je i slučajeva da jedan dio obitelji izbjegne na prostor pod osmanskom upravom zadržavajući svoju vjeru, a drugi dio iste obitelji ostane na ranijim posjedima, prihvaćajući

⁴³⁷ U Zaostrogu je završio samostansku školu, novicijat započeo u Našicama 1701. godine, filozofiju i teologiju završio u Italiji. Za svećenika zaređen 1707. godine. Nikić, Događajnica, 274-275.

⁴³⁸ Vlado Pavičić, „Fra Laurentius de Gliubuschi: Alendar(ović), Sitović ili Šitović?“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti*, sv. 50, 193-211; Nikić, Događajnica, 274-275.

katoličanstvo. Od četvorice braće Dajića, primjerice, koji su došli direktno iz Budima, dvojica su se doselila u Modriču, a druga dva su sa svojim obiteljima ostali u Slavonskoj Požegi i prihvatili katoličanstvo.⁴³⁹

U seobi katoličkog i nešto pravoslavnog stanovništva prema Sinjskoj krajini do kraja 17. stoljeća zabilježeni su slučajevi da među njima ima pokrštenih muslimana. U grupi koju dovodi Petar Đipalo iz Ravna (župa Rama) bila je takva jedna pokrštena muslimanska obitelj.⁴⁴⁰

U hercegnovskom katastru iz 1704. godine nalazimo niz tragova o muslimanskom stanovništvu koje je iz hercegnovskog kraja prešlo na teritorij Bosanskog ejaleta, ali i onog koje je ostalo i koje je pokršteno. Tako je u katastru naveden „Jacov Miemich Turco fatto Christiano“ kao nekadašnji musliman koji je ostao da živi kao kršćanin na svojoj zemlji. „Turchi Gieclich e Dautovich“, „Turco Amet Michalich“, „Turco Resu begh Sulimanovich“, „Turco Babovich“, imena su bivših mutesarrafa zemljišta u Djenovićima, Baošićima, Bijeloj i Bjelskim Kruševicama, navedena u pomenutom katastru.⁴⁴¹

Piperi su isto predstavljali značajniji dio kršćanskog stanovništva čiji je prelazak na islam pravdan međuplemenskim sukobima i krvnim zavadama. „Turčenje Pipera, kao i drugih hrišćana iz naših plemena, uzrok je najčešće bila međusobna borba bratstava u plemenu i krvna zavada. Nemogući ostati u plemenu, pojedinci su bežali u turske gradove i tamo menjali verom. Izgleda da su poturčeni Piperi u Nikšiću bili mahom od starosedelaca Pipera, koji su u borbi s jačim doseljenicima u plemenu podlegali i bežali Turcima. Kako je Piperima bio na domaku turski grad Spuž, oni su najviše tamo uskakali.“⁴⁴² Najčešće spominjani nikšićki Piper je bio Sefer Piper, veliki junak iz prve polovice 18. stoljeća. Opjevan je u brojnim epskim pjesmama. Prije prihvaćanja islama ime mu je bilo Stanko Miličković. Njegovom jakom fisu Pipera pripadali su Hadžimanići, Mrke, Beširevići, Bauci, Osmovići, Mečevići, Zlatanići, Durkovići, Jašaragići, Šubarici, Kozići i dr. Sam Sefer Piper bio je porijeklom od starosjedilaca Petrovića (Mehmetovića). Njegovi potomci su se nazvali Mulići (s pravom, jer su imali puno kadija ranga mula među sobom). Iz narodne pjesme saznajemo da ga je pogubio Rade Baletić.⁴⁴³

⁴³⁹ Milenko S. Filipović, „Modriča nekad i sad“, *Geografsko društvo NR Bosne i Hercegovine*, knj. I, Sarajevo, 1959, 55.

⁴⁴⁰ Soldo, 97.

⁴⁴¹ D. Radojčić, „Stanovništvo hercegnovskog kraja prema katastru iz 1704. godine“, *Istorijski zapisi*, 2, Titograd, 1938, 73-80.

⁴⁴² P. Šobajić, nav. dj., 69.

⁴⁴³ P. Šobajić, nav. dj., 69.; *Historijski leksikon Crne Gore*, knj. 5, Daily Press-Vijesti, 2006.

Zanimljiv detalj je onaj s dvostrukim konvertitom koji je bio član tima G. Grimaniya. Riječ je o jednom islamiziranom Brešijancu, vjerojatno prevoditelju u pratnji Osman-age Velića. Za njega se zna da je rođen kao musliman, ali pokršten u ranim godinama i odgojen u Breši.⁴⁴⁴

Nakon što su Osmanlije izgubili veći dio Imotskog, oni se povlače dublje prema Ljubuškom i Duvnu. Dok na prostoru Sinjske krajine ključne podatke o nekadašnjem muslimanskom stanovništvu daju katastarske liste sa starim i novim vlasnicima, u Imotskom se podaci o istom donekle mogu naći u izvorima crkvene provenijencije. Fra Stjepan Vrlić je bio župnik župe Gospe od Anđela u razdoblju 1717-1728. U pismu s pohvalama koje je dobio od mletačkih vlasti, stoji da je pokrstio 37 Turaka. Fra Vjeko Vrčić ne zna imena tih koji su primili krštenje odmah 1717. godine, ali navodi zapis fra Šimuna Gudelja, župnika u razdoblju 1767 do 1784, da je fra Stjepan Vrlić 2. veljače 1720. godine, krstio 11 muškaraca Turaka, a dva dana kasnije 12 Turkinja. Njihova imena je našao napisana na običnom papiru, pa ih je prepisao u Maticu da se ne bi izgubila. Za krštenje je dobio dozvolu generala Moceniga i makarskog biskupa Biankovića.

Za razdoblje koje obrađuje ova radnja važna su prezimena kumova na krštenju iz kojih fra Vrčić osnovano sumnja da su (osim kumova s prezimenima poznatim kao kršćanskim: Šoić, Grančić, Veić) upravo to bili Turci koji su primili krštenje 1717. godine.

Spisak krštenih lica je sljedeći:

Redžep, dobio na krštenju ime Marko, kumovao Bariša Vukosavljević,
Kurt, dobio na krštenju ime Jere, kumovao Mate Šučur
Bećir, dobio na krštenju ime Stipe, kumovao Josip Dorić,
Osman, dobio na krštenju ime Grgo, kumovao Jure Mršić,
Smaio, dobio na krštenju ime Mijo, kumovao Andrija Bilić,
Salko, dobio na krštenju ime Dujo, kumovao Marko Udovičić,
Jercoz, dobio na krštenju ime Andrija, kumovao Ivan Pisim,
Omer, dobio na krštenju ime Mate, kumovao Jakov Grančić,
Abdia, doio na krštenju ime Augustin, kumovao kolonelo Mate Stojić,
Oman, dobio na krštenju ime Stipe, kumovao Bilopavlović,

⁴⁴⁴ H. Hajdarhodžić, Dubrovačke i mletačke pripreme, 304.

Smaio, dobio na krštenju ime Nikola, kumovao serdar Ćosić,
Sabira, dobila na krštenju ime Katarina, kumovala Iva Oluić,
Sagira, dobila na krštenju ime Kata, kumovala žena harambaše Jure Abaza,
Sakira, dobila na krštenju ime Petra, kumovala Iva Baić,
Fatima, dobila na krštenju ime Cecilija, kumovala Manda Jažić,
Aiša, dobila na krštenju ime Ruža, kumovala Kata Grančić,
Ismia, dobila na krštenju ime Iva, kumovala Iva Oluić,
Muiba, dobila na krštenju ime Luca, kumovala Ana Šoić,
Aiša, dobila na krštenju ime Domenika, kumovala Jela Udovičić,
Fatima, dobila na krštenju ime Margareta, kumovala Iva Divić,
Alerema, dobila na krštenju ime Iva, kumovala Marija Bradarić,
Emina, dobila na krštenju ime Marta, kumovala Flora Jažić,
Kizba, dobila na krštenju ime Manda, kumovala Jakovica Veić.

Iz kojih sela su pokrštenici vidi se po prezimenima kumova. Iz Imotskog su Vukosavljević, Dorić, Mršić, Pisim, Grančić, Šoić, Ćosić, Jažić, Divić, Bradarić, Veić, iz Podboblja Šučur, iz Prološca Abaz i Baić, iz Vinjana Bilopavlović, s Lovrećaca Oluić, iz Studenaca Bilić i Udovičić. Prezimena kumova, dopunjena nekim iz narodnih predanja, i ovih 23 pokrštenika po fra Vrčiću bi moglo biti ukupno onih 37 iz 1920. godine.⁴⁴⁵

Nisu rijetki bili prelasci na drugu vjeru radi ženidbe ili udaje za pripadnika druge vjere, čime bi stekli pravo da ostanu na sigurnijem prostoru. Arhiv u Dubrovniku ima cijelu fasciklu prepiske vezane za zaruke „Turčina sa Carine“ i kćerke Vicka Savinovića sa Brgata, s obzirom na to da je zaručnik bio obećao prijeći u katoličku vjeru, njegovi „Turci“ nisu bili za to, a župski knez se bojavao da djevojka ne bude oteta, pa je i njoj i majci osigurao bio pratnju.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Fra Vjeko Vrčić, *Odjeci 250-godišnjeg rada župe Imotski 1717-2. VIII-1967*, Imotski, 1967, 30-31.

⁴⁴⁶ DAD, 18, 3349, 97, 99, 100, 109 i dr.

5.2. Odnos prema vjerskim objektima

U razdoblju ekspanzije Osmanska država se u odnosu prema nemuslimanskim vjerskim objektima postavlja po islamskom pravu.⁴⁴⁷ Opći propis u osmanskome sustavu je da se moraju čuvati vjerski objekti u mjestima koja su osvojena mirnim putem.

Ako je po mirovnom sporazumu drugoj strani ostala zemlja i ona pristala da plaća harač, onda imaju pravo i da grade svoje crkve.

Ako je zemlja data državi, a stanovništvo plaća džizju, onda se sporazumom odluči priznaje li se ili ne mogućnost izgradnje.⁴⁴⁸

Ako su crkve i hramovi u području koje je osvojeno borbom, neće se rušiti i uništavati.

Postoje, međutim, dva oprečna stava o tome hoće li to ostati bogomolje ili ne. Prema dijelu pravnih autoriteta državni poglavar može donijeti odluku o tome hoće li se te vjerske objekte ostaviti kao crkve ili hramove, pretvoriti u džamije ili koristiti za stanovanje. Prema drugim pravnim autoritetima, nemuslimanske bogomolje se ne diraju i ne mijenja im se namjena. Kad se uruši neka nemuslimanska bogomolja od starosti, na njenom mjestu se može izgraditi slična; međutim, nije dozvoljeno na nekom drugom mjestu graditi novu.⁴⁴⁹ Nije dozvoljeno ni graditi crkvu na muslimanskoj zemlji. Za vrijeme osvajanja po Mađarskoj, primjerice, oko 50 crkvi, što većih u gradovima, što manjih unutar tvrđava, pretvoreno je u džamije.⁴⁵⁰ U kanunnamama Bosanskog sandžaka iz 1516., 1530. i 1541. imamo članove koji govore o tome da se imaju rušiti crkve koje nisu bile upisane u prethodnom defteru, kao i da se uklone križevi postavljeni na putevima, da se to nadalje više ne radi, a ako se ipak bude radilo, onda neka se procesuiru.⁴⁵¹ Zabrane koje su se odnosile na gradnju novih crkvi ostale su na snazi do posljednjeg stoljeća Osmanske države. Izuzeci do razdoblja Tanzimata su bili kad je Kučuk Kajnardžijskim mirom 1774. godine dozvoljeno Rusiji da izgradi crkvu na Beyoglu te odluka da se ne prijeći u Vlaškoj i Bogdanu izgradnja novih i popravke starih crkvi.

⁴⁴⁷ Osnovno načelo polazi od ajeta „...Da Allah ne suzbija neke ljude drugima, do temelja bi bili porušeni manastiri, i crkve, i havre, a i džamije u kojima se mnogo spominje Allahovo ime.“ (el-Hadž, 40).

⁴⁴⁸ Ibn Kayyim el-Cevziyye, II, İbn Kayyim el-Cevziyye, Ahkamü ehli'z-zimme, Beyrut, 1994, 691-692.

⁴⁴⁹ Za pitanje mogu li se neprijateljski vjerski objekti koristiti od muslimana konsultirani su najugledniji islamski pravници vodećih pravnih škola, İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 689-691; Serahsl, IV, 1540. Dört mezhebe göre de fetva verebilecek kudrette olan ve bu sebeple mezii/iibl diye de anılan Ahmed Demenhurl (v. 1778), bu mabedierin Müslümaniann iskanı için kullanılacağıni belirtmektedir; bk. Kitiibü ikameti'l-lücceti'l-biilira alii hedmi kentiis-i Mısr ve'l-Kalira, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr:93411, vr.9b.

⁴⁵⁰ Balázs Sudár, Osmanlı Macaristanı'nda Camiye Çevrilen Kiliseler, GDAAD, Yıl: 2014- Sy. :25 S. 55-78.

⁴⁵¹ Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Talilileri, III, 377-378; VI, 425, 444.

Ante Škegro je donio solidan rad vezan za katolička zvona na sahat-kulama na teritoriju Bosanskog ejaleta istražujući sudbinu tih zvona za koje pretpostavlja ili se prenosi da su opljačkani od strane Osmanlija tijekom osvajačkih pohoda.

Zvona su uvijek bila vrijedna stvar, bilo da se iskoriste pretapajući ih u topove i municiju (kako je rađeno i u austrougarsko doba s olovom s džamijskih kupola) bilo da se postave na sahat-kule kada bi, uklonjenog jezičca, služili dalje za otkucavanje sati. Od zvona koja su bila na sahat-kulama nekoliko ih je skinuto tijekom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, dok su neka završila u muzejima Sarajeva, Donjeg Vakufa, Sanskog Mosta i Foče. U franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci danas je zvono za koje se pretpostavlja da je tijekom prve polovice 15. stoljeća saliveno za franjevačku crkvu sv. Marije u Zvorniku, postavljeno na franjevačku crkvu sv. Petra u Tuzli, a onda 1690. godine premješteno na sahat-kulu u Zvorniku. Nakon što je palo 1857. godine od udara groma, odneseno je u franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci.⁴⁵²

Na prostorima koje je Osmanska država izgubila tijekom Velikog rata i Karlovačkim mirom, paralelno s izgonom stanovništva se uglavnom i na zatiranje svih tragova osmanske uprave. U arhivskoj građi ima nekih informacija, pa izdvajamo sljedeće: Generalni providur Dalmacije i Albanije 30. listopada 1687. godine piše izvještaj mletačkom principu u kojem kaže da je u Herceg Novom „obnovio najveću džamiju koja je bila u gradu i pretvorio je u dobru crkvu.“⁴⁵³ Isto je urađeno i s džamijom sultana Mehmeda II koja je dobila naziv „Sv. Gospa“. U Sinju su zgrade unutar tvrđave uglavnom dodjeljivane za stanovanje vojnicima, časnicima, kapetanima, guvernadurima, a tvrđavska džamija je pretvorena u crkvu sv. Mihovila uz koju je bila kapelanova kuća.⁴⁵⁴

Zbog zasluga pri osvajanju Vrgorca, Aleksandar Molin, opći providur u Dalmaciji, franjevcima zaostroškog samostana daruje crkvu koja je prije bila džamija, kao i kuće koje su nekad pripadale turskim serdarima braći Cukarinović.⁴⁵⁵

⁴⁵² Ante Škegro, „Katolička zvona s osmanlijskih sahat-kula u Bosanskom ejaletu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 108, No 1, prosinac 2015, 295-313.

⁴⁵³ Providur Korner je sagradio parohijalnu crkvu koju je posvetio sv. Jeronimu: Srđan Musić, *Izveštaji generalnog providura Dalmacije i Albanije Kornera o zauzimanju Herceg-Novog 1687. godine*, Herceg Novi, 1988, 130, dok. br. 104, 30.10.1687, Herceg-Novi

⁴⁵⁴ Soldo, 84.

⁴⁵⁵ Nikić, *Događajnica*, 279.

Okolnosti ratova, gladi i epidemija bolesti velikim su dijelom bile razlozi pljački čak i vjerskih objekata početkom 18. stoljeća. Krade se inventar crkve, škrinjice, brave, zvona, raspela, svijeće, stolnjaci, kadionice, kaleži. Vlah Kara Nikola pljačka crkvu u Topolom.⁴⁵⁶ Dokument iz 1702. godine govori o pljački crkvice u jednom dubrovačkom selu od strane trebinjskog Vlaha Filipa.⁴⁵⁷ „Turci sa Carine“ pljačkaju crkvu Sv. Kuzme i Damjana u Knežici.⁴⁵⁸

Čak i u uvjetima nakon netom završenog rata i razgraničavanja, osmanska administracija je nastojala evidentirati stanje u cilju što bržeg oporezivanja. Uzmemo li područje koje je 1701. godine pokrivalo dijelove sandžaka Krke, Klisa i Hercegovine i razgraničenjem ostalo osmanski teritorij, naći ćemo ubilježen značajan broj vakufskih i vjerskih objekata uz kratak opis stanja. Vakufi su pretežno uništeni, a što se tiče džamija, preostalo ih je malo.

U ispravnom stanju su džamije u kasabama Cernica i Ljubinja (svježe popravljena) i u selima Polje Ubosko i Kazanci.

U ruševnom stanju su džamije: u tvrđavi Strmica, kasabi Ljubuški, te selima: Donje Hrvace, Vojković, Pojlaz, Zagorica, Vir, Vinjani, Dračan, Dračeva, Lastva, Bileća, Nudol i Humča.

Crkve u ispravnom stanju su u nahiji Strmica, te selima: Bileća, Dobrel, Gornja Gračanica, Ravne, **Srđević**, Vranska (dvije), Mrativ, Selo Gradče, Zaslav, Sladojević, Busina, Treba, Donje i Gornje Girje, Slavnović, Tupan, Čele, Popi i Podlut, Petković, Mošić, Grmčareva, Slivnica, Glavska, Čičevo, Bihovo, Gomiljan, Glavica, Volujac, Dražindol, Gornja i Donja Žakova, Zurović kod Dubrovnika, Hum, Zagora, Donji Turan, Borilović, Ugarka, Grabje, Godun, Brodarić, Katun, Tuhilj, Grabovica, Gornji Vrhodol, Donji Vrhodol, Gradac, Đurinić, Izdoci, Grmljani, Kruševica, Dusti, Kozji Grm.

⁴⁵⁶ DAD, 17, 2130b, 192; DAD 17, 2052, 105

⁴⁵⁷ DAD, AT, B 131, 76

⁴⁵⁸ DAD, 18, 3349, 182

Ruševne crkve su u nahiji Paško Polje, selima: Vlahović, Bileća, Nedinić, Vrana Dubrava, Goranska, Milošević, Pišće, Plužine, Lisina, Donja i Gornja Brezna, Stubica, drugi Orah, Lastva, Police, Sjenica u Popovom polju, Zurović kod Dubrovnika, Krajković, Trebihova, Borilović, Bijača, Vrbno, Domaševo, Žrnje i Gorica.⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ Hafizović, TD 861

6.

VEZA MIGRACIJA I HAJDUČIJE; UZROCI I POSLJEDICE

Karta s točkama najživljih hajdučkih aktivnosti na bosanskom prostoru pokazuje da je hajdučija pratila uglavnom pravce velikih stočarskih sezonskih kretanja i mjesta na kojima su se nalazile carine. Prostor u kojem je hajdučija stoljećima prisutna bila duboko u unutrašnjosti Bosanskog ejaleta su prevoji Romanije, planine na kojoj je hajdučija kao stalna historijska pojava „vremenom dala osnovni pečat životu i mentalitetu romanijskog i glasinačkog pravoslavnog stanovništva.“⁴⁶⁰ Tijekom cijelog osmanskog razdoblja na Glasincu je bilo zborna mjesto spahija prije vojnih pohoda,⁴⁶¹ a tu se nalazila jedna od unutrašnjih carina u Bosanskom sandžaku i Bosanskom ejaletu, na kojoj se za progonjenu stoku uzimala *mururija* (carina za prijelaz).⁴⁶²

Hajdučke aktivnosti su bile predfaza migracijama, što se jasno može pratiti kroz situaciju između prostora Hercegovačkog sandžaka i Herceg Novog krajem 17. stoljeća. Hercegnovsko i risansko zaleđe već u prvo vrijeme hajdučije postaje područje koje masovno i trajno naseljavaju hajdučke obitelji. Donekle na sličan način kako su to radili Osmanlije naseljavajući vlaško stanovništvo po graničnim područjima, i Mlečani su imali točnu procjenu o potrebi naseljavanja i održavanja hajduka i njihovih obitelji. Naime, borbeni duh hercegovačkih i crnogorskih plemena pokazan prethodnih decenija, tijekom Kandijskog (1645-1669) i Morejskog (1684-1699) rata jamčio je nesumnjiv utjecaj koji će hajduci imati kad je u pitanju pogranično stanovništvo.⁴⁶³ Ne samo dopuštenje nego i poticaj od vanrednog mletačkog providura je na području Boke omogućio logorovanje ratnika iz hercegovačkih plemena (Grahovo, Popovo polje, Trebinje, Ljubomir, Zupci, Carine, Nikšići) u razdoblju od 1654-1718.⁴⁶⁴ S tih točaka oni su napadali sukcesivno na obližnji teritorij pod osmanlijskom

⁴⁶⁰ Ibrahim Pašić, *Od hajduka do četnika. Stradanje i genocid nad glasinačkim bošnjacima od najstarijih vremena do 1994.*, Sarajevo, 2000, 57.

⁴⁶¹ Tako je bilo prilikom vojne na Nikšić 1669-1670., u ratu s Austrijom 1737. godine, u vrijeme srpskih ustanaka i dr. Detaljnije vidjeti u: Milenko S. Filipović, *Glasinac*, Beograd, 1950.

⁴⁶² Vladislav Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Izabrana djela*, knj. III, Sarajevo, 1985, 45.

⁴⁶³ M. Milošević, *Hajduci u Boki Kotorskoj 1648-1718*, Titograd, 1987, 9; detaljnije vidjeti: Dragana Radojičić, *Migraciona kretanja iz Hercegovine u hercegnovski kraj krajem XVII i početkom XVIII vijeka*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo, 1990, 103; Svakako treba uzeti u obzir i mišljenje da je mletački utjecaj u Starom Vlahu sezao unazad do 1648. godine. Vidjeti opširnije u: V. Mošin, *Prepiska ruskog samozvanca Ivana-Timoške Akundinova s Dubrovnikom g. 1649*, *Historijski zbornik*, V, Zagreb, 1952, 71)

⁴⁶⁴ M. Milošević, *nav. dj.*, 10.

upravom. Pored toga što su stvarali stalan osjećaj nesigurnosti na granici, oni su i sami dolazili tako do plijena, bilo u ljudima bilo u robi. Zarobljenike su prodavali kao roblje, a pošto su imali uglavnom ustaljenu takvu vrstu zarade, čak su plaćali porez na svoje prihode mletačkoj vlasti. Vlast je njih, pak, nagrađivala nekretninama.⁴⁶⁵

To se dokumentirano može pratiti putem darovnica providura Girolama Cornara koji je 25. 9.1686. godine zauzeo sinjsku tvrđavu. Mletačke vlasti su pozivale stanovništvo zapadne Bosne i zna se da je došlo do migriranja katolika iz Rame, pod vodstvom franjevaca. Iz providurovih darovnica se, međutim, vidi dodjeljivanje kuća harambašama i njihovim obiteljima. Tako Girolamo Corner 1688. godine daje harambaši Vučkoviću veliku kuću nekadašnjeg dizdara Ahmeda Sekalagića-Dizdarevića i kuće Huseina Kadića sa sto kanapa oranica u Brnazima. Obitelj harambaše Đipala, pak, smjestila se u selu Lučane i u Sutini.⁴⁶⁶ Ista praksa je zabilježena i za vrijeme općeg providura Dolfina koji, primjerice, 26. lipnja 1692. godine dodjeljuje harambaši Mili Pribanoviću kuću muslimana Đakovića. I u Otoku se spominje harambaša Mate Gradinić na „zemlji koju su prije obrađivali“, kao i harambaša Nikola Odrlićević. Neki poput harambaše Vida Đipala iz Lučana su ometali tuđe posjede (Grgura Bašića i Antuna Samardžića u Zelovu), pa je 1699. godine opći providur to izričito zabranio.⁴⁶⁷

Ovakve situacije neke autore ostavlja u uvjerenju da je hajdučija realizacija, ustvari, narodnog pokreta vojnog karaktera, između ostalog i zato što su mu se pridružili i predstavnici glavarskih obitelji i vrhovi crkve.⁴⁶⁸

Drugi, na istočnim i sjeveroistočnim granicama Bosanskog ejaleta, idu još dalje, dajući snagama oružanog otpora status organizovane „Srpske“ milicije s 20.000 boraca.⁴⁶⁹ Naoružane

⁴⁶⁵ M. Milošević, Trgovačka djelatnost i kapital novodoseljenih hajduka kao glavni faktor razvoja pomorske privrede hercegiovskog kraja i I polovini XVIII vijeka, *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, XVI, Kotor, 1986., str. 66. Masovan priliv novog stanovništva na relativno mali geografski prostor, među kojima je bilo i dosta pojedinaca, pretežno harambaša, koji su nagrađivani nekretninama, nagnalo je mletačke vlasti na izradu katastarsa. Prvi je urađen 1690. godine i to pod rukovodstvom Đovani Frančesko Barbijerija. Ponovo je isto rađeno 1702., a onda i 1704. godine, da bi se konstatovala situacija nakon razgraničenja mletačkog teritorija s Osmanskom državom. S obzirom na to da nas zanimaju demografske promjene isključivo na prostoru Bosanskog ejaleta, možemo ovdje samo sumirati da je 1689. godine oko 80 hajdučkih obitelji, a nakon 1701. godine iz tog ejaleta, konkretnije s područja Trebinja, Popova, Zubaca i drugih mjesta u zaleđe hercegiovskog kraja otišlo oko 208 obitelji, odnosno 1530 ljudi. (Opširnije: Gligor Stanojević, Prvi katastar hercegiovskog kraja iz 1702. godine, *Glasnik Cetinjskih muzeja*, VII, Cetinje, 1974, 130; Isti, *Katastri Herceg Novog i Risna iz 1704. godine*, Spomenik SANU, CXXXV, Beograd, 1938, 9)

⁴⁶⁶ Soldo, 83, 131.

⁴⁶⁷ Isto, 84, 90.

⁴⁶⁸ Bogumil Hrabak, „Stara Raška u Bečkom i Morejskom ratu (1683-1699)“, *NovopazarSKI zbornik*, br. 20, Novi Pazar, 1996, 81.

⁴⁶⁹ R. Veselinović, „O nekim pitanjima narodnog pokreta s kraja XVII veka“, *Istorijski glasnik*, br. 1-2/1959, 147.

racke čete (Razencompanien) koje su se pod zapovjedništvom pukovnika Pavla Nestorovića Deaka priključile austrijskoj vojsci bile su angažirane u slavonskoj graničarskoj miliciji duž Save, pa je tako 1689. godine na prostoru od Zemuna do Mitrovice bilo raspoređeno 2.299 hajduka-pješaka i 1.035 husara-konjanika, dijelom pod srpskim, a dijelom austrijskim oficirima.⁴⁷⁰ Ono što se sigurno može naći u izvornoj građi je to da su se, mletačkom opsadom Risna krajem travnja 1684. godine, digla hercegovačka plemena, Nikšići i Pivljani, kao i da su mu se pridružili i Starovlašani. Izvjesni Hadži-Arsenović preko Vase Boškovića iz Paštrovića šalje pismo 22. travnja 1684. godine mletačkim zapovjednicima u Boki Kotorskoj u kojem obećava da će Starovlašani Mlečanima staviti na raspolaganje 1.000 boraca.⁴⁷¹ Dubrovačka vlada već 23. kolovoza 1684. godine javlja svom agentu u Beču, Rafu V. Gučetiću, da Mlečani kontrolišu politički cijeli hercegovački prostor do manastira Mileševo.⁴⁷²

U vrijeme kad su austrijski i mletački vojni zapovjednici vršili upade na prostor Bosanskog ejaleta s ciljem izvođenja nemuslimanskog stanovništva, među njima su često bile i neregularne snage. Tako prema Bašagiću, 1688. godine uskočki harambaša Stojan Janković upada u Ramu na poziv bosanskih franjevac a i odvodi sa sobom 400 katoličkih obitelji na mletački teritorij.⁴⁷³ Sad se već zna da taj podatak nije točan jer se u kolovozu prethodne, 1687. godine, dok se kršćanska vojska spremala za konačni napad na Herceg Novi, pronijela vijest da je 23. kolovoza u okolini Duvna poginuo Stojan Janković. Zbog njegove uloge u osiguravanju Dalmacije, mletački Senat je uoči samog napada na Novi konstatovao da je gubitkom kotarskog serdara pokrajina pretrpila veliki gubitak.⁴⁷⁴

No, imena Stojana Jankovića, Ilije Smiljanića i harambaše Peraje se spominju u aktivnom učešću s njihovih 7000 hajduka 1685. godine.

Kao skeptik u pogledu sklapanja mira, Barca javlja o nastavku pregovora sa sultanovim odobrenjem, ali i dobiti ukor zbog iznošenja svog viđenja dubrovačkih granica. Iako se on više dotiče utjecaja mletačke prisutnosti na području od Herceg Novog do Neretve (Zupci-Trebinje-Popovo polje) na presijecanje veza s osmanskim tržištem, nama je posebno zanimljivo

⁴⁷⁰ Vladan Gavrilović, *Velika seoba Srba kao migracioni talas u vreme Velikog Bečkog rata*, Istraživanja, 24, Novi Sad, 2013, 168.

⁴⁷¹ Archivio di stato, Venezia, Prov. Da terra e da mar, f. 666, A. Zen iz Kotora, 13.V 1684.

⁴⁷² DAD, Lett. Pon. XXXIII, 268, 23.VIII 1684.

⁴⁷³ S. Bašagić, *Kratka uputa*, 82.

⁴⁷⁴ DAZ, No 76, IV, 322

predstavljanje tog pojasa: „Tamo su dvije zemlje što su odmah uz Dubrovačku državu i koje, ako bi bile oduzete od hajduka što ih sada drže, Dubrovnik bi dobio slobodan prolaz. Jedna se naziva Trebinjem i bila je u jurisdikciji Hercegovoga, a na njoj su glavna gospoda iz tog grada imala svoje čifluke za odmor. Nisu u ovom kraju veliki tereni oko malih sela, gdje su živjeli kršćani, a sada su tamo hajduci koji su ranije bili podanici Osmanske imperije, a sad uživaju zaštitu Venecije. Ako bi oni ostali u posjedu tog kraja, Dubrovačka država ne bi imala ni mira ni pokoja. Druga zemlja što se naziva Popovo, bila je zijamet Čengića i bila je nastanjena gore pomenutim kršćanima i malobrojnim Turcima među njima. Ti su se podanici pretvorili u hajduke odlazeći pod zaštitu Venecije, pa su svakodnevno nanosili štetu Dubrovačkoj državi. (...) U obje gornje zemlje ima podanika koji se ne bave hajdučijom i njima bi bilo drago da ostanu na svojoj zemlji i tamo budu podložnici, pa bi tako ta mjesta bila sačuvana sa strane Dubrovčana za svaki slučaj i na posluh sretne osmanske porte.“⁴⁷⁵

Dubrovačka građa bilježi kako je sin Vule Novkovića 1715. godine opljačkao s 500 ljudi Gradac i sela oko njega. To je vrijeme kad na mletački teritorij iseljavaju brojne obitelji, a onima koje su ostale imovina biva konfiscirana. Gučetiću privlači pažnju kako „mnogi prihvataju da sve izgube, samo da ostanu pod turskom vlašću“.⁴⁷⁶ Svoje odbijanje da se pridruže sultanovim protivnicima, primjerice, uglednici Popovog polja koje poziva Novković, pravdaju time da austrijski car još nije zaratio i obećavaju da će se pridružiti onda kad i Austrija uđe u rat.⁴⁷⁷ Ostalo je zabilježeno i to kad sljedeće godine, 1716., mletačke posade napuštaju hercegovačke utvrde, a u njih onda dolazi osmanska vojska, počiteljski kapetan Jusuf Tasovac obraća se preko svojih ljudi zatečenom preostalom nemuslimanskom stanovništvu i pita ih žele li ostati i dalje tu ili prijeći pod duždevu vlast.⁴⁷⁸ Građa kasnijeg datuma bilježi njihovu prisutnost na istom prostoru.

Na prijelazu 17. i 18. stoljeća osmansko-dubrovačka granica je zahvaćena ratom i stalnim kršenjem kontumacijskih mjera. To ipak nije zaustavljalo hajdučke čete koje su prolazile tim područjem odlazeći u Hercegovinu i vraćajući se otud s plijenom. Usljedile bi potom potjere za pljačkašima i tako naizmjenično. Kad ne bi uspjeli doći do većeg plijena, onda bi bar krali poneku kravu.⁴⁷⁹ Godine 1686. zabilježen je hajdučki napad na Visočane i

⁴⁷⁵ DAD, Lettere e comissioni di Levante, LXVI, 65, 28.7.1698.

⁴⁷⁶ DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 15, 25.I 1715.; vidjeti i dok. 69, 6. III 1715.

⁴⁷⁷ Pismo kneza Marina Bunića dubrovačkoj vladi: DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 34, 8. II 1715.

⁴⁷⁸ DAD, Prepiska, 18-184/1, 3349, fasc. I, dok. 79, 4. III 1716.

⁴⁷⁹ DAD, 17, 2051, 131, 139

Smokovljane.⁴⁸⁰ Hajduci Osočanima krađu cijelo stado na hercegovačkoj ispaši 1692.⁴⁸¹ Vlasi iz Kruševica pljačkaju početkom 1698. godine.⁴⁸²

Želeći se zaštititi od hajduka, veliki broj obitelji se selio i na područje Dubrovnika,⁴⁸³ iako u istorodnoj građi nalazimo informacije kako i značajan broj obitelji prelazi ipak na mletački teritorij.⁴⁸⁴ Dokumenti govore i o tome kako nemuslimani iz kadiluka Stolac nose svoje žito u tvrđavu da bi ga sačuvali od hajduka.⁴⁸⁵

Osmanlije „slušaju, ali se ne odlučuju prije nego sakupe informacije o pomenutim rijekama i krajevima kojima one dominiraju“, piše Luka Barca.⁴⁸⁶

„Ko neće mir što ga Bog hoće, iako on nije ni naš ukras ni naš spas!?“ Veliki vezir to zna, ali i pored toga „što se u njegovom ponašanju ogledaju poštenje, plemenitost, pa pored toga što on poznaje „potrebe i slabosti carevine, koji traže mir“, on se „ne usuđuje predložiti ga, ni on ni drugi, znajući za sultanovu volju, a da on progovori, odmah bi i ministri prihvatili.“⁴⁸⁷

Porobljavanja su bila tako česta da je Pečevija pisao kako zbog stalnih upada po krajinama nije nikad manjkalo zarobljenika, ali je bilo zabranjeno da zarobljava iko osim begova. Ipak, situacija na prelazu 17. i 18. stoljeća pokazuje neke promjene. Ranije su po hanovima čekali trgovci robljem koji bi preuzimali zarobljenike, pa bi pola bilo odvajano begovima, a od ostalih spahije su uzimali svakog trećeg. Bilo da je riječ o hajducima, tvrđavskim posadnicima, bilo kome, svi su otkupljivani po 25 kuruša, i to je bila stalna cijena, neovisno o broju zarobljenika. Od kraja 16. stoljeća, međutim, opada ugled begovima, kako među svojim, tako i među nemuslimanima, pa sad dobijaju jednog od deset zarobljenika, često ćoravog ili sakatog. Ako bi bio neko važan zarobljen, onda bi iz Banje Luke, Sarajeva ili Travnika dolazilo izaslanstvo samog vezira.⁴⁸⁸

⁴⁸⁰ DAD, 17, 2131, 116

⁴⁸¹ DAD, 17, 2132, 220

⁴⁸² DAD, 17, 2125, 209

⁴⁸³ Vidjeti detaljnije: DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 14, 27. I 1715.

⁴⁸⁴ Stonski knez Miho Kazančić piše o tome dubrovačkoj vladi: DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 18, 28. I 1715.

⁴⁸⁵ DAD, Prepiska 18-183, 3348, dok. 18, 28. I 1715.

⁴⁸⁶ DAD, Prepiska, XVII-37, 1784/a, 89, 10.2.1698

⁴⁸⁷ DAD, Prepiska, XVII-37, 1784a/89, 10.2.1698.

⁴⁸⁸ Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 1576-1640*, I, Sarajevo, 2000, 27.

Kad je riječ o otkupnini, prema G. Stanojeviću, kad bi neko zapao ropstva, pa se za njega traži otkupnina, taj bi se puštao na slobodu da donese otkup i rijetko bi se dogodilo da neko zloupotrijebi to pravilo.⁴⁸⁹ Zalog u vidu živog taoca dok zarobljeni ode sakupiti otkupninu spominje se samo u događanjima vezanim za malog Hasana (fra Lovru Šitovića) kojeg ostavlja otac. Salih-paša Kulenović, kapetan Stare Ostrovice i Bihaća, u jednom pismu generalnom providuru piše kako mu se Alaga iz Glamoča i brojni drugi žale kako su „pustili na viru“ mnoge kršćanske zarobljenike na otkup, a oni se više ne javljaju.⁴⁹⁰

Na molbu majke livanjskog kapetana Hasana Zatara.⁴⁹¹ Grimmani preporučuje ponavljanje ovakvih molbi da bi one bile uslišane, a ustvari da se na taj način pridobije ministar.

Zanimljiv je događaj kad kapetan Ivan Marušić biva zarobljen prilikom neuspješne opsade Sinja 1684. godine. On je tad ostavljen kao rob kod Šahin-age Mandića i naredne godine je boravio u kućici Muje Kosorčića, da bi mu nakon konačnog osvojenja Sinja ta kućica bila i data posve.⁴⁹²

Harambaša Nikola Odrlić je živio u Košutima još pod osmanskom upravom. Njegov sin je bio zarobljen u Livnu i bio mu je potreban novac da ga oslobodi. Pošto je ranije pomogao rođaku Juri Batiniću iz Zadvarja da se oslobodi pozajmivši mu 240 reala, a ovaj mu vratio samo 100, Odrlić se obraća providuru 1697. godine molbom da mu pomogne. Ovaj to i čini, naredivši Batiniću da vrati preostali iznos duga.⁴⁹³

⁴⁸⁹ Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684. – 1699*, Beograd, 1962, 153.

⁴⁹⁰ DAZ, Dragomanski spisi, kut. 27, poz. br. 67.

⁴⁹¹ ASV PTM, 701/9, 23.5.1699.

⁴⁹² Soldo, 84.

⁴⁹³ Isto

7.

ČIMBENICI RASTA I OPADANJA BROJA STANOVNIŠTVA; SVAKODNEVNICA U GRADSKOM I SEOSKOM OKRUŽENJU

Čimbenici rasta i opadanja broja stanovništva mogu biti društveni, politički i ekonomski tokovi, geografske okolnosti unutar tih tokova, razina razvoja tehnologija, ali i razvoj kulture i usklađivanje navika u jednom narodu na određenom prostoru i u svakodnevnom životu (broj članova obitelji, vrijeme formiranja obitelji, biološki sat supružnika, prosječna starost, higijenske navike i dr.)

Sigurno je da je različita snaga, značaj i prisutnost čimbenika evidentna u različitim okolnostima. Trusna granična područja, primjerice, ne mogu imati iste pokazatelje u odnosu na stabilniji centar administrativne jedinice. Osmanlijskim povlačenjem Bosanski ejalet postaje najisturenija osmanska pokrajina prema Zapadu, u poziciji stalnog cilja napada i Mletaka i Habsburgovaca. Zbog potrebe vojne službe u takvoj situaciji, većina muslimanske raje dobija status slobodnih seljaka. Kao vojnici Osmanske države oni ginu i po europskim i po azijskim ratištima, što će biti razlog opadanju broja stanovništva početkom i sredinom 18. stoljeća u odnosu na prethodno. Ovdje, ipak, treba podsjetiti da su historiografije često sklone stvaranju matrica, pa između ostalog i kod konstatacije ogromnog demografskog pada u 17. stoljeću. Prateći haračke deftere, Nenad Moaćanin zaključuje da se pad doima nevjerovatno ravnomjernim i mehaničkim. Naime, brojke iz haračkih deftera u 17. stoljeću jesu općenito niže (za trećinu) prema onima iz druge polovine 16. stoljeća, ali takva je situacija u cijeloj osmanskoj jugoistočnoj Evropi. Osim toga, nije zabilježen manji broj naseljenih mjesta nego se pokušava praviti matematička paralela tipa: u selu A je 1580. godine bilo dvadeset, a selu B deset poreznih jedinica; godine 1660. u selu A ima deset, a u selu B pet.⁴⁹⁴ Ovakvo pojednostavljivanje istraživaču koji radi na prvorazrednim izvorima ne djeluje realno, pošto razdoblja poput kraja 17. i početka 18. stoljeća nemaju nikakve konačne i krajnje pouzdane pokazatelje veličine populacije. Činjenica rasta populacije na selu do polovine 16. stoljeća, a potom odljev prema gradu ne mogu isključiti druge razloge stagnacije stanovništva. Pored toga, džizje defteri oko 1530. godine ne bilježe više samo domaćine, nego počinju bilježiti odrasle muškarce, zbog čega

⁴⁹⁴ Holjevac, Moaćanin, 149, 150

Moačanin zaključuje da su demografske oscilacije često „kancelarijske“, a ne biološke naravi.⁴⁹⁵

Činjenica je da su osim demografskih poremećaja uslijed nemirne vojnopolitičke situacije, razlog opadanju broja stanovništva i masovne zarazne bolesti, iako geografski okviri širenja zaraza nisu bili isti. Takve zaraze su u nekim područjima i u određenim razdobljima nekad najznačajniji čimbenik. Ono što imamo danas su određene zakonitosti kod različitih zaraznih bolesti. Gripa i ospice, primjerice, mogu se uništavajuće razviti u zajednicama s najmanje pola milijuna ljudi i svakako da onda ne mogu biti značajan čimbenik u zajednicama čije stanovništvo živi ili radi na međusobnoj udaljenosti (lovci, npr.).⁴⁹⁶ Razmišlja se čak i o dosad neobrađivanim čimbenicima koji dugoročnije mogu utjecati na natalite. Jedan austrijski putopisac je 1843. godine tvrdio da u Bosni postoji običaj uspavljivanja djece upotrebom maka. Iako to dosta istraživača ne bi ni uzeli u obzir, M. Ekmečić smatra otvorenim pitanje je li i to moglo uzrokovati pad nataliteta.⁴⁹⁷

Ratovi u koje je bila uključena Osmanska država i brojni pohodi vojnih obveznika Bosanskog ejaleta utjecala je negativno na biološki produktivan dio stanovništva. Trusna demografska struktura u godinama nakon Kandijskog rata koji je odnio živote bosanskih vojnika, neoporavljena dočekuje priljev desetina tisuća muhadžira u godinama Velikog rata i odlazak nemuslimanskog stanovništva. Nekoliko godina po završetku razgraničavanja buknuo je osmansko-ruski rat, 1710 godine, i bosanski namjesnik Kara Jilan Ali-paša⁴⁹⁸ dobija naređenje iz Istanbula da mobilizira sve zaima i timarlije. Od 1569 bosanskih spahija (198 zaima i 1371 timarnika) veliki broj je ostao na ratištima.⁴⁹⁹ Za to vrijeme stanovništvo se bori s različitim epidemijama koje ga sukcesivno smanjuju.

⁴⁹⁵ Isto, 150.

⁴⁹⁶ Dennis Willigan, Katharine A. Lynch, *Sources and Methods of Historical Demographie*, New York, 1982, 47.

⁴⁹⁷ Milorad Ekmečić, Apologija istorijske demografije, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo, 1990, 19.

⁴⁹⁸ 1709-1711

⁴⁹⁹ Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine, *GZM BiH*, sveska za historiju i etnologiju, br. 2, god. XLII, Sarajevo, 1930.

7.1. Posljedice kuge i drugih epidemija

Danas znamo kako je vrlo moguće da su se patologije velikih boginja, pjegavog tifusa, malarije i meningitisa miješale u prošlosti s kugom, naročito zbog nezadovoljavajućeg medicinskog obrazovanja ljudi koji su postavljali dijagnoze. Kako u 17. stoljeću dolazi do općeg pada broja stanovnika, i tifus je mogao biti jedan od mogućih uzročnika.⁵⁰⁰ Bilo da je riječ o kugi ili ovim drugim bolestima, ta upitnost identiteta kuge sigurno ne mijenja činjenicu da su epidemije imale za posljedicu veliku smrtnost.⁵⁰¹ Obično se zanemaruje da se one očituju ne samo u broju podleglih, nego i prema utjecaju na sposobnost reprodukcije kod preživjelih. U odnosu na desetine epidemija kuge kroz, na primjer, 15. stoljeće, tijekom narednih stoljeća će ih biti manje (iako ne manje značajnih) i uz manje procente podleglih, što se pripisuje boljoj zdravstvenoj zaštiti. Ipak, kroz izvore se može vidjeti da su tijekom 17. stoljeća u dijelovima Bosanskog ejaleta valovi kuge još uvijek česti (javljaju se tokom 1607-1608., 1613., 1615., 1618., 1622., 1628., 1638., 1640., 1643., 1647-1648., 1654., 1657., 1660-1661., 1663-1664., 1667-1670., 1672., 1674., 1677-1779., 1680., 1683.), a 1686-1689., 1690-1694., 1698., pa i 1707. godine su to epidemije velike širine i brojnih posljedica na demografsku sliku Bosanskog ejaleta.⁵⁰²

U gradovima je inače lakše pratiti situaciju zbog nekrologa i lazaretskih izvještaja. Općenito se uzima da je u seoskim područjima bila manja smrtnost, prvenstveno zbog ambijenta, manje naseljenosti i boljih higijenskih uvjeta. Podatci iz izvora govore kako su dobrostojeći građani tijekom epidemija često odlazili iz grada u svoje vile na selima. Na širem planu može se primijetiti da okruženje Bosanskog ejaleta aktivnije vodi računa o poduzimanju jačih organiziranih protuepidemijskih mjera, i to Dubrovačka i Mletačka Republika puno ranije. I Habsburška Monarhija slijedi njihov primjer početkom 18. stoljeća, kada zbog putnika i trgovaca koji su dolazili s osmanske strane, uspostavlja sanitarni kordon u Slavoniji prema Osmanskoj državi, izgradnjom karaula i čardaka za nadzor granice.⁵⁰³ Ne može se ipak reći da

⁵⁰⁰ B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, 1981, 83-86.

⁵⁰¹ R. Jeremić, *Prilozi za istoriju zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom*, Beograd, 1931.; Hamdija Hajdarhodžić, „Vijesti o Bosni i Hercegovini Šibenčanina A.A.Frarija“, *Radovi ANUBiH*, LV, kn. XVIII, 223-250.

⁵⁰² Jedan od novijih radova koji je potpunije zaokružio informacije o kužnim epidemijama, protukužnim mjerama i pratećim prilikama u 17. stoljeću na Balkanu: Vera Kralj-Brassard, „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine“, *Anali Dubrovnik*, 54/1, 2016, 115-170.

⁵⁰³ Robert Skenderović, „Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine.“ *Scrinia slavonica* 3, 2003, 157-170.

je Osmanska država bila nezainteresirana i neinvolverana u poduzimanje protuepidemijskih mjera kako vlada općenito mišljenje.⁵⁰⁴ Nije bilo potpuno otvorenog prometa roba i ljudi kako se obično misli. U građi s područja tešanjskog kraja, naprimjer, nalazimo naredbe ili upute u vezi s pokušajima suzbijanja epidemije kuge. Primjer međudržavnog zauzimanja oko ovog pitanja su preporuke da se za vrijeme dok u Bosni traje epidemija kuge obustavi izvoz u smjeru Austrije, da se zatvore lazareti u Mitrovici i Gradišci, da trgovci ostaju u karanteni u Brodu sedam dana, te da se naređuje svim kadijama strogo pridržavanje poduzetih mjera. Kuga se širila kopnenim ili morskim putem, veoma često prateći kretanje hodočasnika, trgovaca i vojske. Uzročnici su mogli biti aktivni u organskoj trgovačkoj robi (koži, vuni, tepisima...) ili u vojničkoj opremi (gunjevima, kabanicama,...). Karantene u lazaretima su djelomično to umanjivale, ali do širenja zaraza je moglo doći i u situacijama pljačke robe ili zarobljavanja ljudi.⁵⁰⁵ U lazaretskim dokumentima, pritužbama vojnog saniteta, ima priličan broj onih koji govore o neposlušnosti hadžija koji su morali boraviti u karanteni ili ljudima koji se nisu htjeli javiti u karantenu nakon boravka prije toga na osmanskome području zbog nadničnja ili drugog posla.⁵⁰⁶

Značajno šireg opsega val kuge na Balkanu je zabilježen i krajem 1689. godine. Nakon što je austrijska vojska pod zapovjedništvom prvo Ludviga Badenskog, a potom generala grofa Eneja Silvija Pikolominija, krenula dublje u Srbiju 1689. godine, zauzela Niš, Prokuplje i Prištinu, izvori su zabilježili da je krajem listopada iste godine osvojeno Skoplje, te da ga je Pikolomini dao zapaliti zato što je bilo okuženo. Nakon toga se on zaputio u Prizren radi sastanka s pećkim patrijarhom 6. studenog iste godine, ali je iznenada umro i sam od kuge nakon tri dana. Pričešće pred smrt je primio od šizmatičnog patrijarha Arsenija III Čarnojevića.⁵⁰⁷

U svojoj Događajnici za 1690. godinu A. Nikić navodi kako Bosnom hara kuga, posebno izdvajajući Travnik. Navodi i da u Sarajevu vlada velika glad.⁵⁰⁸ Zašto je u narodu ostao opis

⁵⁰⁴ Vera Kralj-Brassard, 118.

⁵⁰⁵ Smještajni prostori u kojima su putnici u vrijeme epidemija bili obavezni provesti određeno vrijeme nazivali su se lazaretima. Ovisno o stepenu epidemije izolacija putnika je trajala obično 21 dan, a nekad i više. Izvori pokazuju da osim funkcije izolacijskih stanica lazareti često služe i za trgovački promet. Ta praksa se može uočiti i iz dokumenata Arhiva u Zadru koje je koristio Seid Traljčić u radu: *Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*, *Pomorski zbornik*, Zagreb, MCML XII, 343-369.

⁵⁰⁶ DAD, 18, 3402, 16; DAD, 18, 3348, 121;

⁵⁰⁷ Jovan Tomić, *Srbi u Velikoj seobi*, (reprint), Beograd, 1990., 134-146; Aleksa Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, 279-284.

⁵⁰⁸ Nikić, *Događajnica*, 279.

te godine kao velike „morije“, čitamo kod Lašvanina: „Ove godine pomori oganj u prolitje ljude gore nego kuga. Iste godine pade snig i mrau na žita. I bi glad koga nije nitko zapamtio... U Sarajevu izidoše dica mater mrtvu; u Banjoj Luci koga bi obisili, obnoć bi ga gladni ljudi svega izili.“⁵⁰⁹ Kuga se tokom cijelog 17. stoljeća javljala sporadično i posebno nakon gladnih godina, a ova 1690. godina je bila posebno teška.⁵¹⁰ Kvalitetne higijenske navike stanovništva, kontinuirane sustavne mjere javne higijene kroz poštovanje kanunnama o zaštiti životne sredine, urednost i propisi ugostiteljskih objekata u velikim trgovačkim centrima Ejaleta, nisu mogli eliminirati činjenicu gladi. Godine velikih ratova, velikih migracija, klimatskih promjena, suša zbog kojih nije bilo uroda, gladne ljude su činili prijemčivim zarazama, pogotovo kužnim. Neki od talasa kuge su ugasili ognjišta u brojnim selima, o čemu ima dosta zabilježenih podataka.⁵¹¹

Može se primijetiti da su u gradovima češće epidemije uzrokovale praznine u radnoj snazi koje je onda popunjavala imigracija sa sela. Kuga iz 1711. godine je dodatno prorijedila već prorijeđeno stanovništvo Bosanskog ejaleta odnoseći cijele obitelji.⁵¹² Iako se, dakle, često nisu razlikovale patologije kuge u odnosu na oboljenja sličnih simptoma, nedvojbeno su bile česte epidemije. Dizenterija se spominje još kod opsade Sinja. Za sifilis se misli uglavnom da se javio kasnije, na graničnim područjima prema Mletačkoj Republici i Austriji, te da su ga Osmanlije nazivali *franka*, sugerirajući vjerojatno da je došao sa zapada. Pominje ga Evlija Čelebija i to tvrdeći da ga dubrovački liječnici ne znaju liječiti, koliko god bili stručni.⁵¹³

Zahvaljujući uglavnom prilivu muhadžirskog stanovništva s bivših osmanskih prostora, muslimanskog stanovništvo je u prvim decenijama 18. stoljeća u Bosanskom ejaletu zadržalo apsolutni broj iz prethodnog stoljeća, 213.000. Prema istraživanju M. Hadžijahića, pravoslavaca je bilo 77.000 pravoslavaca, katolika 25000.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ Nikola Lašvanin, Ljetopis, Sarajevo, 1981, 164.

⁵¹⁰ Bilježi se da je narod jeo koru sa drveća, pse i mačke, te da je čak bilo i slučajeva kanibalizma, jeli se ljudi koji su bili pogubljeni. Vojislav J. Korać, Trebinje, Istorijski pregled, II, Period od dolaska Turaka do 1878. godine, Trebinje, 1971, 423-424.

⁵¹¹ Novi talasi će uslijediti i posljednje dvije godine 17. stoljeća. Detaljnije: Bogumil Hrabak, „Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463-1800“, Istorijski zbornik, Institut za istoriju u Banjaluci, II/2, Banjaluka, 1981.

⁵¹² Muhamed Hadžijahić, „Neki rezultati ispitivanja“, 295.

⁵¹³ Ostalo je zabilježeno da je 1509. godine u Dubrovnik stigao sin jednog hercegovačkog sandžakbega, nadajući se lijeku protiv sifilisa. Vesna Miović, Mudrost na razmeđu: zgrade iz vremena Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva, Dubrovnik, 2011, 93.

⁵¹⁴ Hadžijahić, „Neki rezultati istraživanja“, 291. Prenosi i: Pelidija, „O migracionim kretanjima“, 124.

7.2. Život u višekonfesionalnim gradskim sredinama, primjer Sarajeva

Početak 18. stoljeća Bosanski ejalet dočekuje sa 76 gradova.⁵¹⁵ Kad je riječ o gradovima osmanskog razdoblja, oni su administrativni, trgovački i zanatski centri, središta kulturnog života. Osim Sarajeva i Travnika kao vezirskih mjesta, značajni su bili gradovi sa sjedištima sandžakbegova: Zvornik, Pljevlja/Tašlidža, Livno i Bihać. Gradovi poput Foče, Mostara, Banje Luke, Novog Pazara, Akhisara/Prusca, Rogatice i dr. bili su važna trgovačka i zanatlijska mjesta u kojima su često bila sjedišta kadija i drugih administrativnih organa. Karakter ovih gradova je činio da u njima žive i različiti slojevi stanovništva, ovisno o postojećoj hijerarhiji osmanskog sistema. Kod pitanja gradskog stanovništva na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće treba uzeti u obzir i rastakanje nekad elitne janjičarske organizacije već početkom 17. stoljeća, čiji su se pripadnici počeli uključivati u zanatsku proizvodnju i gradske službe.

Muslimanska zajednica je bila heterogena, različitih slojeva, i do kraja 17. stoljeća je brojčano zastupljenija u gradovima.⁵¹⁶ Nakon Karlovačkog mira, međutim, dosta gradskih obitelji iz ekonomskih motiva odlazi da živi na svojim seoskim posjedima. Dok su, na primjer, brojne sarajevske obitelji odlazile na selo, muhadžiri s prostora Austrije i Mletačke Republike prvo idu prema gradovima.

Osmanska država u osnovi nije marila za konfesionalnu opredijeljenost kršćana u smislu jesu li bili pravoslavci ili katolici. U privredi i razvoju čaršije su učešća imale sve konfesije, kako muslimani, tako i katolici, pravoslavci i Židovi. Među istaknutim pravoslavicima tih godina u Sarajevu su Hadži-Jovo Dučić, Trifko Jovanović, Damjan Arnautović, Milutin Perović i Hadži-Simo Drašković.⁵¹⁷ Šireći poslovne veze po srednjoj i jugoistočnoj Europi, pravoslavni trgovci na prijelazu 17. i 18. stoljeća preuzimaju primat u kopnenoj trgovini od dubrovačkih trgovaca. Oni potiču i sarajevske prosvjede 1707. godine protiv ponovnog aktiviranja dubrovačkih kolonija u unutrašnjosti, što će dovesti do toga da i posljednji dubrovački trgovci odu iz Sarajeva 1712.

⁵¹⁵ Istorija naroda Jugoslavije od početka XVI do kraja XVIII veka, II, Beograd, 1960, 1234.

⁵¹⁶ Muhamed Hadžijahić, Neki rezultati ispitivanja, 291-292.

⁵¹⁷ Enes Pelidija, „Privredne prilike u bosanskom ejaletu u prvim decenijama XVIII stoljeća“, *IZISBL*, br. 7, god. VII, Banjaluka, 1986, 32; Muhamed Hadžijahić, Neki rezultati ispitivanja

Katolici, među kojima su bili i dubrovački trgovci, imali su u Sarajevu i svoju zasebnu mahal, Latinluk ili Franačku mahal, dok je pravoslavaca bilo najviše na Gornjoj Varoši gdje su imali crkvu i naselje s dućanima. Židovi su pretežno držali zapadnu stranu čaršije, Sijavuš-pašine daire. Svi su trgovci imali jak utjecaj u čaršiji, što se vidi po tome da katolici u Franačkoj mahali imaju i svoju Franačku čaršiju, a pravoslavci su kao najpoznatiji ćurčije (krznari) držali niz dućana u Velikom i Malom ćurčiluku. Bili su, isto tako, dobri kujundžije.

U limarskom zanatu (tenećedžiluk), šivanju (terziluk), ribarstvu i sarrafluku (mjenjačnica novca) bili su posebno angažirani Židovi. Odnosi između esnaflija različitih konfesija bili su korektni, uz zajedničko sudjelovanje u nizu čaršijskih aktivnosti. Takvi su, primjerice, bili esnafski teferiči u okolini grada na kojima su svečano proglašavani šegrti za kalfe, a kalfe za majstore. Teško je naći primjer ovakvog suživota bilo gdje u svijetu, jer do stradanja čaršije od vojske Eugena Savojskog „nije zabilježen niti jedan slučaj nekorektnih odnosa među esnaflijama, pa i građanima ovog grada, po osnovi pripadnosti različitim konfesijama“.⁵¹⁸

Kroničar hadži Husejn-ef. Muzaferija bilježi u jednom pismu da se odmah nakon potpisivanja mirovnog ugovora u Karlovcu 1699. godine, u Sarajevu krenulo u opravke oštećenih zgrada i kuća, tako da je ubrzo bilo osposobljeno oko 2.000 kuća, 44 džamije i mesdžida, te oko 1.000 dućana.⁵¹⁹

I u razdoblju stabilizacije prilika nakon završetka razgraničavanja u prvim godinama 18. stoljeća, središnja vlast je ustaljeno nadzirala funkcioniranje lokalnih gradskih službi, strogo vodila računa o dopisima koji su bili upućeni na Portu i uredno reagirala na njih. Tako se, naprimjer, fermanom sultana Ahmeda III iz Konstantinije iz prve dekade rebia I 1119. (2-11. lipanj 1707.) naređuje bosanskom veziru i sarajevskom kadiji da se s mjesta mutevelije Skender-pašinog vakufa u Sarajevu ukloni Jusuf, a postavi Alija, sin Ahmeda.⁵²⁰

⁵¹⁸ Hadžihasanović, nav. dj., 115.

⁵¹⁹ Tarih-i Enveri, sv. V, 2. dio, 25-26.

⁵²⁰ Riječ je o prepisu fermana. GHB, A-2851, TO

7.3. Trgovina

Veći gradovi Bosanskog ejaleta su u katastarskim popisima uvijek bili navođeni na početku kao sami bazar tog i tog grada. Kad je riječ o tom tko čini trgovačku klasu, nesumnjivo je da su u bosanskom trgovačkom poslu do kraja 17. stoljeća vodeći bili katolici i Židovi, prvi zbog dobrih veza s Dubrovnikom, drugi s Istokom. Muslimani će postati značajan dio trgovačke klase tek polovicom 18. stoljeća, iako se već od 1489. godine bilježe u katastarskim defterima po zanatskoj radinosti, a potom u sidžilima prednjače po svojim zanatima i vezama s drugim dijelovima Osmanske države.⁵²¹ I pravoslavci su dijelom bili uključeni u trgovinu, najčešće prodajom zlata.⁵²² Bilo je trgovaca Srba, Grka, Jermena.

Trgovina je, i pored svih teškoća, uvijek zauzimala važno mjesto u odnosima Osmanske države sa susjednim zemljama. Država je poticala i zanatsku i trgovačku djelatnost oslobađajući te djelatnike rajinskih poreza i vanrednih državnih nameta. U s više strana problematičnom razdoblju historije Osmanske države, pa tako i Bosanskog ejaleta, nakon poraza pod Bečom, trgovci su se morali prilagođavati novim mogućnostima i zahtjevima. Morali su, npr., detaljno navoditi koju robu nose za prodaju, na čemu ranije nije toliko inzistirano. Izvori govore da su koža, vosak, krzno i suhe šljive bili glavni izvozni artikli, dok su uvozni bili uobičajeno manufakturni proizvodi iz zapadnih zemalja, začini i luksuzni predmeti s Istoka.

Promet je posebno bio gust jadranskim lukama. U fermanu Mustafe II iz 1700. godine stoji da trgovci mogu slobodno dolaziti na svojim lađama s robom i novcem u cilju trgovine. Na svoju robu će plaćati 3% carine, a izuzetak je roba na koju imaju pravo uglednici i konzuli, na nju carina iznosi 2%.⁵²³ Godine 1701. otvara se novo pristanište u Novom, ali zbog teške situacije u kojoj je bila mletačka trgovina, ova skela nije više zanimljiva ni osmanskim ni mletačkim trgovcima.⁵²⁴ To je otvorilo put pljačkama koje su provodili svakovrsni razbojnici, ali pod mletačkim zastavama, što umnogome utiče na trgovačke pravce.⁵²⁵

⁵²¹ Izvanredan rad o vezi esnafa u Bosni s duhovnim institucijama poput tekija u kojem se može pratiti razvoj obrazovanja iz tabhana kože i krzna kao škola za odgoj i obrazovanje esnafa: Azra Gadžo, „Veze esnafa u Bosni s tekijom u Kiršehiru“, *POF*, 49/1999., Sarajevo, 2000, 111-175.

⁵²² Vladislav Skarić, *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*, Sarajevo, 1928, 10.

⁵²³ BOA, M.d., No 286, kraj rebiiu 'evvela 1112.

⁵²⁴ Gligor Stanojević, *Građa za privrednu istoriju Boke Kotorske u XVIII vijeku*, Mešovita građa (Miscellanea), V, Beograd, 1977, 74, 76.

⁵²⁵ Gligor Stanojević, *Dalmacija za vrijeme mletačko-turskog rata 1714-1718*, *Istorijski glasnik*, 1-4, Beograd, 1962, 12.

Dolazi do novina i u kovnicama. Godine 1688., poslije duže pauze, počelo je ponovo kovanje bakrenih novčića mangira (mankura) u vrijednosti pola akče. Iako je u početku imala nominalnu vrijednost i nije kao kod akče ovisila o udjelu metala u leguri, izjednačena je s akčom. Pošto je država insistirala da isplate vrši u mangirima, a uplate u srebru i zlatu, došlo je do krize u gradovima jer su veletrgovci odbijali da prime mangir. Pred opasnošću od širenja crne berze, država je prihvatila da trećina poreza bude plaćana u bakrenjacima, a dvije trećine u zdravom novcu, srebrnim europskim grošima i osmanskim parama.⁵²⁶ Vremenom su i mangiri počeli gubiti na vrijednosti, pa je 1690. odnos akče i bakrenjaka bio 1:4, a to sve dovelo do rasta cijena. Početkom 18. stoljeća obnavlja se proizvodnja streljiva i eksplozivnih sredstava u okolini Banje Luke odakle.

Povremeno je bilo značajnih problema zbog trgovine i krijumčarenja. Primjerice, česta linija krijumčarenja robe bio je pravac iz osmanske Hercegovine prema Novom. Krijumčari su prijetili oružjem, tako da se sanitet povlačio u takvim situacijama. Ljudi često nisu poštovali pravila karantene iako je bila na snazi odluka da se svi moraju podvrgnuti mjerama.⁵²⁷

Pored teškoća, sama čaršija je i dalje funkcionirala uz poštovanje etičkih normi, konkretnih propisa o zaštiti prava potrošača, poreznoj politici, pa i odvajanju novca za dobrobit zajednice.

7.4. Primjer Tešnja

Slika Tešnja u osmanskome razdoblju ocrtava se uglavnom historijskim činjenicama poput njegovog mjesta u "marionetskom kraljevstvu" Bosne, prerastanja u nahiju, a kasnije i kadiluk kojeg su činili tešanjaska, maglajska i dobojska kapetanija, te varošica Novi Šeher. Kako se Osmanska država širila dalje prema sjeveru, Tešanj je ostajao u unutrašnjosti zaokružujući svoj geografski ne toliko zamjetan, ali duhom izrazito urban lik. Velika zasluga za to pripada

⁵²⁶ T. Katić, *Tursko osvajanje*, 35.

⁵²⁷ DAD, 18, 3402, 16

Gazi Husrev-begu s njegovim vakufom na lijevoj strani rijeke Usore, na obroncima planina Dubrava i Borja, sa selima Komušina i Planje. Čehaja tog vakufa, Gazi-Ferhad-beg, sin Iskenderov i sestrić sultana Sulejmana Veličanstvenog, koji je osnovao svoj vakuf na desnoj strani Usore, ključna je ličnost za rani razvitak Tešnja i veliki vakif u tešanjskoj čaršiji.⁵²⁸ Jedan od razloga što ga uzimamo ovdje kao uzorak je i činjenica da je to područje privuklo još ranije pažnju osmanista zbog toponima koji se javlja i u najranijim izvorima kao Čiftluk Kuzmadanje. Taj naziv u sebi sadrži cijelu historiju tešanskog područja, pošto potječe od imena dva kršćanska sveca, liječnika, sv. Kuzmana i sv. Damjana, kojima su posvećivane crkve u Bosni u 12. i 13. stoljeću, izgrađene u mjestima s ljekovitim izvorima. Prema Ademu Handžiću, Kuzmadanje je najstarije ime Banje Vrućice kod Teslića, lječilišta za nervne i srčane bolesti. Lokalitet Kuzmadanje je spadao sve vrijeme u vakuf Gazi Husrev-bega u nahiji Tešanj, a u vizitatorskom izvještaju u Rim iz polovine 17. stoljeća spominju se ostatci stare crkve u blizini današnje Banje Vrućice.⁵²⁹

Kad je riječ o nemuslimanskom stanovništvu Tešnja, situacija (pa i ona s kraja 17. i početka 18. stoljeća) prati opću sliku takvih bosanskih sredina. Uzmemo li za primjer Vlahe, može se primijetiti da je u Tešnju zabilježena prisutnost Vlaha⁵³⁰ kao filuridžijskog stanovništva ili djelatnika koji su obavljali službu u korist države, zbog čega su bivali oslobođani određenih poreza.⁵³¹ Primjetna je razlika u iznosu filurije na različitim područjima Bosanskog teritorija. Dok su Vlasi u graničnim područjima plaćali puno manji iznos (prvenstveno zbog svoje službe na granici), filuriju od oko 100 akči, u nahijama poput Tešnja, Visokog i drugih mjesta u unutrašnjosti puna filurija je iznosila 280 akči.

Tešanj postaje važna utvrda nakon Karlovačkog mira, kad rijeka Sava postaje granica. Tvrđava se dograđuje i tako proširuje. Gradi se i sahat-kula.⁵³²

⁵²⁸ Ferhat-beg je dao uraditi glavnu tešanjsku džamiju (Čaršijska ili Ferhadija) koju je, kako stoji u vakufnami, namijenio "Allahovim robovima koji obavljaju namaz nakon idolopoklonstva". Uz njegovo ime stoji da je bio vakif i mekteba, medrese, hana, tridesetdva dućana, mlinova i čifluka. Ferhad-beg je umro 1568. godine i sahranjen je pred svojom džamijom u Tešnju. Epitaf na njegovu nišanu smatra se najstarijim islamskim natpisom u ovom kraju.

⁵²⁹ Croatia Sacra, Archiv für Kirchen-geschichte XVIII-XIX, Zagreb, 1944, 96-97, 122, prema: Adem Handžić, „Einige kulturgeschichtliche Besonderheiten der Nahiye Tešanj im XVI Jh.“, *POF*, 30/1980, Sarajevo, 1980, 203-208.

⁵³⁰ Još prije 1516. godine Vlasi su naselili nekoliko Maglaju susjednih nahija: Ozren, Trebetin (oko Novog šehera), Usora, Vrbanja (Kotor). Maglajski Vlasi su naselili Tešanjku nahiju (koja je izdvojena iz prethodne maglajske nahije). Vidi: Adem Handžić, Gazi Husrev-begovi vakufi u tešanjskoj nahiji u XVI vijeku, *Anali GHB biblioteke*, II-III, 1974, str. 161-174; isti, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, *POF*, 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984, 133.

⁵³¹ Njihov osnovni novčani porez je bio filurija, koja se davala od domaćinstva, a kretala se obično u visini dukata.

⁵³² A. Nikić, *Događajnica*, 286.

Izvori bilježe i brojne pojave hajdučije u tešanjском kraju. Bujuruldije koje su izdavane u vezi s tim najčešće su skupno upućivane kadijama Tešnja, Gračanice, Dervente, Tuzle, Zvornika, što svjedoči da je hajdučija u pojedinim razdobljima bila tolika da su bili angažovani predstavnici vlasti na širem prostoru Bosanskog ejaleta. U naredbama se traži hvatanja hajduka, a u suprotnom se najavljuje smjena kadija s dužnosti. Štetu koju bi pričinili hajduci morali su nadoknađivati sandžak-begovi ili ajani. Sudeći prema imenima odmetnika, riječ je pretežno o nemuslimanima, iako u društinama nalazimo pomen nekog Hasan-bega, potom „muslimana“ Bajraktarevića i dr.⁵³³ Pošto su hajduci imali podršku u jatcima, kao preventivna mjera sigurnosti uzimana je ćefilema od nemuslimanskog stanovništva, koja je u ovom slučaju imala ulogu prave pismene garancije od pojedinca. Po naredbi vezira sumnjivi stanovnici su solidarno jamčili jedni za druge. Dugo se smatralo da se ćefilema uzimala samo po potrebi, nakon ugušenih nemira, ali je u Bosni bilo krajeva gdje je ona bila trajna.⁵³⁴

Osim hajdučije u tešanjском kraju, u izvorima nalazimo redovno bilješke o pljačkama koje vrše i muslimani i nemuslimani, često i zajedno.⁵³⁵ Pominju se i napadi na kuće koji nekad rezultiraju čak i obračunima sa smrtnim ishodima,⁵³⁶ te pojedinačne sukobe između muslimana i nemuslimana.⁵³⁷

7.5. Nikšić kao muhadžirski centar

Bilo da se radi o prognaniku, izbjeglici ili prebjegu, najčešći je slučaj da se takvi ljudi zadržavaju u najbližem sigurnom mjestu. Te navike su često od sela u koje su ljudi dospjeli, pravile kasabe i gradove. Primjerice, kad iz bokokotorskog zaljeva narod bježi prema Hercegovini, veliki dio njih se doseljava u obližnja hercegovačka mala mjesta, tako da sela Stolac, Trebinje, Ljubinje, pa i Nevesinje, od tada postaju kasabe.⁵³⁸

⁵³³ *Tešanski sidžil*, L10/d2

⁵³⁴ U Zeničkoj je nahiji svo stanovništvo bilo pod ćefilemom, koja se i bez potrebnih razloga uzimala svakih 8 do 10 godina jedanput i unosila u sidžil. Vidi: Hamdija Kreševljaković, „Ćefilema sarajevskih kršćana iz 1788. godine“, *POF*, III-IV/1952/53, 1953, 195, 196.

⁵³⁵ *Tešanski sidžil*, L 41a/d2

⁵³⁶ Kadija bilježi predstavku kadiji zimije Ilje u kojoj on tražio kaznu za zimiju Vidoča iz sela Dobro Polje. Ovaj mu je napao kuću, ubio sina Marka i ranio drugog sina Đoku i rođaka Todora. (*Tešanski sidžil*, L 5a/d6)

⁵³⁷ Juro, sin Gavrin, iz sela Bežlja, istukao i psovao Ali-bega, L3a/d7; musliman Mustafa se žali na zimije, L6/d3; žalba muslimana na ružno ponašanje „nevjernika“ Bile, sina Novakovog, L 9/d3; žalba zimije što mu je drugi zimija zapalio 50 tovara sijena, L 9a/d3; zimija poriče da je dužan muslimanu, L 14/d5, odnosno muslimanki, L15/d2;...

⁵³⁸ J. Mulić, *Konjic i njegova okolina*, 34, nap. 53.

Nikšić s početka 18. stoljeća je paradigma jednog urbanog stjecišta stanovništva iz primorskih gradova i hercegovačkih sela. Muslimansko stanovništvo je zbog života u gradu nazivano od drugih Građanima.⁵³⁹ Iako su se inače dijelili u kabile (bratstva), karakteristične su dvije grupe Građana: prvu su činili hercegovački muslimani iz Risna i Novog, a drugu oni porijeklom iz Gruda, Kuča, Piperi, Feriza i dr. Međusobno su se vidno razlikovali. Dok su ovi drugi pretežno dolazili iz ruralnih predjela, Rišljani i Novljani su imali tradicionalno urbani duh, pogotovo što se uglavnom radilo o potomcima uglednih tamošnjih obitelji. Spočetka nisu prijateljevali niti se ženili međusobno. Hercegovački muslimani su na „uskoke hrišćane koji su dobežavali u grad i turčili se, gledali s visine i nazivali ih pogrдно 'Vlasima'“.⁵⁴⁰ Ustvari, Grude, Kuči, Piperi i Ferizovići su bili domaće stanovništvo koje je prihvatilo islam. U Nikšić su jedni dolazili kao konvertiti, dok su drugi, kao Piperi i Kuči, dolazili kao kršćani i tu primali islam.⁵⁴¹ Grude, pleme koje su hercegovački muslimani u Nikšiću gledali snishodljivo i nazivali ih mindušarima zbog minduša koje su nosili u ušima, katolici su s arnautskih prostora koji među prvima dolaze u Nikšić, i to u bratstvima Brunčevića, Đolevića, Mehmedinikića i Maraša. Ogranci tih bratstava su obitelji: Babići, Glavonjići, Kljakovići, Krnjevići, Pelevići i Šabovići, kao i još dalji: Mijuškovići, Kontići, Nikčevići i dr. Osim njih, u Nikšiću je živjelo „i nešto drugih Arbanasa, iz Klimenata (arb. Keljmendi) i prilično sirotinje“.⁵⁴² To za bosansko područje nije ništa neobično, pošto je ovih stočara bilo tu i prije i poslije dolaska Osmanlija, koji su ih i sami naseljavali na ciljane područja. Bratstava iz plemena Kuč je bio priličan broj, a među njima su: Mekići i Mušovići koji su došli iz Kolašina, potom Alibašići, Džidići, Elezovići, Ibričići, Kajovići, Ljuvare, Ljuce,⁵⁴³ Mustafagići, Prekići, Ruševići, Sukići, Tahirovići i dr.⁵⁴⁴

⁵³⁹ I danas postoji prezime Građan(in) u Konjicu i Mostaru u obiteljima porijeklom iz Nikšića koje će biti prisiljene iseliti iz Nikšića tijekom 19. stoljeća.

⁵⁴⁰ Više detalja u: Šobajić, 110-111.

⁵⁴¹ Isto, str. 66; Dužni smo napomenuti da autor Šobajić koristi terminologiju koju nalazi u izvorima. Jedna od njih je konstantna upotreba riječi „Turci“ i „poturčenjaci“. Iako je i u građi neosmanske provenijencije često imenovanje muslimana kao Turaka, pravih Turaka na područjima Bosanskog ejaleta je bilo malo ili nimalo. Tako se pod Turcima i na prostoru Nikšića u to vrijeme, kao i stoljeće kasnije, mislilo na muslimane, Bošnjake i Arnauće. O tome detaljnije vidjeti u: Ramiza Smajić, Neki terminološki problemi...

⁵⁴² P. Šobajić, 67.

⁵⁴³ Za Ljuce se govori da vuku porijeklo od Vujačića iz Fundane, da su dva brata prihvatila islam, te da su od jednog nastale Ljuce u Bijelom Polju, a od drugog Ljuce u Nikšiću. Po nekima, pak, su gore navedene obitelji samo ogranci Ljuca.

⁵⁴⁴ O tome vidjeti detaljnije u: *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi*, Biograd, 1904.

7.6. Trendovi u gradnji stambenih i javnih objekata u Ejaletu; vakufi u okolnostima velikih događanja

Za europske gradove je ustanovljena tendencija rasta od 16. stoljeća, ali se kaže se da s njihovim brzim uvećavanjem, građenje kuća i higijenski uvjeti su bili prije gori nego bolji.⁵⁴⁵ Opće je poznato da na privredu cijele Europe utječu složeni odnosi kretanja plemenitih metala i cijena. U odnosu na ranija stoljeća⁵⁴⁶ u Europi je na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće široko dostupno srebro (u odnosu na zlato), pogotovo zbog sve prisutnijeg američkog srebra. U cjelini, monetarni sistem se i temeljio na srebru. Svi ti trendovi su imali uticaja i na Osmansku državu. Krajem 17. i početkom 18. stoljeća Osmanska država je počela već zapadati u jaku društvenu i ekonomsku krizu, što je osjetno utjecalo i na zahvate u oblasti institucije vakufa kao jednog od važnijih čimbenika širenja gradova. Veći je broj hanova, ali u novim okolnostima primjetna je stagnacija izgradnje besplatnih prenoćišta (karavansaraja i musafirhana), srednjih i viših škola (medresa i dershana), javnih objekata poput hamama, mostova, sahat-kula, u odnosu na ranije decenije do 1683. godine. Mektebi su bili najrašireniji od osnovnih obrazovnih institucija, pa se čak grade kao vakufi i u godinama gladi i zaraznih bolesti.⁵⁴⁷

Pristup Osmanske države općenito izgradnji i širenju naselja bio je uvjetovan javnim i komunikacijskim potrebama. Prvi mesdžidi i džamije su bili građeni na mjestima gdje je nekim razlogom bila veća koncentracija stanovništva. U Bosni je za osmanske uprave bilo izgrađeno 25 sultanskih džamija, a najveći dio njih je izgrađen do sedamdesetih godina 16. stoljeća, i to na mjestima gdje su bila stalna okupljanja ljudi. Džamija je pored funkcije mjesta okupljanja radi ibadeta, svakodnevnih molitvenih ceremonijala, trebala biti reprezent islamske kulture, arhitektonske ljepote i raskoši. Na način kako su zatečeni franjevački samostani u Bosni imali ulogu kulturnih centara, i novosagrađene džamije spadaju među prve kulturne ustanove Osmanske države u osvojenim krajevima. Nakon njih na red je dolazila gradnja prosvjetnih i privrednih objekata. Džamije u Bosni su vremenom građene više od strane velikih vakifa, visokih dostojanstvenika ili lokalnih vakifa, ljudi koji su željeli ostaviti zadužbine u svom kraju. Oko tih džamija su se razvijale mahale, nastajale kasabe koje će dalje postajati gospodarski, kulturni i društveni urbani centri. Za razdoblje koje je u fokusu naših istraživanja ima jedna

⁵⁴⁵ Kenigsberger, 43.

⁵⁴⁶ Recimo, 15. stoljeće je karakteristično po nedostatku plemenitih materijala u Europi.

⁵⁴⁷ Hasandedić, *Muslimanska baština istočne Hercegovine*, 174.

posebnost i u tom smislu, jer se čini da su upravo ratna i migracijska dešavanja potakla lokalne vlasti da sagrade centralnu džamiju u današnjem Bugojnu, npr., i to posvećenu tadašnjem sultanu Ahmedu II.⁵⁴⁸ To je bilo dijelom razlog što je izgradnja financirana iz državne riznice,⁵⁴⁹ ali je ključni razlog bio cilj zadržavanja i očuvanja muslimanskog stanovništva iz Slavonije, Like, Dalmacije nakon Karlovačkog mira 1699. godine.⁵⁵⁰

U gradovima koji su pretrpjeli razaranja, poput Sarajeva, i onima koji se ubrzano šire jer su postali i upravna središta, poput Travnika, primarno se radi na popravkama infrastrukture. Zanimljivo je, recimo, da se u Travniku 1690. godine, u jeku velikih seoba i epidemije kuge koja vlada tim krajem, gradi vodovod, a u Mostaru 1701. godine isti popravljaju.⁵⁵¹

Jedan poseban detalj privlači pozornost u Sarajevu 1712. godine. Žene vakife inače nisu rijetke u osmanskome sustavu, ali je rijetkost u Bosanskom ejaletu da se žena nađe na čelu najvećih vakufa. To se desilo u Sarajevu kad smrću Alije, sina Ahmedovog, mutevelije Gazi Isa-begovog vakufa, ta dužnost ostaje upražnjena, nakon čega to mjesto zauzima žena, Hatidža, kći Lutfullahova.⁵⁵²

Kada se radi o nekim graditeljskim novinama na graničnim dijelovima Bosanskog ejaleta, izvori po prvi put primjećuju značajan broj privatnih kamenih kula kao vojno-stambenih zgrada, koje se nisu susretale u defterima do sredine 17. stoljeća.⁵⁵³ Ima dokumenata kojima se čak istražuje koji su čardaci napravljeni prije rata i poslije sklapanja mira, kad su napravljeni i koliko ih ima. Pri tome se isključuju mjesta uz obalu Save.⁵⁵⁴

Prilike su nametale potrebu proširivanja i obnove tvrđava i sahat-kula u sklopu njih. Ipak, u toj namjenskoj evoluciji graditeljstva već bogata mostogradnja nije posve zaustavljena ni u ovakvim novim okolnostima. Iz tog vremenskog razdoblja ostali su sačuvani samo kameni

⁵⁴⁸ Tarih spada u one jednostavnije urađene i u prijevodu glasi: „Sultan Ahmed Han je u ime Boga sagradio ovu džamiju 1105. godine“ [1693.]

⁵⁴⁹ Ne treba zanemariti činjenicu da je Ahmed II posljednji sultan čiji je novac sastavom i izgledom pratio onaj Sulejmana Zakonodavca, a imao je još uvijek približnu prometnu vrijednost.

⁵⁵⁰ Godina nakon izgradnje te džamije bit će upamćena po prodoru snaga Jankovića i Vučkovića s hrvatske i Letrešića s mletačke strane kad su opustošena sela Donjeg Vakufa. Bosanski valija je uspio priteći u pomoć, a Letrešić je čak živ uhvaćen. Elvir Duranović, *Monografija bugojanskih džamija i mesdžida*, Bugojno, 2010, 12-15.

⁵⁵¹ A. Nikić, *Događajnica*, 279, 286.

⁵⁵² AE. SAMD. III D. 206, 19908, T 1124, B, 16, 1

⁵⁵³ BOA, TTD br. 861; Hafizović, Popis sela

⁵⁵⁴ A.DYNSMHM.d... 114, G 27, T 1114, L 10

mostovi. Jedan od najljepših primjeraka sačuvane kulturne baštine kroz mostove je svakako ćuprija nad Neretvom u Konjicu, ali i razlog što je sagrađena trusne 1682/3. godine strateške je prirode.

Društveno-političke promjene su se odrazile i na arhitektonsko-urbanistička rješenja, kao i napredovanje ili nazadovanje estetskih cjelina. Gubitkom ili dobijanjem strateškog značaja mjesta stagniraju ili se razvijaju što rezultira u više oblika: niz naselja propada i ostaje ruiniran; druga naselja napreduju i stambeni objekti dobijaju elemente graditeljskog nasljeđa pridošlog stanovništva, dok novi vlasnici stambenih objekata dijelom zadržavaju originalnost ili mijenjaju namjenu; treća naselja, ostajući u zavjetrini, dobijaju priliku da bez potresa sačuvaju autentičan izgled svojih zdanja.

Desetak godina nakon Eugenovog razaranja Sarajeva primjećuju se promjene u arhitekturi. Podižu se sve više kuće koje na uličnoj strani imaju više ćoškova. Toga nije bilo ranije, nego su prema ulicama bili veliki i glatki zidovi.⁵⁵⁵

Objekti urbanih cjelina Bosanskog ejaleta na prijelazu 17. i 18. stoljeća opravdano su bazirani na osmansko-islamskoj koncepciji, ali su racionalnost i vještina graditelja određenim mjestima dali negdje zajedničke, negdje jedinstvene osobine. Naime, dispozicija, konstruktivni elementi i materijal su ovisili prvenstveno o geološkim ili morfološkim pogodnostima/nedostacima. Uzmimo primjer Počitelja: pad Gabele 1693. godine i aktivnost pridošlog stanovništva na polju gradnje stambenih objekata u gornjem gradu sigurno je potakao definiranje urbomorfološke matrice naselja.⁵⁵⁶ Ipak, osnovni element konstruktivnih sistema u Počitelju je kameni zid, lomljeni ili pritesani krečnjak, zbog kojeg se objekat prirodno utapa u svoju podlogu.⁵⁵⁷ Za razliku od krajeva koji obiluju drvetom i u kojima je čak i za demire⁵⁵⁸

⁵⁵⁵ A. Hadžihasanović, nav. dj., 112.

⁵⁵⁶ Azer Aličić, Metodologija rekonstrukcije starog grada Počitelja, „*Naše starine*“, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo, 2013, 55.

⁵⁵⁷ To, možda, naizgled nije pravi primjer, pošto stambena arhitektura Počitelja ne pripada posve niti jednom tipu stambene arhitekture u Bosni, pa je čak Džemal Čelić okarakterisao da „ona pripada samo ovom mjestu“. Opravdanje, ipak, nalazimo u tome što, iako se grad prvi put spominje još u 14. stoljeću, najznačajniji objekti (džamija, medresa, hamam, han, sahat-kula, posebni stambeni objekti) grade se tek u drugoj polovici 16. i prvoj polovici 17. stoljeća.

⁵⁵⁸ Ovo je mala jezična igra: riječ „demir“ u osnovi znači „željezo“, što direktno ukazuje na to da su u većini slučajeva demiri na prozorima bili rađeni od željeza. Bogatstvo u drvetu u Bosni je donijelo razvoj obrade i ukrašavanja drveta do te mjere da su se demiri vremenom izjednačili s estetski izuzetnim rješenjima mušebaka na prozorima. Tamo gdje je prisutna bila deficitarnost u drvetu, očituje se i manjak ukrasnih elemenata ili fragmentarna prisutnost tek na nekim dijelovima ormara ili rukohvata.

korišten taj materijal, u Počitelju su krovna konstrukcija, podovi i stolarija izrađivani od u okolini prisutne čamovine, dok su okovi i demiri rađeni isključivo od kovanog željeza. Hrastovina koja je kao izuzetno kvalitetno drvo korištena u unutrašnjosti Bosanskog ejaleta i u najskromnijim kućama, u Počitelju se može prepoznati samo u najbogatijim ondašnjim kućama.

U to doba se ukorijenio i jedan zanimljiv fenomen: u historiografiju ulazi i nova terminologija kao što su „muhadžirske džamije i mahala“, misleći na one objekte i naselja koja nastaju tijekom složenih političkih i vojnih prilika koje su u 18. stoljeću vladale u cijelom Bosanskom ejaletu, kad se počelo usložnjavati tzv. muhadžirsko pitanje.⁵⁵⁹

U nekim gradskim sredinama pravoslavne mahale počinjemo nalaziti tek krajem 18. stoljeća, kada su se prilike u Osmanskom Carstvu počele znatnije mijenjati, a što je kao posljedicu imalo postepeni prodor pravoslavnog stanovništva u gradove.⁵⁶⁰ Do tada su brojna naselja, ranije isključivo naseljena muslimanskim rodovima, doživjela pravu smjenu stanovništva u konfesionalnom smislu.

Dok se za Glasinac, primjerice, sva najstarija prezimena odnose na muslimanske obitelji (Tankovići/Hadžići/Maličevići,⁵⁶¹ Šahinpašići,⁵⁶² Pavice, Selimovići, Omanovići i Kabaši,⁵⁶³ Sijerčići,⁵⁶⁴ Babići,⁵⁶⁵ Sokolovići,⁵⁶⁶ Preljubovići,⁵⁶⁷ Dedići,⁵⁶⁸ Kehleti i Šenderi,⁵⁶⁹ Demirovići, Husejnovići, Junuzovići, Ramići i Sarajčići⁵⁷⁰ Očuzi,⁵⁷¹ Bukve, Novoseoci i

⁵⁵⁹ Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja 1461-1878*, Tešanj, 2006, 73. I na mikro-planu ostaju takvi tragovi, kroz primjere u čvrstom narativnom okviru, poput priče o turbetu koje se nalazi unutar džamije Rogo-zade u Sarajevu, što inače nije praksa s turbetima u Bosni. Riječ je o jednoj od najmanjih džamija u Europi. Prema predanju, dio mađarskih muslimana se naselio u Sarajevu iznad Sumbul-mahale, u blizini džamije koju je izgradio Rogo-zade. U turbetu u džamiji se nalaze tri mezara navodno članova tri bogate mađarske obitelji koje su morale napustiti Mađarsku. Narod im je poslije tu izgradio turbe.

⁵⁶⁰ To se može pratiti po pojavi pripadnika „tanjeg“ trgovačkog staleža koji se uobličavao unutar pravoslavne zajednice i afirmirao unutar pojedinih kasaba. O tome više: Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja 1461-1878*, Tešanj, 2006, 32.

⁵⁶¹ S Kule i Baltića

⁵⁶² Sa velikog zemljišnog kompleksa od planine Romanije do sela Košutica, potom od ceste Sarajevo-Sokolac do područja Sokoca

⁵⁶³ Iz sela Pavičići, Nepravdići i Novoseoci

⁵⁶⁴ Iz sela Sijerci

⁵⁶⁵ Iz sela Sokolovići

⁵⁶⁶ Iz sela Sokolovići

⁵⁶⁷ Iz sela Preljubovići

⁵⁶⁸ Iz sela Nepravdići

⁵⁶⁹ Iz sela Parževići

⁵⁷⁰ Iz sela Košutica

⁵⁷¹ Iz sela Bjelasolići/Bjelosavljevići

Vražalice⁵⁷²), koje korijene vuku iz srednjeg vijeka,⁵⁷³ na Glasincu nema – niti je poznato da je ikad postojao – niti jedan pravoslavni rod čije porijeklo je autohtono.⁵⁷⁴ Osim što su svi pravoslavni rodovi na ovo područje doselili tek početkom 19. stoljeća, i to uglavnom iz istočne Hercegovine, dodatna zanimljivost je da su se jedino Ivančajići/Čajići, inače doseljeni iz romanijskog sela Mjedenik, smatrali Bosancima, a ne Hercegovcima.⁵⁷⁵

7.7. Iz života na selu

Na selu je, naravno, prisutna drugačija dinamika rasta i opadanja broja stanovništva, ali i u stabilnim okolnostima različite su gustine naseljenosti među selima (prvenstveno zbog prirode položaja, je li u pitanju planinsko ili ravničarsko selo, kakve su osobine njihovog privrednog razvoja, itd.).

Terminološki gledano, u osmanskom razdoblju se pored sela i zaselaka, javljaju još uvijek selišta. Pojedini istraživači poput Đure Daničića su smatrali da su selo i selište isto, po tome što se u izvorima i uz sela i uz selišta javljaju vodenice, vinogradi, njive, livade. Stojan Novaković, međutim, zahvaljujući kasnije publiciranim izvorima, zaključuje da selište nije bilo selo, nego ostavljeno i prazno selo, ali ne u današnjem smislu. Naime, u nestalnom životu onoga vremena svaki čas svako selo moglo se obratiti u selište, a svako selište u selo.⁵⁷⁶ Sela, njihovo stanovništvo i kultura su kroz kulturno-historijsku etnologiju nepravedno percepirani kao statični, van progresivne povijesti, stabilni, nepromjenljivi, bezvremeni. Takva percepcija seoske kulture, npr., nosila je za sobom i statičnu percepciju naroda, što je sigurno ograničilo mogućnost spoznaje i interpretacije kulture, posebno seljačke.⁵⁷⁷

⁵⁷² Iz sela Pediše

⁵⁷³ Samo se porijeklo obitelji Hodžić iz Primčića na Glasincu veže za doseljavanje iz Budima skraja 17. ili početkom 18. stoljeća. Vidi u: M. S. Filipović, *Glasinac*, 129.

⁵⁷⁴ I. Pašić, *Od hajduka do četnika*, 44.

⁵⁷⁵ Milenko S. Filipović, *Glasinac*, 129.

⁵⁷⁶ Stojan Novaković, *Selo*, 101.

⁵⁷⁷ Rihtman-Auguštin, 1987, 178; 1988., 27, prema: S. Čolić, *Neke teorije o dvjema kulturama*, 106.

7.7.1. Migracijski procesi i agrarne prilike

Iako su ekonomske, političke i demografske promjene bile često posljedica organizacije, evolucije i pravnog reguliranja agrarnih odnosa (prvenstveno poreznog sustava i čiflučkih odnosa), postojao je i uzvratni utjecaj, primjerice, migracijskih kretanja na ustrojstvo agrarnih odnosa. Kad se oko 1689. godine oko 80 starih hajdučkih obitelji bilo doselilo u Pode i Kute, oni su bili dobili zemlju pod uvjetom plaćanja desetine, a od uroda voća četvrtine. Dolaskom, međutim, velikog broja iseljenika nemuslimana iz Hercegovine nakon Karlovačkog mira, Mletačka Republika je primorana napraviti hitnu agrarnu reformu. Mjere koje je poduzela u vidu doživotne plate glavarima i nasljedstva na potomstvo nisu značili puno kad nije bilo dovoljno zemlje. Novodoseljeni su bili u prilici da se bore za goli život, jer nisu mogli nazad u Hercegovinu, pa se dosta bezzemljaša okrenulo zanatima, trgovini, brodarstvu.⁵⁷⁸

Ni situacija unutar Bosanskog ejaleta nije bila bolja. Prvih godina nakon Karlovačkog mira stanje je još uvijek dezolatno zbog čega spahije i zaimi mogu neometano, bez obavještanja lokalnih vlasti otuđivati napuštena imanja. Ako bi nakon nekoliko godina došlo do sudskog spora, oni bi vratili dio posjeda, ali bi bolji dio ostavili za sebe. Bilo je čak i toliko smjelih uzurpacija da su takvi spahije znali uskratiti cijeloj tvrđavskoj posadi prihode koji bi im zakonski pripadali. Porta bi u tom slučaju insistirala na poštovanju zakona u smislu isplate obaveznog iznosa posadi.⁵⁷⁹

U pojedinim krajevima u unutrašnjosti Bosanskog ejaleta krajem 17. stoljeća se može uočiti aktivna kolonizaciona politika, jer je zemlja čekala na obrađivanje. Primjetno je formiranje naselja koja ne nalazimo u ranijim izvorima, kao i najamna radna snaga. Pozitivan potez osmanskih vlasti nakon sklapanja mira 1699. godine bila je opća amnestija, uz koju su brisana sva porezna dugovanja, ono što se nije prikupilo tijekom rata. Kršćanskom stanovništvu je određeno da plaća džizju po najnižoj skali od 2,5 kuruša.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ Gligor Stanojević, Prvi katastar hercegovačkog kraja iz 1702. godine, *Glasnik Cetinjskih muzeja*, VII, Cetinje, 1974, 130.

⁵⁷⁹ Tako su uradili spahije i zaimi sela Orašje kod Ljubinja, pa je bosanskom namjesniku Elči Ibrahim-paši, kao rješenje, naređeno da natjera nove uživaocce prihoda da neferima stolačke tvrđave (o kojoj je ovdje riječ) redovno isplaćuje dio prihoda. Vidjeti: ANUBiH, Maliye defteri, II-21-2 117/1705.

⁵⁸⁰ Hamid Hadžibegić, „Džizija ili harač“, *POF*, br. III-IV/1952-53., Sarajevo, 1953, 94.

U godinama nakon sklapanja Karlovačkog mira, uz naseljavanje stanovništva na opustjele posjede, javljaju se problemi oko korišćenja obradivih površina, a što se može pratiti kroz niz dokumenata u muhimme- i šikajet-defterima. S takvim se problemom, na primjer, neki Mehmed i Mustafa iz Mostarskog kadiluka obraćaju Porti 1702. godine. Oni objašnjavaju kako su doselili u selo Stagniče i Dobro Selo prije više godina i kako ih nitko nije ometao u obradi zemlje. Sa smirivanjem prilika 1699. godine, pojavili su se nekadašnji uživaoci prava na navedenu zemlju sa zahtjevom da im se ona vrati, i to ne samo njihova nego čak i njihovih rođaka koji su umrli u izbjeglištvu! Rezultat spora je išao u korist Mehmeda i Mustafe iz višestoljetne zakonske prakse da zemlja pripada onome tko je obrađuje tri godine uzastopno (odnosno, oduzima se onome tko je propustio tri godine obrade zemlje).⁵⁸¹ Brojnost ovakvih sporova je češća na prostoru koje je prepoznatljivo po manje obradive zemlje, pa se može primijetiti da se to često dešava na prostoru Hercegovačkog sandžaka.

Arhivska građa pokazuje da je komunikacija Porte i lokalnih bosanskih sredina funkcionirala i pored aktivnih političkih i vojnih dešavanja. Tako, naprimjer, spahije, janjičari, raja i ostalo stanovništvo sela Boljeradina, Orahova i Poda u nahiji Sokol upućuju predstavku (arzuhal) Porti s pritužbama kako oni daju desetinu (ušur) i ostala davanja i takse po kanunu i defteru, ali se to ne skuplja na vrijeme; zaim Abdullah i njegovi saradnici, spahije Ibrahim i Jusuf traže od njih bedel-i ušur i dr., a često im dolaze na noćenje i hranu, i to s puno konjanika. Na ovaj arzuhal je iz Edirne upućen ferman sultana Mustafe II u drugoj dekadi safera 1111. (8-7. kolovoz 1699.) fočanskom kadiji i mutesarrefu koji uživa Hercegovački sandžak kao arpaluk, a njime se zabranjuju sve te nezakonite radnje.⁵⁸²

Isto tako, brojne su pritužbe na novodoseljeno stanovništvo. Timarnik Osman se, npr., žali kadiji Broda 1116. godine (1704/5) kako mu doseljenici derbendžije u selu Vrh Lašva ne daju poreze koji ga sljeduju, da ih je bilo 38 kuća ranije, ali da su se doselili mnogi poslije, iskrčili i obrađuju je, te da ih sad ima 61 kuća neupisanih.”⁵⁸³

⁵⁸¹ ANUBiH, ŠD, 108 92 107/1, 1114/1702, r. Po istom osnovu je dato za pravo nekom Mehmedu i Omeru, koji su 1689. godine doselili u Jajački kadiluk i tu petnaest godina obrađivali određen komad zemlje, a onda se pojavio nekadašnji vlasnik i tražio da mu se zemlja vrati. Opširnije vidjeti: ANUBiH, Istanbul, BBA, ŠD, 232 92 219/1 116/1704.

⁵⁸² GHB, A-4039, TO

⁵⁸³ *Opširni popis, I/2, 436.*

Jedan od dugotrajnih čimbenika snage Osmanske države u godinama ekspanzije bila je timarsko-spahijska organizacija, ali se krajem 17. stoljeća ukazuju prvi znaci da taj sustav više nije ono što je bio. I janjičari su postali balast za cijelu državu u kojoj su nekad činili elitni rod vojske.⁵⁸⁴

Velika površina opustošene zemlje nakon Bečkog rata (1683-1699) i drugih ratova koje su Osmanlije vodili s Austrijom, Mletačkom Republikom, Rusijom i Crnom Gorom, ne mogavši da na drugi način zadovolje svoje materijalne potrebe, mnoge spahije, janjičari, posadnici u tvrđavama i dr. nastoje da nađu nove ili upotpune postojeće izvore za svoju egzistenciju, i to na selu, sticanjem seoskih posjeda, baština i čifluka.⁵⁸⁵ Uz opću krizu timarsko-spahijskog sistema, krajem 17. stoljeća intenzivira se proces čiflučenja u sve raznovrsnijim oblicima. Pošto su sve rjeđi katastarski popisi osmanske provenijencije za područje Bosanskog ejaleta, vrlo bogat izvor predstavljaju šikaje-defteri, registri s kopijama naredbi središnje vlasti u Istanbulu na predstavke i žalbe stanovnika i organa vlasti određenog kraja. Tako su brojni slučajevi otimanja zemlje, kako među muslimanima, tako i otimanja zemlje nemuslimanima od strane kapetana, npr., u graničnim područjima Bosanskog ejaleta, uz Dalmaciju i oko Novog Pazara.⁵⁸⁶

Zbog teških poreznih obveza raja je iz graničnih predjela Bosanskog ejaleta (prostora Bosanske krajine, Hercegovine, Dalmacije, Crne Gore) bježala preko granice, zbog čega im je središnja osmanska vlast obećavala privremeno oslobođanje plaćanja harača (džizije), filurije ili drugih nameta.⁵⁸⁷ Prisutan je i obrnut proces, kad se velike skupine nemuslimanskog stanovništva s prostora Crne Gore, Dalmacije i istočne Hercegovine naseljava u istočnoj i srednjoj Bosni. Taj proces je naročito intenzivan u toku 18. stoljeća, kad su veliki dijelovi Bosanskog ejaleta opustjeli uslijed čestih valova kuge, ratova, gladi i elementarnih nepogoda. Masovnost, ciljane mjesta ka kojima se usmjeravaju useljenici i pogodnosti u zakupljanju posjeda svjedoče o činjenici da je većina naroda bila vođena ekonomskim, a vlast strateškim interesom. Spomenut ćemo slučaj kad dalmatinski generalni providur Đustin da Riva 1707. godine bez naknade dijeli obradive površine seljacima u namjeri da uspori masovniji prelazak

⁵⁸⁴ Avdo Sućeska, *Ajani, prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, XXII, Odjel istorijsko-filoloških nauka, br. 14, Sarajevo, 1965, 56-58.

⁵⁸⁵ Avdo Sućeska, nav. rad iz: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 111.

⁵⁸⁶ ANUBiH, Šikajet defteri, fotokopije

⁵⁸⁷ ANUBiH, Šikajet defter iz 1696. god. (fotokopija); vidjeti i: Sućeska, nav. rad iz: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 112-113.

duždskih podanika prema prostorima pod jurisdikcijom Osmanske države.⁵⁸⁸ Na suštinski isti način je i osmanska vlast postupala u situaciji kad je, na primjer, veliki broj izbjeglica odlučio ostanu na austrijskom području, ali su zbog ispaše svojih stada prelazili na teritorij Bosanskog ejaleta, pretežno duž Save. Osmanska vlast je tražila od tih ljudi da ili ostanu trajno na svojim bivšim i napuštenim imanjima ili nema ispaše na toj zemlji.⁵⁸⁹

Sudeći prema izvorima, dubrovački podanici često prelaze na osmansko i mletačko područje u cilju sezonskog zemljoradničkog posla. Riječ je uglavnom o mlađoj populaciji, i ženskoj i muškoj, koji su uz saglasnost roditelja, nadničili na imanjima po Hercegovini ili u kućama lokalnih bogatijih domaćina. Dubrovačkim vlastima u principu nije predstavljalo problem da u siromašnim i teškim poratnim godinama podanike pušta na prostor preko granice da šta zarade. To, uostalom, nije bila masovna pojava da bi predstavljala smetnju, ali problema je bilo, od toga da su neki mladići bježali bez dozvole roditelja na teritorij pod osmanskom upravom do toga da su odlučivali ili bili primorani ostanu tamo puno duže ili zastalno.⁵⁹⁰ Primjerice, 1703. godine dubrovačke vlasti vode istragu protiv Vlahuše Mantalice iz Gabrila pod optužbom da je radi vlastitog probitka u Hercegovini zaposlio svoju neudatu sestru i dvije udovice iz Pridvorja.⁵⁹¹

Arhivska građa iz razdoblja 1683.-1718. bilježi priličnu prepisku u slučajevima kad pojedini prekogranični radnici na zemlji ili nadničari i sluge na imanjima pređu na islam. I ranije je bila ustaljena praksa da onaj ko prihvati islam na teritoriji Osmanske države, postaje njen državljanin i ostaje pod njenom zaštitom. Takve su situacije zabrinjavale župnike, pa ako ne bi uspijevalo ubjeđivanje roditelja da vrata djecu nazad s osmanskog teritorija, oni se obraćaju vladi da iste kazni.⁵⁹² Povremeno su na islam prelazili odbjegli zločinci, ali i dužnici, koji su tako ostajali zaštićeni u Osmanskoj državi. Naime, ugovorima s Dubrovačkom Republikom, npr., Osmanska država je trebala izručivati takve bjegunce od zakona, ali ništa ne bi bilo od toga ako bi oni prešli na islam. Bilo je i onih koji bi ipak tražili pomilovanje svoje zemlje, ne htijući da postanu muslimani.⁵⁹³

⁵⁸⁸ Gligor Stanojević, Dalmacija pod mletačkom vlašću, Historijski pregled, god. I, br. 3, Beograd, 1954, 11-12

⁵⁸⁹ ANUBiH, BBA, MD 2945/267 -1, 10.III 1703. (20. Ševal 1114.)

⁵⁹⁰ To i niz drugih razloga će nagnati dubrovački Senat da 1798. godine donese odluku da će bez dubrovačkog državljanstva ostanu podanici koji, sami ili sa obiteljima, napuste područje Republike i ostanu u inozemstvu duže od godinu dana. Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu*, Dubrovnik, 1997, 98.

⁵⁹¹ DAD, 18, 3402, 16.

⁵⁹² DAD, 18, 181/4, 180; DAD, 18, 181/6, 68; DAD, 18, 3347a, 24; DAD, 18, 186/2, 40

⁵⁹³ DAD, 18, 3278, 20

Ono što nerijetko zna iznenaditi u arhivskoj građi je koliko su pojedinačni, naoko sitni slučajevi, dobijali epilog sultanskim dokumentom. Tako se neki Hasan obraća kadiji Birča u ime mlađeg brata Mehmeda zbog uzurpacije naslijeđenih njiva. Na to je iz Konstantinije uslijedio ferman sultana Ahmeda III od prve dekade zu 'l-kadeta 1116. (25. veljače-6. ožujak 1705.), kojim se kadiji nalaže da Mehmedu kao pravom vlasniku budu vraćene od oca naslijeđene njive u kasabi Vlasenica koje je prisvojio neki Redžep.⁵⁹⁴

Izvori svjedoče o brojnim zloupotrebama u službi koje su imale za cilj sticanje koristi, iako puno češće u prvim decenijama 18. stoljeća. Veoma su česti sporovi oko zemlje, otuđivanja napuštene zemlje, oporezivanja. Tako su tijekom 1714. godine na Portu stizale brojne žalbe oko falsifikovanja pečata, a pojedinačne informacije o tome nalazimo u Muhimme i Šikajet defterima. Jedan od primjera je kad su stanovnici Kostajnice i Kamengrada opterećeni puno većim porezima koje treba da daju Fejzullah-efendiji iz Kostajnice i Kučuk Ibrahimu iz Kamengrada, a sve to na osnovu falsifikovanih pečata. Stanovništvo nije bilo u mogućnosti ispuniti te zahtjeve, a nije ni znalo od koga bi očekivalo zaštitu, tako da su bili primorani da iz tih kadiluka doslovno bježe negdje drugo. Neki su i ostajali, izlažući se teškoćama i materijalnoj šteti.⁵⁹⁵

7.8. Prihvat i zbrinjavanje doseljenog stanovništva po Ejaletu

Muhadžiri su, kako se da primijetiti, u prvi mah nakon izгона obično naseljavali sigurnija mjesta u najbližoj okolini. Ako bi iz razloga sigurnosti ili potrebe izdržavanja kretali dalje, uglavnom su se usmjeravali ka gradskim sredinama.

Postoji jedan detalj za kojeg nismo našli pomena kod autora koji su obrađivali hanove i karavan-saraje.⁵⁹⁶ Neki turski autori u nabrajanju vakufa u određenoj sredini, pored karavan-saraja, hamama i sl., navode hanove i odvojeno jednu vrstu pod nazivom *bekar-hanovi*. S obzirom na prisutnost i upotrebu riječi bečar kod nas (lola, neoženjen čovjek), prva asocijacija se naravno veže za neki vid kafane isključivo za slobodne muškarce. No, nije to u pitanju, jer

⁵⁹⁴ GHB, A-1135, TO

⁵⁹⁵ ANUBIH, MD, 1709. (fotokopije)

⁵⁹⁶ Prvenstveno Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957.

postoje odvojeno takva mjesta i to ne u sferi vakufa. Radi se o sljedećem: arapska riječ *bekar* se u izvorima osmanske provenijencije pojavljuje kod bečarske takse, poreza za neoženjene koji su premašili uobičajenu dob za ženidbu. Na našem govornom području se ona stoga razvila u značenje bečara, lole.⁵⁹⁷ To, međutim, nije isto kao *bî-kâr* u perzijskom jeziku, riječ koja označava čovjeka koji nema zaposlenje i sredstava za izdržavanje. Od ovog korijena se razvio izraz bečarski hanovi za posebnu vrstu hanova u situaciji kad u neki grad dolazi val prognanika među kojima su muška lica bez obitelji, a time i bez potrebe da budu skupa s njima smještene u određenim kućama. Ta lica se, dakle, zajednički smještaju u te bečarske hanove, dijeleći zajedničku sudbinu ljudi koji su se sami našli u izgnanstvu.

Uočljiva je jedna stalna pojava kroz muhadžirska putešestvija tijekom stoljeća: rijetko se muhadžirima dozvoljavao ulazak u čaršiju i uglavnom su naseljavani u brdskim, planinskim oblastima na kojoj zemlja nije bila pogodna za obradu, nego uglavnom za stočarstvo. Iako se ne može poricati i čudan odnos „s visine“ prema došljacima u dosta mjesta, naseljavanje u planinskim oblastima ima povremeno i zdrave ekonomske politike da se muhadžire upućuje na ono što najbolje znaju da rade, stočarstvo npr. Napravimo li pregled prezimena po Bjelašnici kod Sarajeva, naći ćemo veliki broj onih koji se vežu za stočare dubrovačkog zaleđa i gradova južne Dalmacije, a koji su do Bjelašnice došli preko Podveležja i sl. (Pintoli, Milišići...)

Doseljenici su, naravno, bili u potrazi za poslom, izvorom prihoda. Često su angažirani u popravkama u ratu oštećenih tvrđava i palanki, kao i izgradnji novih. Naravno, nije riječ o redovnom angažmanu jer su troškovi obrane i ratova bili podložni oscilacijama zbog umanjenog priliva poreza, pa su se neki poslovi prekidali, drugi otpočinjali. Arhivska građa pokazuje da se u Bosanskom ejaletu na prijelazu 17. u 18. stoljeće nije posezalo samo za uobičajenim carinama, teretima, nego i za vanrednim zahtjevima. Recimo, neposredno nakon sklapanja Karlovačkog mira vezir Halil-paša dobija ferman iz Istanbula kojim mu se naređuje da duž mletačke granice, u krajevima koji graniče s nahijama Crne Gore, podigne nekoliko novih utvrđenja.⁵⁹⁸ Tako se počelo s gradnjom novih tvrđava na prostoru Trebinja i Nikšića u čijoj su se blizini bile naselile muslimanske obitelji izbjegle iz Novog i Risna, koje je Osmanska država

⁵⁹⁷ U suvremenom turskom jeziku označava neudatu/neoženjenog.

⁵⁹⁸ Avdo Sućeska, „Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću“, Zbornik radova, Istorijski institut u Beogradu, br. 1, Beograd, 1976, 74.

morala prepustiti Veneciji. Iz pojedinačnih dokumenata se može vidjeti kako su međuodnosi doseljenika i starosjedilaca problematični.⁵⁹⁹

Usljed ratnih događanja, bijega i odmetanja nemuslimanskog stanovništva u sjeveroistočnim dijelovima Bosanskog ejaleta 1688. godine, poduzimaju se obrambene mjere u kojima udjela uzimaju i muslimani izbjegli iz prostora koji su pali pod austrijsku vlast. Tako je vrlo slikovita jedna naredba u Muhimme defteru, a koja se odnosi na gradnju palanke u Donjoj Tuzli, gdje se vidi kako osmanska vlast gradi i stražarske objekte na drugim važnim točkama za obranu tuzlanske nahije i donjotuzlanske kasabe:

„Ponos kadija kadija obje Tuzle mevlana Husejn, neka se uvećaju njegove vrline, poslao je pismo u moju carsku vojsku i izvijestio da su učeni, pobožni i ispravni ljudi i siromašan puk nahije Donja Tuzla koja je jedna od Dvije Tuzle došli u šerijatski sud i izjavili da su muslimani spomenute nahije, kada je prokleti neprijatelj zauzeo obalu rijeke Save, našli utočište u Tuzli sa svojim porodicama i imovinom i tu iznova sagradili jednu palanku. Već šest godina od stanovništva spomenute nahije 400 ljudi danonoćno čuva pomenutu palanku i slani bunar koji se nalazi u spomenutoj nahiji. Osim toga oni su potrošili više od 6000 groša na stražarska mjesta na putevima koje koristi neprijatelj. Neki od njih su pali u borbi, a neki su zarobljeni. Sada je polovica stanovnika nahije pobjegla, a muslimani i raja koji žive u okolici su opljačkani i njihova imovina spaljena. Po dvije-tri hiljade neprijatelja skupi se u ravnici i varošima na obali pomenute rijeke, a zatim je prelaze i stalno napadaju pomenutu nahiju i palanku pa će stanovnicima naposljetku nestati snage da se bore protiv neprijatelja i da brane palanku i slani bunar. Zato su izvijestili da se braniocima hitno pošalje pomoć pa je ova zapovijest napisana da Ti koji si pomenuti beglerbeg ne smiješ oklijevati nego trebaš sve poduzeti, valjano organizovati odbranu palanke i područja oko nje i postaviti ljude radi njene odbrane i sprečavanja nanošenja štete od strane neprijatelja. U prvoj dekadi mjeseca rebiulevvela (1)106. godine (20.-29.10.1694.)⁶⁰⁰

Po posebno slaboj naseljenosti isticala su se područja Novog, Dubice, Jasenovca, Broda, Doboja, Kule Soko. Inicijativu za slobodno naseljavanje obitelji koje su u toku Velikog rata napustile posjede i prebjegle na neprijateljski teritorij pokazuju i zaimi kojima treba radna snaga

⁵⁹⁹ ANUBiH, Istanbul BBA, MD, 13 26/1, 11/1 1112/1700. -1 r

⁶⁰⁰ Istanbul, BBA, Mühimme defteri, No 105; u prijevodu dr Nedima Zahirovića. Vidjeti više u: „O gradnji palanke u Donjoj Tuzli u doba Velikog turskog rata“, *Gračanički glasnik*, god. XIX, br. 38, nov. 2014, 47-52.

na napuštenim posjedima. Tako se iz Kamengrada i Jajca kadijama obraćaju zaimi 1700. godine sa zahtjevom za saglasnost da se na posjedima čiji su im prihodi dati na uživanje ne ometa naseljavanje izbjeglih obitelji. Na proslijeđen upit kadije dobijaju s Porte odgovor da u tome nema ništa sporno i da se mogu vratiti svi koji žele, naravno, uz uvjet da prihvaćaju ranije obaveze.⁶⁰¹

I pored već određenog broja doseljenih muslimanskih obitelji s prostora Austrije i Mletačke Republike, središnja vlast poduzima dalje konkretnije aktivnosti u dugoročnijem rješavanju problema nenaseljenosti na tako plodnoj zemlji. Krajem džumada II (oko 10.11.1700. godine) iz Istanbula dolaze upute bosanskom namjesniku,⁶⁰² da dozvoli podizanje potpuno novih naselja unutar ejaleta radi smještaja pridošlog stanovništva. Posebno se upozorava da nema podizanja novih naselja duž Save i Une, pošto bi to bilo u koliziji s odredbama Karlovačkog mira, nego da se nova mjesta formiraju na osamljenim i pustim mjestima.⁶⁰³ Uslijedit će i ferman sultana Mustafe II⁶⁰⁴ od 5. ramazana 1112./15.1.1701. godine, u kojem se precizno kaže da „krajevi Carstva ne mogu biti pusti bez raje. Radi oživljavanja i naseljavanja, treba se obazrijeti i smilovati na raju.“

Dalje se govori da onima koji žele da se vrate treba dati napuštena imanja i potrebno oruđe i sjeme bez naknade, da se upišu u deftere sve doseljene obitelji uz točan navod sandžaka i kadiluka u kojem su se smjestile, kao i da se obavijesti o svemu i vezir i Porta.⁶⁰⁵

Što se tiče oporezivanja doseljenog nemuslimanskog stanovništva, određeno je da plaćaju džizju najniže razine u iznosu 2,5 kuruša.⁶⁰⁶

⁶⁰¹ ANUBiH, Istanbul, BBAI, Şikayet defteri, 52 92 60/3, 1112/1700 -1 r

⁶⁰² vezir i defterdar Ćose Halil-paša (1698-1702)

⁶⁰³ ANUBiH, Istanbul BBA, Mühimme defteri, 286, 1

⁶⁰⁴ 1695-1703

⁶⁰⁵ ANUBiH, Istanbul BBA, Mühimme defteri, 323/307

⁶⁰⁶ Hamid Hadžibegić, „Džizja ili harač“, *POF*, br. III-IV/1952-53, Sarajevo, 1953, 94; Muhamed Hadžijahić, „Neki rezultati etničkih kretanja u Bosni u XVIII i u prvoj polovici XIX stoljeća“, *Prilozi IIS*, god. XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 293.

8.

KONTROVERZE POJAVE I RAZVOJA BUDUĆIH ETNIČKIH I KULTURNIH IDENTITETA U EJALETU

U korektnom istraživanju, migracije kao dinamički procesi ne mogu dopustiti statički tretman.⁶⁰⁷ Klasični kvantitativni pristup ne omogućava sistematsku obradu migracijskih tokova bilo gdje, pogotovo na prostorima kakav je balkanski. S druge strane, Bosanski ejalet je kao administrativna i teritorijalna jedinica prostor prožimanja brojnih etnokulturnih sklopova. Susreti različitih civilizacija u njemu, simbioza i sinkretizam tradicijskih elemenata, različita pisma i jezik, nepristupačnost izvora, njihovo nepostojanje ili djelimično numeričko bilježenje, samo su djelić čimbenika koji ne dopuštaju klasični metodološki pristup. To, naravno, nipošto ne znači obezvređivanje rezultata bez kojih ni sadašnja istraživanja ne bi imala dobrih temelja. Riječ je o tome da čak ni praksa bilježenja broja migranata danas, naprimjer, u vrijeme visokog tehnološkog napretka ne može biti garant istine o migracijskim tokovima jer kvantitativni iskaz je uvijek jedan, svakako bitan, ali ipak jedan element migracijske slike. Kad su u pitanju narodi čiji se identiteti realiziraju, čuvaju, mijenjaju ili dopunjuju kroz migracije preko prostora koji je kroz cijelu povijest karakterističan po kohabitaciji, povjesničar fenomenu njihovih migracija mora prići multiperspektivno, uzimajući u obzir i statistička, i etnografska, i historijska, i sociološka i lingvistička i drugovrsna istraživanja.

Razlog što je cijelo poglavlje posvećeno nekim pitanjima oko etničkih formacija i kulturnih identiteta na prostoru Bosanskog ejaleta u razdoblju dinamičnih promjena na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, najvećim dijelom leži u činjenici da je njihova historijska tradicija kao manifestacija identiteta, koliko god bila dehistorizovane zbilje, do danas sačuvala oblik i značaj kronike prošlosti.⁶⁰⁸ Za razliku od etničkih pomjeranja većih razmjera uslijed važnijih političkih ili društvenih zbivanja, vrlo malo je u historijskim izvorima zabilježeno o porijeklu ljudi koji u manjim, sukcesivnim seobama dolaze na neka područja i svojom tradicijom i kulturom ugrađuju novu kockicu u identitarnom mozaiku.

⁶⁰⁷ Rudi Stojak, „Teorijsko-metodološki problemi istraživanja migracija“, u: „Migracije i Bosna i Hercegovina“, Sarajevo, 1990, 299.

⁶⁰⁸ Posve odvojen problem predstavlja to kako otkriti historijsku istinu iz perspektive sadašnjosti zamagljene nacionalnim imaginacijama, u okolnostima široko prisutnog diskursa u kojem se nacionalno u svijesti o sebi istura ispred općeg znanja o identitetu.

Migracije spadaju u one historijske procese koji u drugi plan stavljaju bilo kakve regionalne granice. Sva ta pomjeranja, seobe stanovništva su nesumnjivo mijenjale raspored „naroda na Balkanskom poluotoku u mnogim oblastima. Jedno stanovništvo smenjeno drugim, drukčijim osobinama, negde drugog jezika, a često drukčijeg dijalekta. Nastala su ukrštanja stanovništva, koje se usled migracija izmešalo, izvršili su se znatni etnički i etnološki procesi koji su u mnogome izmenili etnički tip pojedinih oblasti. Često je nestajalo starog pokrajinskog i istorijskog narodnog tipa i obrazovao se nov etnički amalgam.“⁶⁰⁹ U dodiru pojedinaca ili grupa s novom sredinom, adaptaciji, pa i asimilaciji, bilo je kompromisa, ali i otpora, društvene nesređenosti i konflikata.

Već u uvodu je rečeno da se s ustanovljenim historijskim faktima obaveza historičara proteže i na proučavanje svih dostupnih korijena identiteta i intencija pojedinih historijskih fenomena, a ne samo obrađivanje određenih historijskih procesa kao definitivnih prekretnica (osvajanja određenih prostora, npr.) Političke granice nakon toga postaju relativna priča, a mentalna percepcija, sposobnost i opseg kolektivnog pamćenja svega što se proživjelo dugoročno će uvjetovati stavove između pojedinaca, obitelji ili grupa. Uzmemo li u fokus Bosnu na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, vidjet ćemo niz razloga kompleksnosti i raznolikosti njenih identiteta. B. Bronza daje zanimljivo tumačenje anahronog odnosa u habzburškoj percepciji Bosne i Hercegovine, na primjer, po kojem su novovjekovni administrativni pojmovi poput onog Bosanski pašaluk tek geografski i artificijelni. Oni, po njemu, u tom razdoblju nisu imali nikakav samostalni politički subjektivitet (zbog toga što je Bosanski ejalet dio administrativnog ustroja Osmanske države), ali su ih Habzburgovci doživljavali kao politički subjekat na osnovu ranijeg, srednjovjekovnog subjektiviteta. Kao dinastija dugog trajanja, Habzburgovci su sačuvali sjećanje na vladanje Bosnom, odnosno njenim sjeverozapadnim dijelom, što će uz ugarske patronatske tradicije kasnije biti osnova za isticanje pretenzija na teritorij Bosne i Hercegovine. S ofenzivom Habzburgovaca duboko u osmanski teritorij nakon više od 150 godina dolazi do reaktiviranja ideološkog koncepta nasljeđa ugarskih vladara, a time i za Habsburgovce nepozivog prava na Bosnu. Tijekom krizne 1683. godine, crkveni prelati u Beču održavaju propovijedi stanovništvu o pravu Austrije na ugarsku krunu s kojom je neraskidivo povezano devet različitih zemalja, a među njima i Bosna. Kad sljedeće, 1684. godine, u ratu protiv Osmanlija Mlečani pokušavaju prodrijeti s juga u Bosnu, Austrijanci ih zaustavljaju političkim pritiskom, naglašavajući svoje historijsko pravo na Bosnu koje imaju

⁶⁰⁹ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije*, Beograd, 1966, 129-130.

kao kraljevi Ugarske.⁶¹⁰ Ovakav anakroni odnos u percepciji Bosanskog ejaleta nije dolazio samo s jedne strane, niti je ovakav odnos izuzetak kad je riječ o tromedama, prostorima sudaranja interesa, teritorija i kultura. Različite su samo realizacije tog odnosa, ovisno o snazi afiniteta, navika, kulture i moći da se to postigne. Kroz više izvora su ostali zabilježeni pokušaji članova već spominjane sarajevske familije Brajkovića/Brankovića koji se pojavljuju u Beču 1688. godine želeći priznanje svog navodnog srednjovjekovnog plemstva kao Brankovića.⁶¹¹

Vanbalkanski autori, kroz praksu zemalja koje su odavno zaokružile sliku svoje političke historije i koje stoljećima već prate historiju svojih obitelji, duboko su već ušli u multidisciplinarnu obradu kulturnih identiteta. Dok su prije cijelog stoljeća, kasnije i puno više njih, i zapadni i istočni autori naveliko obrađivali etničko pitanje kod formiranja i razvojnog puta Osmanske države,⁶¹² posljednje dvije decenije svjetski autori posebno prate istraživanja DNK pokušavajući razlučiti osebnosti konačnih identiteta, kroz tokove njihovih razvoja i oblikovanja. Balkanske zemlje, pak, još nisu usvojile ni ključnu genealošku terminologiju, ali i ono koliko je dosad poznato iz sporadičnih zaključaka o porijeklu stanovništva, evidentan je genealoški diskontinuitet. Domaći autori koji istražuju i pišu po paradigmi nacionalnog naboja u fokusu na porijeklu obitelji i svijesti o sebi zaziru od ovakvih konstatacija. I najsažetiji uvid u arhivsku građu, međutim, osnovno poznavanje društvenopolitičkih prilika kroz koje je prolazio balkanski prostor i Bosanski ejalet tijekom svog postojanja, te stalno usvajanje opće kulture praktično pokazuju uolikoj mjeri i sama genealogija, ustvari, nadvisuje nacionalno. Ona to čini prvenstveno realitetom svoje trajnosti. Pojednostavljeno rečeno, genealogija je trajna kategorija, dok ljudi po izboru ili silom prilika mogu mijenjati većinu svojih drugih generalija. Istraživanjem historije familija raste vjerojatnoća da smo, teoretski, svi jedna familija i da „svi vodimo porijeklo – ili od kraljeva i vitezova, ili od prosjaka i hajduka. Svaka naša familija imala je i genije i otpadnike, i bogate i siromašne, i školovane i neobrazovane. Dakle, ne postoji stoprocentna čistota ni u jednoj familiji.“⁶¹³ Osim toga, obitelji su mijenjale staništa iz različitih razloga, miješale su se DNK, i kad bi čovjek danas ocjenjivao i premjeravao

⁶¹⁰ „Habzburgovci su se, od vremena Ferdinanda III (1637-1657) predstavljali i kao kraljevi Bugarske, te su i u tom kontekstu zaokružili svoje ambicije prema još većim prostorima Balkanskog poluostrva. U tom kontekstu treba shvatiti i uzimanje Dubrovačke Republike pod zvaničnu zaštitu od strane Leopolda I već u ranoj fazi Bečkog rata, 20. avgusta 1684.“ B. Bronza, 40-43; Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd, 1950, 382.

⁶¹¹ Mujić, nav. rad, 170. i dalje

⁶¹² H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916.; Fuad. M. Köprülü, „Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'elesi“, *Belleten*, c. VII, sayı 28, 1943, 219-313.

⁶¹³ Ramiza Smajić, „Izgubljeno je samo ono čega smo se odrekli!“, prikaz djela: Ibrahim A. Hodžić, *Uvod u genealogiju i historiju familije*, Sarajevo, 2017. u: *Prilozi IIS*, Sarajevo, 360-363.

naciju prema DNK, nacije bi praktično nestalo. To je jedan od razloga što nije malo autora koji su govorili o općem zakonu stanovništva i o tome da će pojedine nacije iščeznuti.⁶¹⁴ To sve, međutim, ne znači suzbijanje svijesti o sebi kroz historiju, kako bi pomislili oni koji rade na obiteljskim stablima samo iz pobude isticanja svojih vanrednosti. Naprotiv, samo svijest o sebi i svojoj obitelji čovjeku otvara višestrano korisna polja rada u zajedničkom interesu i boljitku, a to je ideal čovjeka budućnosti. Pošto je traganje za vlastitim korijenima univerzalna potreba ljudske duše, zainteresiranima za vlastita obiteljska stabla ne mogu biti dovoljna objašnjenja prednosti korištenja određenih oblika u određenom području, nego u startu moraju uzeti u obzir rezultate istraživanja identiteta, etničkih i kulturnih podjednako.

Različite etnogenetske konstrukcije, često u znaku upornog etnocentričnog svojatanja kulturnog nasljeđa i tradicije, tijekom proteklih stoljeća su demografska obilježja prostora nekadašnjeg Bosanskog ejaleta svrstale skoro u domen socijalne mitologije. Vuk Karadžić je 1817. godine pisao kako se prava historija razlikuje od mitologije po tome što historija opisuje “ljude kao što su svagda a mitologija govori o ljudima koji su bili mlogo drukčiji od onih koji mitologiju čitaju ili pripovijedaju”. Možda je najjasniji primjer mitologiziranja i stereotipiziranja historije kroz semantički sadržaj određenih termina. Jedan od takvih, i to široko rabljenih, je termin Turčin kod kojeg je noseći momenat religioznosti, a ne etničke identifikacije. Nacionalne historiografije su ostale pod pečatom oslobodilačkih mitova od *Turaka* kojima je imenovano cjelokupno muslimansko stanovništvo.⁶¹⁵

Znak da je neki narod civiliziran i da je njegova kultura zrela je spremnost njenih nosilaca da u traganju za izvorima vlastitog identiteta uspijevaju razlikovati mit od historijskog mišljenja. Zbog dometa različitih kultura u pluralističkom osmanskome društvu 16. i 17. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta, neobična je nelogičnost i uprošćenost teorije koju je kroz domaću historiografiju začeo Safvet-beg Bašagić. Već u Uvodu je naznačeno da poseban problem predstavlja pojednostavljivanje demografskih procesa prateći ih uopćeno kroz prosječnu brojku do koje je došao jedan autor, a sljedeći to automatski preuzimali, bez upitanosti koliko je to uprošćavanje realno moguće. Tek će se kod Milenka Filipovića pojaviti blaga naznaka o sastavu tog izbjegličkog korpusa, o tome da je među njima bilo i potomaka

⁶¹⁴ Paul Leroy-Beaulieu, *La question de la population*, Paris, 1880.

⁶¹⁵ Između više radova o (ne)namjernoj upotrebi pogrešne i kontraverzne terminologije iz osmanskog razdoblja izdvajam: Ramiza Smajić, „Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine“, u: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, zbornik sa naučnog skupa ANUBiH, 2003, 59-65.

onih čiji su se preci u vrijeme ofenzivnih akcija tijekom XVI stoljeća naselili u spomenute krajeve upravo iz Bosne, i to zbog pogodnijih uvjeta za život.

Korpus iz kojeg su potekli nije jednovrstan, to je sigurno. Podrazumijevajući da je jedan dio svakako vojni i činovnički, ne treba zanemariti dio tamošnjeg življa koje je prihvatilo islam, što automatski znači da se nipošto ne može prihvatiti teza da se radi o 130.000 Bašagićevih ljudi. Osim toga, i dalje se ide pojednostavljenim prikazom, pa se kaže kako su obično potomci sa svojim obiteljima ostajali da žive na teritoriju Bosanskog ejaleta, dok je dio novopridošlih izbjeglica, poslije kraćeg zadržavanja, produžio prema jugu, u druge ejalete Carstva.⁶¹⁶ Prateći migracijske tokove iz različitih razdoblja, a što je od velike pomoći kod komparacije podataka i historijskih okolnosti, moguće je uočiti neke zajedničke momente u tom kretanju: npr. kad nakon osmanlijskog poraza pod Bečom 1683. godine, ljudi odozgo iz pravca Knina prelaze preko Une, oni ne idu daleko, tek u okolna najbliža mjesta. Razlog je to što u sebi gaje nadu da će se ubrzo vratiti kući. Kad nakon pada Novog i Risna masa što muslimanskog što nemuslimanskog stanovništva kreće dublje u prostor pod osmanskom upravom, oni prvo zastaju u najbližem Nikšiću.⁶¹⁷ Tek kad uvjeti života i izdržavanja postanu preteški, narod ide dalje, ka središtu Hercegovačkog sandžaka, produžava prema Sarajevu, Travniku, dolazi do dvostrukih, pa i trostrukih migracija. Kad dolazi do seoba katolika i pravoslavaca prema mletačkim i ugarskim prostorima, oni se zaustavljaju skoro odmah nakon što pređu granicu. I onda, kad se napokon ustale na nekom području, nakon različitih iskustava susreta s novim podnebljem, razvija se jedan više emocionalan odnos prema kraju iz kojeg se došlo, bilo kroz insistiranje na čuvanju izvornog prezimena kod jednih, bilo kroz pamćenje kasne konverzije, bilo kroz očuvanje folklornih motiva i sl. Vrlo često, posebno seoske obitelji, ponesu nazive svojih rodničkih mjesta, prenoseći toponime porijekla ili samo svoje prezime koristeći za novi prostor.⁶¹⁸ Ima onih koji svoj emocionalni teret daleko od domovine pokušavaju olakšati čineći dobra djela za rodni kraj. O stočanskom vakifu hadži Aliji Hadžisalihoviću, sinu Hasanovom,

⁶¹⁶ Milenko S. Filipović, „Etnička prošlost našega naroda u okolini Visokog (u Bosni)“, *Etnološka rasprava*, Beograd, 1928, 80.

⁶¹⁷ Analogno tome, kad narod iz Smederevskog sandžaka tijekom 19. stoljeća u više navrata bježi preko Drine u Bosnu, ne ide daleko od granice, drži se Višegrada, Rogatice, zašto? Jer gaji nadu da će se vratiti kući. Kad se potiče iseljavanje Bošnjaka krajem 19. i tijekom 20. stoljeća iz BiH u oblasti koje su službeno još uvijek dio Osmanske države ili Turske poslije, dosta naroda ostaje tik uz pogranična područja, prostor Sandžaka, zašto? Jer – opet gaje nadu da će se vratiti svojoj kući.

⁶¹⁸ Kod Travnika, primjerice, i danas postoji naselje Novi Pečuh. Ima i iznenađujućih detalja poput onih kad se muhadžirske obitelji iz nekad najljepšeg bokeljskog sela Bijela, nakon pravog putešestvija s Jadranskog mora kroz Hercegovinu, krajem 17. stoljeća naseljavaju konačno u selu Bijela (!) kod Konjica. Izbjeglice nisu dali ime ovom mjestu, jer se konjičko selo Bijela spominje u dubrovačkim dokumentima još 1419. godine, jednako kao i u kasnijim osmanskim kao „Bila“. (M. Pucić, Spomenici srpski, I, Beograd, 1858., XX)

npr.,⁶¹⁹ Hivzija Hasandedić prenosi predanje da je dotični vršio neku vojnu funkciju i bio vojni zapovjednik.⁶²⁰ Prema vakufnami nastaloj ševvala 1148. godine po h. (14.2.-14.3.1736.) vidi se da je vakif porijeklom iz kasabe Stolac u Hercegovačkom sandžaku, da je u vrijeme gradnje svog vakufa živio u Kairu, da je tamo i umro (1734. ili 1735.) i ukopan na nekom kairskom mezarju prije nego što su njegove zadužbine i završene.⁶²¹

Ratovi i muhadžirski usud ostavljaju dubok trag na narodu, mentalitetu, jer je muhadžirluk izazivao dugoročne traumatične posljedice. Brojne su i raznovrsne individualne i obiteljske ljudske sudbine, borba za opstanak.⁶²² U cjelini gledano, najmanje je tretirano pitanje tko čini taj korpus koji dolazi na prostor Bosanskog ejaleta i onaj koji ostaje na prostorima izvan osmanske uprave? Historičari danas šire polje rada dalje od klasičnih okvira, tako da se traže hipotetički odgovori na logična pitanja kao što je ono - što je, primjerice, s muslimanima koji nisu došli na prostor Bosanskog ejaleta, nego otišli prema Smederevskom sandžaku? Historiografija je do sad ignorisala taj korpus, a on će u narednom stoljeću otkriti i jedan poseban apsurd muhadžirske svakodnevnice – činjenicu međusobnog distanciranja između potomaka tih starih muhadžira i novih koji dolaze u narednim migracijskim valovima.⁶²³

Kad je u pitanju potraga za takvim informacijama u statističkim registrima stanovništva na Balkanu, Justin McCarthy daje svoje viđenje europskih procjena osmanskog stanovništva. Iako se njegova istraživanja i stavovi odnose na 19. stoljeće, nama su značajne u pogledu jednog stalnog europskog pristupa i razumijevanja uopće osmanskih pravnih, ekonomskih, administrativnih i inih oblasti života. Stoljetni pristup timarsko-spahijskom sustavu kao europskom srednjovjekovnom feudalnom sustavu, definiranju državnog i privatnog vlasništva,

⁶¹⁹ Mekteb i džamija, među narodom poznata uglavnom kao Čuprijska džamija, sagrađena prije 14. veljače 1736. godine, na samoj obali Bregave u Stocu. Detaljnije u: Jusuf Džafić, „Hadži Alija Hadžisalihović – stolački vakif i kairski oficir“, *Glasnik RIZBiH*, br. 9-10, 843-852.

⁶²⁰ Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Istočne Hercegovine*, Sarajevo, 1990, 23.

⁶²¹ Gazi Husrev-begova biblioteka, Acta Turcarum, br. 3140.

⁶²² Slikovito može ponašanje izbjeglica s prostora Trebinja i Popovog polja nakon mletačkog osvajanja. U trenutku kad se razgraničavanjem nakon Karlovačkog mira 1699. godine prijetilo izigrati odredbe mirovnog ugovora i dopustiti mletačkim vlastima da zadrže vojne posade na prostoru dubrovačkog zaleđa i samo Trebinje, Osman-aga Resulbegović je mislio popustiti i predati Trebinje Mlečanima. Pored pritiska ostalih članova osmanske delegacije, njega su pritisli i muhadžiri s područja koja su Mlečani zauzeli i pod njihovom prijetnjom je on odustao od prethodne namjere. (Hamdija Hajdarhodžić, „Utjecaj talijanskog jezika na govor Trebinja i njegove okolice na početku XVIII vijeka“, *Radovi ANUBiH*, Odjeljenje društvenih nauka, knj. LV, knj. 18, Sarajevo, 1975.

⁶²³ U nizu sličnih prostora na kojima se susreće nekoliko generacija muhadžira je i Janja, mjesto koje su izgradili muhadžiri nakon 1683. godine, koje je preraslo formu kasabe i postalo nahija, a onda će u 19. stoljeću, skupa sa Bijeljinom, Kozlukom, Zvornikom itd. biti utočište muhadžirima nakon izgnanstva iz Smederevskog sandžaka, i to u nekoliko valova. (Čak i analize ličnih imena Bošnjaka, žrtava iz posljednjeg rata 1992-1995., godine pokazuju priličan broj istovrsnih imena koja cirkulišu kroz nekoliko generacija muhadžira, a nisu uobičajena u srednjoj Bosni.)

zanemarivanju njegovih transformacija s iltizamom i brojnim drugim uobičajenim navikama, neka područja su ostala podređena jednom viđenju. U ovom slučaju, McCarthy ne dvoji da su europske procjene osmanskog stanovništva gotovo uvijek bile pogrešne. Razlog je ležao u ovisnosti europske statistike od podataka sakupljenih (ili izmišljenih) od strane onih koji su bili na licu mjesta, Osmanlija, Bugara, ili Grka, zbog čega nije bilo načina da se ocijeni točnost statistike primljene iz različitih izvora.⁶²⁴ On smatra da bi samo jedna vrsta europske procjene osmanlijskog stanovništva mogla biti korisna, konzularni i vojno-obavještajni izvještaji s malih područja. I oni bi se, međutim, trebali koristiti s velikom pažnjom, zato što su Europljani rijetko indicirali je li njihova statistika bazirana na ličnom brojanju ili na brojanju iz drugih izvora upitne pouzdanosti.

Činjenica je da je osmanski statistički sustav dugo pogrešno predstavljan u Europi i svijetu. Kontinuirano registriranje stanovništva je započelo tek sa sultanom Mahmudom II, a do tada imamo tek deftere, katastarske popise koji nisu nipošto popisi stanovništva. Iako je svojevremeno H. Hadžibegić tvrdio da je opširnim defterima obuhvaćeno cjelokupno stanovništvo,⁶²⁵ istraživači i priređivači deftera u narednim desetljećima su definitivno utvrdili da ovi izvori samo sadržavaju podatke o broju odraslih muškaraca i udovica koji izmiruju porezne obveze prema državi i podatke o oslobođenima tih obaveza,⁶²⁶ te da „...katastarski defteri nisu popisi stanovništva, i to čak niti na predstatističkoj razini“⁶²⁷. Ovim se, naravno, ne umanjuje značaj osmanskih katastarskih popisa za istraživanje osmanske porezno-financijske situacije, toponimije u određenom razdoblju, vojnih objekata i posada na njima i dr. Njihov cilj je bio prvenstveno utvrditi ukupnu količinu državnih prihoda ostvarivanih od svih vrsta poreza u jednoj oblasti. Popisivač je bilježio ime, iz čega se moglo suditi o vjerskoj pripadnosti, negdje je i izričito naglašavano ako je riječ o *gebranu*, *kafiru* ili *gavuru* (nemuslimanu), *krstjanu* (pripadniku Bosanske crkve u defterima iz prvog razdoblja), ali pitanje religije, dakle, nije predmet katastarskih popisa. Bilo koja druga odrednica poput etničke i sl. mogla se pojaviti, ali vrlo rijetko. Osmanska država nije zabranjivala bilo kakvo samoidentificiranje, za državu je bilo važno samo izjašnjavanje kao podanika, a ne kao pripadnika neke etničke grupe. Onaj tko nije iskazivao takvo podaništvo, a a boravio je na teritoriju Osmanske države, po osmanskom

⁶²⁴ Justin McCarthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Bosne, *Glasnik RIZBiH*, br. 7-8, 1999, 749, nap. br. 17.

⁶²⁵ Hamid Hadžibegić, „O izvorima za utvrđivanje broja stanovništva u periodu turske vladavine“, *Prilozi IIS*, XI-XII (1975-1976), 1976, 11-12.

⁶²⁶ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne između 1831. i 1832. godine*, Sarajevo, 1997, 74.

⁶²⁷ N. Močanin, „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, *Radovi HAZU*, Razred za društvene znanosti, knj. 50 (516), Zagreb, 2013, 99. i 105.

pravu imao je status muste'mena i kao podanik druge države imao ograničenja u pogledu posjedovanja nepokretne imovine. Na taj način svi narodi su mogli sačuvati svoj identitet i svoje ime. Nemuslimani kršćanskih vjera su najčešće i bilježeni kao nemuslimani, bez precizacije je li riječ o katolicima ili pravoslavicima. Te razlike su se mogle uočiti jedino po pominjanju svećenih lica ili crkvi. Neka vrsta izuzetka su Kiptije (Cigani, Romi) i Jehudije (Židovi), jer su se oni sami redovno izjašnjavali tako. Iako, to nije značilo da su zbog toga imali drugačiji socijalni status u odnosu na ono što ga je definiralo u osmanskome sustavu.

Uglavnom, historiografija je najčešće griješila u upornom poistovjećivanju pitanja etničkog naziva i pitanja vjerske pripadnosti. Treba istaći činjenicu da su sultani svojim izvršnim aktima jamčili svim podanicima Carstva slobodu ispovijedanja vjere. Pravoslavci su to pravo dobili odmah po osvajanju Istanbula 1453. godine preko patrijarha koji je imao sjedište u Istanbulu. Katolici na prostoru Bosanskog sandžaka, poslije ejaleta, to pravo su dobili poslije osmanskog osvajanja Bosne 1463. godine, ahdnamom koja je uručena kustodu Anđelu Zvizdoviću. O odnosu središnje vlasti prema konfesijama na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće već je bilo govora u poglavlju posvećenom upravo konfesionalnoj slici Bosanskog ejaleta u naznačenom razdoblju.

Uzimajući rečeno u obzir, jasno je da je obavezan regionalno širi pristup fenomenu identiteta migranata na prostoru Bosanskog ejaleta. Otežavajući čimbenici za ocrtavanje kontura te slike su već dijelom poznati.

Prvi i najznačajniji je činjenica brojnih i traumatičnih tranzicija u razdoblju 1683-1718, kao posljedica ratova i novih razgraničenja, o čemu je već dovoljno rečeno.

To uzrokuje drugi čimbenik, nemogućnost urednog i sukcesivnog administrativnog bilježenja stanovništva na određenom području, s obzirom na to da su zbog ratnih okolnosti brojna naselja znala biti pusta veći dio godine. To znači da apsolutno nije bilo modela stabilne populacije.

Treći čimbenik dijelom prožima prethodna dva: čiju statistiku pratiti? Justin McCarthy vrlo konkretno sužava izbor na dvije, onu balkanskih kršćanskih država i osmanlijsku, pošto ostali promatrači nisu imali ni interes ni priliku da točno broje i definišu balkansko stanovništvo.⁶²⁸ To je ono što se tiče brojki, ali ono što se kod ovog čimbenika mora također

⁶²⁸ Situacija iz kasnog osmanskog razdoblja autora ostavlja u uvjerenju da izuzimajući procjene bazirane na osmanlijskim procjenama stanovništva nijedna od ovih drugih nije pouzdana, nego da su mnoge namjerni falsifikati (Pomaci su, primjerice, brojeni kao Bugari u bugarskim statistikama; Grci su smatrali Grcima svakog

uzeti u obzir je uobičajeno odsustvo rasnih kriterija u osmanskoj statistici. Osim osnovne kategorizacije na vojničku klasu/asker i raju, stanovništvo je bilo klasificirano samo na osnovu milleta, religijskog naroda, grupe, što je islamska tradicija u Osmanskoj državi. Religija je bila najvažniji dio samoidentifikacije. Uz ime prateći pojmovi kao što su Bosna/Bošnjak, Hrvat, Srb, Laz, Eflak, Filibelu i sl. označavali su samo porijeklo u teritorijalnom smislu ili pripadnost posebnoj etničkoj grupi.

Četvrti čimbenik je čisto metodološkog karaktera, jer se tiče nužnosti metodološkog zaokreta, ali istovremeno i memorijskog prevrata u istraživanju slike kulturnih identiteta migranata. Ljudski um traži odgovore historije odozdo, odnosno svjedočenja običnih ljudi, posebno onih čiji su stavovi i životna iskustva izostavljeni iz velikih historijskih spisa.⁶²⁹ Tek ovako postavljene stvari objašnjavaju zašto su svi bili skloni uprošćenim tumačenjima, ali zbog čega na niz pitanja onda nije ni bilo odgovora niti rješenja.

Sve stanovnike Bosanskog ejaleta osmanska administracija skupno je imenovala kao Bošnjake, Bosnali ili samo Bosna. Službene popisne knjige cijelog osmanskog razdoblja za „stanovnike Bosne imaju jednako obilježje, Bošnjak, bilo da je riječ o Marku, Jovanu ili Ahmedu.⁶³⁰ U tom smislu vrlo slikovita mogu biti dva primjera iz današnjeg susjedstva, a koji su direktno vezani za velike migracije u razdoblju 1683-1718:

- Činjenica paralelne prisutnosti oblika prezimena i *Bošnjak* i *Bosanac* (verzije *Bosna* i *Bošnjak* koje se javljaju u izvorima osmanske provenijencije) kod katoličkog stanovništva u Hrvatskoj i dalje u Mađarskoj, kod obitelji koje su otišle i prije pohoda Savojskog, a posebno za njim, kao i u narednim migracijskim valovima,⁶³¹

čiji su preci bili Grci bez obzira na njihov aktualni status ili samoidentifikaciju, pa su tako ubrojavali u Grke i slavenske muslimane Makedonije.)

⁶²⁹ Safet Bandžović, „Krajina u historiji i mitu“, *Pregled*, časopis za društvena pitanja, br. 2, 2009, 274.

⁶³⁰ Kad se govori o društvenom, političkom, kulturnom životu u Bosni osmanskog razdoblja, mora se biti jako pažljiv prilikom upotrebe termina iz sfere nacionalnog u današnjem smislu. Ovdje mislimo na nazive kao što su Srbin, Hrvat ili Bošnjak. Semantički sadržaj imena *Bošnjak* osmanskog razdoblja objedinjavao je kršćanskog, (h)rišćanskog, krstjanskog ili inog stanovnika Bosne. U popisima i pojedinim dokumentima nalazimo izdvojene pojmove *krstjan* ili *did*, u odnosu na *gebrane* ili prosto *kafire/kavure*, *popove*, *Latine* i druge odrednice koje prate nemuslimanska imena, a koje ukazuju na konfesionalnu pripadnost, za čije je terminološko razgraničenje onako temeljita osmanska administracija morala sigurno imati jak razlog. Detaljnije: Smajić, *Bosanska krajina*, str. 105, kao i Adem Handžić, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, *POF*, 42-43/1992-93, Sarajevo, 1995, 119.

⁶³¹ Posebno obratiti pažnju na radove Đure Šarošaca o bosanskim Hrvatima koji žive u Baranji, u gradu Pečuhu, a i u selima Kukinju, Semelju, u Salanti (gdje su došli u 18. st., a danas čine 32% sela), Udvaru kod Pečuha, Nijemetu, Poganu, itd. Šarošac konstatira da je stanovništvo sela Kukinje „po porijeklu 'bošnjačkog jezika' i da su ostali ovdje od vremena Turaka, a došli su iz okolice Mostara.“ Dalje Šarošac zaključuje: „Znamo da se taj zapis ne odnosi na jezik, jer takav jezik ne postoji, već na područje odakle su došli – na Bosnu.“ (Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, 20). U ~~jednoj raspravi srpskog mitropolita Stevana Stratimirovića O Vlasima~~, stoji da „Turci u Bosni i Srbiji **svakog hrišćanina Bosanca i Srbina Vlahom nazivaju**.“ (Istakla R.S.), *Letopis Matice srpske*, knj. 228, Novi Sad, 1938, 119.

- Ista imenovanja ostala zabilježena u originalnim verzijama književnog stvaralaštva nakon velikih historijskih događanja. Na primjer, u odi koju Petar Kanavelović nepuna dva mjeseca nakon pobjede pod Bečom 1683. godine upućuje Janu III Sobjeskom nalazimo distinkciju Srblijina i Bošnjaka:

*Srblijin naglo tebe zove,
Sva bugarska zemlja i strane,
Svak ti spravlja pjesmi nove
I od lovora vience i grane,
I od dobiti grade ohola
Bošnjaci ti slavna kola.⁶³²*

Petar Kanavelović je napisao dvije pjesme koje je poslao samom kralju, a ovaj mu na to i zahvalio. I Petar Bogašinović je napisao *Obkruženje Beča grada* koje je doživjelo tri izdanja u kratkom razmaku (1684., 1685 i 1703. godine), „a i narodni pevači dostojno se odužiše pobediocu Turaka: u čitavom nizu pesama oni proslaviše ovu pobjedu hrišćanskog oružja“. Pomenute pjesme o Sobjeskom, međutim, doživjet će promjene tijekom vremena, pa će u jednoj poljski kralj postati „Mosković Jovane“ (ostalo samo ime Jovan=Jan), a kad on šalje sina u Beč u pomoć, ovakav mu savjet daje (po novoj verziji):

*Ako l' nije za te dosta vojske,
Navrati se u zemlju poljačku,
Ivanišu kralju poljačkome.*

Mosković Jovane i Ivaniš kralj poljački su ovdje jedna ličnost.

Pitanje etničkog karaktera ne samo stanovništva i njegovog jezika u Bosanskom ejaletu u radnjom obuhvaćenom razdoblju, nego i na cijelom Balkanu u osmanskom dobu, još uvijek je poprište ideoloških opterećenja i polemika.⁶³³ Na današnju interpretaciju etničnosti utiče sve

⁶³² Đorđe Živanović, *Srbi i poljska književnost (1800-1871)*, Beograd, 1941. Štampanje ove (doktorske) teze pomognuto iz Fonda Luke Čelovića-Trebinjca; Internet izdanje: http://www.rastko.rs/rastko-pl/umetnost/knjizevnost/studije/djzivanovic-1800-1871_1.php#_Toc19516848

⁶³³ Primjer tretiranja bosanskog jezika kao hrvatskog po inerciji ili anakrono vezivanje Bosne i Hercegovine za osmansko razdoblje i prostor Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka imamo, primjerice, u obradi autorskih napora velikih erudita iz reda franjevac. Fra Filip Lastrić iz Očevije je po definiciji „hrvatski povjesničar“, „prvi bosanskohercegovački povjesničar“, „otac bosanskohercegovačke historiografije“, a njegova „djela na hrvatskom

ono što su iza sebe ostavile privilegirane elite, bilo iz upravnog, vojnog ili duhovnog kruga. Isti proces je u pitanju i danas, s tim što je današnjem čovjeku postao važan i domet njegove percepcije koja je često podložna predrasudama i uskom gledištu. Multiperspektivnost nameće uzimanje u obzir i trajnih polemika u vezi s osmanskim historičarima bosanskog porijekla, poput Ibrahima Pečevije, imenovanje jezika u putopisu Evlije Čelebije i dr. Ovdje želimo izdvojiti već pomenutog nepravedno zapostavljenog Osman-ef. Šuglija, šejha kadirijskog tarikata, muderrisa, hatiba, vaiza, pjesnika, kaligrafa, prepisivača i prevoditelja, inače rođenog Visočanina. Naime, pošto je bio i kroničar koji je živio i radio u Sarajevu u drugoj polovini 17. i početkom 18. stoljeća, ovdje nam je posebno značajan i kao sudionik dešavanja u tom razdoblju, kao suvremenik Abdullaha Drnišlije, autora zbornika prvorazrednih izvora za

jeziku su dala znatan doprinos počecima standardizacije hrvatskog jezika novoštokavske osnovice“. Samo površan uvid u Laštrićeva djela pokazuje da autor imenuje jezik svog kraja kao „Slavo-bosanski“ (Vidjeti naslovnicu djela: *Od' Uzame*, iz 1765. godine.) Upućujemo i na Hadžijahićeve riječi o tome kako jedan franjevac na početku 18. stoljeća bilježi da se bosanski jezik razlikuje od „hrvatskog, dalmatinskog i dubrovačkog“ (Vidjeti u: Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: od geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Sarajevo, 1974, str. 7, 24-31). Ivo Pranjković piše: „Kad je riječ o pismu, franjevci se najprije služe bosanicom ili bosančicom, posebnim tipom ćirilice na koju je uvelike utjecala glagoljica i koju već zato nikako ne treba miješati sa srpskom ćirilicom jer se od nje, slobodno se može reći, razlikuje bar onoliko koliko se srpska ćirilica razlikuje od ruske ili od makedonske, naprimjer. Bosanica se među bosanskim i hercegovačkim franjevcima upotrebljava sve do polovice 19. stoljeća, ali brojna svoja djela već od početka 17. stoljeća franjevci objavljuju i latinicom (prvi je to činio fra Ivan Bandulavić).“ Dalje piše: „U povijesti hrvatskoga standardnog (književnog) jezika jezik bosanskohercegovačkih Hrvata i bosanskohercegovačko pisano naslijeđe ima vrlo važnu ulogu, a posebice izvanredno bogato i raznovrsno pisano naslijeđe franjevac Bosne Srebrene.“ (Ivo Pranjković, „Od Divkovića do danas“, u: Hrvatski jezik danas. Posebni prilog *Svjeta riječi*, siječanj 2008., 9) Isto tako, piše da su bosanski franjevci: „...objavili vrlo velik broj raznovrsnih djela (vjerskih pouka, propovijedi, teoloških i filozofskih spisa, lirskih i epskih pjesama, pripovijesti i romana, memoara ili tzv. zapamćenja, ljetopisa, povijesnih i zemljopisnih spisa, političkih i drugih proglašaja, naputaka za poljodjelstvo, bukvara, 'likaruša' itd.) koja su u standardizacijskim procesima, posebice onima koji su bili vezani za puk i njegovo (i jezično) prosvječivanje, odigrali važniju ulogu negoli, primjerice, estetski neusporediva i neprocjenjivo vrijedna književnost starog Dubrovnika.“ (Ivo Pranjković, *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, 6.). Iako se Vuk Stefanović Karadžić svojim „piši kao što govoriš, čitaj kao što je napisano“ i danas smatra tvorcem fonetskog pravopisa, jedan drugi franjevac bratstva Bosne Srebrene, fra Lovro Bračuljević (1685-1737), sto godina prije Vuka dao je svoj prijedlog fonetskog pravopisa. Nakon opisa kako koji narod izgovara pojedine riječi i na svoj način upotrebljava i izgovara slova u svom jeziku, fra Bračuljević kaže da je „lipše i pofahljenije pisati onako kako se govori, jer štogod je odviše, nije fahljeno, veće kuđeno: Superflua sunt visanda. Zato ja u ovim knjigama pišem onako, kako govorimo i izgovaramo naše riči, jer kako se mogu izgovarati, onako se mogu i u knjigah čitati“. Navod je iz napomena „štioću“/čitaocu u drugom dijelu knjige: Lovro Bračuljević, *Uzao Scerafinske (naški) goruće ljubavi*, Budimpešta, 1730. Naredno izdanje je uradio Nakladni hrvatski bibliografski zavod, Zagreb, 1942., a treće je uslijedilo u: *Hrvatska književnost u Bosni i Hercegovini od XIV do XIX stoljeća*, Sarajevo, 2005.; D. Gabrić-Bagarić piše: „Temperičino izvješće usmjerilo je traganja za osnovom zajedničkoga književnoga jezika prema štokavskom narječju, koje je nazivano 'jezik bosanski', 'narječje bosansko', gdje nazivi jezik i narječje pokrivaju drukčiji sadržaj od današnjega. Književni jezik sami su pisci imenovali različito. Kašić u naslovu gramatike ističe da je predmet njegova proučavanja ilirski jezik, da bi u autobiografiji svoj jezik označio kao dalmatinski kojemu suprotstavlja naziv jezik dubrovački za organski dubrovački govor. Divković će svoj jezik zvati bosanski ili slovinski kako se u Bosni govori, Bandulavić tvrdi da prevodi na slovinski, kao što i Mikalja svoj rječnik naslovljava Blago jezika slovinskoga. Raspon u kojem se traže rješenja kretao se od crkvenoslavenskoga hrvatske redakcije do ruske redakcije, od 'jezika dubrovačkoga' do 'jezika bosanskoga', koji će u konačnici prevladati. Dosta dugo nije se moglo jasno razabrati što je bio taj 'jezik bosanski', danas možemo decidirano tvrditi da se tim imenom označava štokavsko narječje.“ (Darija Gabrić-Bagarić, „Četiri ishodišta hrvatskoga standardnoga jezika“, *FLUMINENSIA*, god. 22, br. 1, 2010, 149.-162.)

historiju Bosne, šejha Hasana Kaimije čiji su život i stvaralaštvo veliko svjedočanstvo tog vremena, kao i sveukupno intelektualne elite tog vremena.⁶³⁴ U jednom od Šuglijevih rukopisa su zanimljiva objašnjenja na turskom jeziku gdje povremeno unosi cijele rečenice na bosanskom jeziku, uz napomenu: „Kao što se na bosanskom jeziku kaže *Išči hrane za snage*“; „Kao što se na bosanskom kaže: *Usput idući, što god valja učinit*“, ili: „Na bošnjačkom je poznata izreka: *Tko more bolje, eto mu polje*.⁶³⁵ Dakle, u tri rečenice upotrebljava doslovce tri različita naziva za onovremeni jezik u Bosni: bosanski jezik (bosna dili), bosanski (bosandža), bošnjački (bošnjakča). Od ovog slikovitog prikaza stava prema jeziku u Bosni, samo je slikovitije ono što autor Haso Popara primjećuje pitajući se: „U čiju književnost ovo djelo spada: arapsku, tursku ili bosansku. Jer, osnovno djelo koje autor komentariše je na arapskom jeziku, komentar na turskom jeziku u prozi i stihovima s ponekom izrekom na bosanskom, a pisac i oni kome je namijenjeno su Bošnjaci?“⁶³⁶

U isto vrijeme dok Šugli živi i radi u teškom posljednjem desetljeću 17. stoljeća u Sarajevu, baranjska sela napuštena od muslimana naseljavaju brojni katolici i pravoslavci iz Bosne. Đ. Šarošac ovako opisuje neke detalje: „Hrvati koji ovdje žive dobro poznaju etničku granicu. Bosanske Hrvate nikada nisu zvali Bošnjacima, kako su oni sami sebe nazivali. S obzirom da naselja seoskih Šokaca (Hrvata) od Bosanskih Hrvata odvaja cesta koja vodi iz Pečuha prema Mohaču, nazivaju ih 'oni preko drumu'. A podravski Šokci, budući da se Bošnjaci nalaze sjeverno od njih, iz Viljanske i Šikluške planine, dali su im ime 'Planinci'. Zbog postojećih jezičnih, kulturnih i gospodarskih sličnosti etničke skupine Šokaca i Bosanskih Hrvata, javna uprava te mađarsko i njemačko stanovništvo Županije naziva ih Šokcima, a žitelji susjednih mađarskih sela Bošnjacima (bosnyák).⁶³⁷

Povijesna znanost je silom prilika jedan senzor duhovne atmosfere, pa iako bi trebala biti utemeljena na dokumentima i idejama, ona vrlo često reflektira lokalne ili vladajuće stavove, o čemu se može vidjeti u narednom poglavlju.

⁶³⁴ Haso Popara, „Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji, sinu Ahmedovu. Prilog izučavanju književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima“, Anali GHB, 40 (32), Sarajevo, 2011, 7,8

⁶³⁵ HAS, R-456, 164 (328 stranica), fol. 68b, 94a.

⁶³⁶ Popara, „Nekoliko novih podataka“, 45, nap. 49. Isto pitanje se može vezati za današnje nacionalne historiografije u odnosu prema obradi nekadašnjih administrativnih jedinica sa polazišta današnjih političkih granica. O tome više: Ramiza Smajić, „Hercegovina u historiografskom kaleidoskopu: Pogledi dr. Ahmeda Aličića“, u: *Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini*, Mostar, 2016, 253-265

⁶³⁷ Đuro Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, 45.

8.1. Problematična imenovanja drugog i etničkog, prisutna u govoru kroz povijest

Najčešće, najprisutnije i najveće zastranjenje u odnosu na realan semantički sadržaj bilo je i događa se u upotrebi termina Turčin i turski. Pošto smo već dovoljno posvetili pažnje ovom terminu ranije, ostaje samo da podsjetimo da termin *turski* danas ima usko nacionalno značenje u odnosu na *osmanski*. Višestoljetno imenovanje muslimanskog stanovništva i Bosanskog ejaleta i cijelog Carstva kao Turaka/turskog, znak je samo davanja religijsko-semantičkog sadržaja tom terminu i ništa drugo.

Osim ovoga, postoji niz upitnih imenovanja u narodnom govoru koja su prisutna i danas, a koja su dijelom objašnjiva *fabulates* narodnim predanjima iz razdoblja u okviru našeg zanimanja. Jedni imaju i pogrdno značenje, drugi su prerasli u lažne etnonimike. Neki od najprisutnijih pojmova višeslojnog značenja, aktualnih i na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, a i danas, jesu:

- Kiptije
- Vlasi,
- balije,
- škutori,
- Grci ili Arapi
- Šokci...

8.1.1. Pojam *Kiptije*

Veliki migracijski procesi s kraja 17. stoljeća tek će u 18. stoljeću u Bosanskom ejaletu stvoriti trajniji demografski mozaik stanovništva u kojem su pored domaćih muslimana, pravoslavaca i katolika značajan dio sljedećih stoljeća činile manjinske zajednice poput Židova, Albanaca, Roma, Cincara, Čerkeza itd. Asimilacijski procesi, koji su se u većoj ili manjoj mjeri odvijali neprestano, bili su uvjetovani s jedne strane snagom domaćeg bosanskog elementa,

muslimanskog, katoličkog i pravoslavnog, a s druge strane adaptacijskim sklonostima pridošlog stanovništva. Ti procesi sigurno nisu značili gubitak etničke individualnosti, ali je najčešće dolazilo do prihvaćanja domaćeg jezika, običaja, pa i propisa u načinu života, odijevanju i sl., dok su se vjerske konverzije dešavale u različitim omjerima od jedne do druge manjinske zajednice. Privredni i politički uzroci etničkih promjena, pak, često su se miješali i nekad je vrlo teško utvrditi gdje prestaje jedan, a gdje počinje drugi činilac.⁶³⁸

Kulturne i jezične interakcije su posebno ostavile traga na jednoj od manjinskih zajednica čija je najveća koncentracija upravo na Balkanskom poluotoku, u jugoistočnoj Europi. Riječ je o Kiptijama ili Ciganima, kako ih bilježe osmanski izvori.⁶³⁹

Za riječ *cigan* (*tzigane, zincali, cigány...*) se smatra da potječe najvjerojatnije od grčke riječi *ασιγγανοί* (latinski: *adsincani*), koja se za Rome koristila još u doba Bizantskog Carstva. Druga mogućnost je da potječe od grčke reči *αθίγγανοί* (u značenju: “nedodirljivi”, “koje ne treba dodirnuti”), što se dovodi u vezu s bavljenjem magijom i proricanjem budućnosti. Prisutna je i teorija da ta riječ potječe od zvanja “*āsinkār*”, što na perzijskom jeziku znači “kovač”, “gvožđar”.⁶⁴⁰ Neki autori tu riječ vezuju za naziv gnostičkog pravca „Athinganoi“ u Zapadnoj Anadoliji.⁶⁴¹

Romi su tradicionalno nomadi za koje se smatra da su napustili Indiju oko 1000. godine i da su prošli kroz zemlje koje su danas obuhvaćene granicama Avganistana, Persije, Jermenije i Turske.⁶⁴² Ovome u prilog ide činjenica da dio Roma i danas živi na istoku, a dosta njih se tamo čak i vraćalo nakon decenija i decenija seljenja.⁶⁴³ Najvjerojatnije je jedan broj Roma iz

⁶³⁸ Istorija naroda Jugoslavije, II, 790.

⁶³⁹ Pripadnike drugih naroda Romi nazivaju "gadža". Riječ "Romi" u prijevodu znači "čovjek", "muž". Posljednjih godina se pojavio pokret koji zagovara upotrebu "dvostrukog r" pri pisanju imena "RRomi", pošto u romskom jeziku "r" i "rr" predstavljaju dva različita glasa. U Istočnoj Anadoliji se ova zajednica naziva „Poša“ ili Boša“, „Karaçi“, „Mutrib“, „Arabaci“, „Elekçi“, „Köçer“ i dr.

⁶⁴⁰ Najveći broj Roma živi u Rumuniji, pa su mnogi skloni povezivanju njihovog imena s imenom države Rumunije (Romania). U svakom slučaju, Romi su diljem Europe poznati kao "Cigani"- francuski: *Tsigane*; talijanski: *Zingari*; španjolski: *Gitano*; češki: *Cikáni*; nizozemski i njemački: *Zigeuner*; danski: *Sigøjner*; albanski: *Maxhup*, ali i *Cigan* i *Gabel*; makedonski: *Цузану*; bugarski: *Цузану*; litavski: *Čigonai*; ruski: *Цыгане*; mađarski: *Cigány*; grčki: *Τσιγγάνοι*; rumunjski: *țigani*; srpski: *Цузану*; poljski: *Cyganie*; portugalski: *Cigano* i turski: *Çingene*. Zanimljivo je da engleski jezik koristi naziv "Gypsy", a pretpostavlja se da je ta riječ izvedena od imena "Egipat", i to zbog nekadašnjeg verovanja da su Romi bili starosjedioci Egipta. Ovome u prilog ne ide jasna distinkcija pojmova „Cigani“ i „Egipćani“ u spisima konstantinopoljskog patrijarha Gregorija II Kipriosa koji u govoru o posebnim porezima naglašava da se imaju naplaćivati od „takozvanih Egipćana i Cigana“

⁶⁴¹ Ali Rafet Özkan, *Türkiye Çingeneleri*, Ankara, 2000, 7.

⁶⁴² Tihomir Đorđević, „O Ciganima uopšte i o njihovom doseljenju na Balkansko poluostrvo i u Srbiju“, *Srpski Književni Glasnik*, 1904, br. 76, 430.

⁶⁴³ Uzroci koji su Rome učinili nomadskim narodom kroz dugu historiju nisu nikad razjašnjeni. Obično se uzima da je to zbog toga što su Romi bili angažovani kao plaćenici iz nižih hinduskih kasti koji su trebali da se nađu prvi na frontu prema islamskoj ekspanziji. Mnogi su skloni mišljenju da su Romi potomci zarobljenika koji su dospjeli kao roblje kod muslimana, osvajača sjeverne Indije, te da je stalno napredujuća vojna služba u kojoj su mogli biti pod Osmanlijama poslije bila privlačnija od njihove stabilizacije na određenom području.

zemalja Bliskog Istoka prešao u Europu, da bi na njihov pomen naišli na Kritu već 1322., Grčkoj 1326. godine. Ostalo je zabilježeno da je na Peloponezu postojala "Ciganska tvrđava", kao i to da su prve veće grupe Roma preko Fyrgia, Bihinia i Helesponta prešle na Balkanski poluotok početkom 14. stoljeća.⁶⁴⁴ Tihomir Đorđević, kao i Konstantin Jireček i Milenko Filipović, pojavu Roma oko i u Bosni vezuju za dolazak Osmanlija, Ismail Altınöz takođe.⁶⁴⁵ Sidžilska građa svjedoči o prisutnosti Roma u prvim stoljećima osmanske uprave u Bosni, o njihovim slavenskim imenima u prva dva stoljeća,⁶⁴⁶ njihovom životu i zanimanjima, kao i stavu prema religioznosti. Prvi tahrir popis Roma je urađen u razdoblju Sulejmana Kanunija, 1523. godine, i to s podacima u kojim kazama se nalaze, ko su, kojeg su zanimanja i koje poreze plaćaju. Prema tom prvom tahriru za Rumeliju, Romi su zabilježeni u 93 kaze, u kojima je ukupno 3.926 kuća Roma muslimana, 9.623 kuća Roma nemuslimana i 442 kuće udovica.⁶⁴⁷ Od bosanskih mjesta u kojima su zabilježeni Romi kao stanovnici u tahriru su navedeni:

- Novi Pazar: 83 kuće nemuslimana i 6 udovica,
- Aladžahisar: 52 kuće nemuslimana i dvije udovice,
- Šabac: 22 kuće muslimana, 47 kuća nemuslimana, tri kuće udovica.

Godine 1530. zabilježeno je pet musellema, 197 kuća nemuslimana i 11 udovica.⁶⁴⁸

Prema tahrir-defteru No 370, u Srebrenici ima sedam kuća nemuslimana, u Novom Pazaru 83 kuće nemuslimana i šest udovica. Kad se uključe i Romi koji žive na čiflucima, mulkovima i vakufima u centrima kaza, ukupno u rumelijskim kazama ima: 383 kiptijskih džemata, 4.063 kuća Roma muslimana, 10.875 Roma nemuslimana, 448 kuća udovica, 4 kuće neoženjenih i 137 posadnika u tvrđavama.

Pretpostavlja se da krajem 17. stoljeća, u prvim godinama vladavine Mustafe II (1695.), u Anadoliji i Rumeliji ukupno ima odraslih muških Roma 45.000, od toga 10.000 muslimana i 35.000 kršćana.⁶⁴⁹

⁶⁴⁴ T. Đorđević, nav. rad, 432; Tayyib Gökbilgin, „Çingeneler“, *İslam Ansiklopedisi*, Istanbul, k. 25, 421.

⁶⁴⁵ Nav. rad T. Đorđevića, kao i: Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, Beograd, 1923, IV, str. 200; Milenko Filipović, *Visočki Cigani, Narodne Starine*, 1932, u separatu str. 3. Inače, do danas najopsežnije radove o Romima na području regiona su napisali Tatomir Vukanović (izdvajamo: *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*. Vranje: Nova Jugoslavija, 1983.) i Rajko Đurić (izdvajamo: *Seobe Roma*, Beograd: BIGZ, 1987.); Ismail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, Ankara, TTK, 2013, 192.

⁶⁴⁶ Muhamed A. Mujić, Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III-IV/ 1952-53, Sarajevo, 1953, 144; U jednom dokumentu iz 1443. godine se navodi kako je Bosanac „Radojko Ciganin“ dužan trgovcima iz Dubrovnika, vidi: Marušjakova, Popov, nav. dj., 21.

⁶⁴⁷ BOA, TT, 120, 4-347

⁶⁴⁸ BOA, TT, 370, 375

⁶⁴⁹ Angus Fraser, *Avrupa Halkları: Çingeneler*, Istanbul, 2005, 156.

Da bi se bolje razumjeli ovi podaci, treba imati na umu da je Sulejman I Kanuni 1530. godine donio Zakon o Romima u Rumelijskom vilajetu (Kanun-nāme-i Kibtiyān-i Vilāyet-i Rumelī). Njime se, osim onoga što se odnosilo na uža lokalna područja, propisuje da:

- Romi muslimani (nosioci domaćinstva i neoženjeni) plaćaju 22 akče, a nemuslimani 25;
- Obje kategorije plaćaju taksu za ženidbu i kazne za prijestupe kao i “ostala raja”⁶⁵⁰;
- Kazne i porezi koje plaćaju Romi iz “Çingene sancagi” u nadležnosti su njihovog sandžak-bega i nitko od lokalne ili vojne vlasti nema pravo da se miješa;⁶⁵¹
- Romi koji stalno napuštaju svoj kadiluk, pa se kriju po drugim nahijama ili dvorištima, trebaju se pronaći, kazniti i vratiti tamo odakle su pobjegli;...⁶⁵²

Napravi li se paralela između saznanja iz izvora i svega onog što je poznato o položaju Roma u nekim europskim zemljama, nesumnjivo je da su Romi pod Osmanlijama uživali ista građanska prava kao i svi ostali društveni subjekti (bili su slobodni da se pojave pred sudom, vjenčavaju se, razvode, sudjeluju u ekonomskom životu, koriste svoj jezik, provode svoje običaje). Romi su i zakonom i očitim provođenjem zakona imali izvjesnu samoupravu i relativnu pravnu neovisnost, na primjer, kroz mogućnost da pripadnici njihove zajednice sami brinu o prikupljanju poreza.⁶⁵³ Vršeći istraživanja posebno na bugarskim iskustvima, autori Marušjakova i Popov su izričiti: “Treba naglasiti da, osim specifičnog oblika ropstva koje je postojalo u Moldaviji i Vlaškoj (što je jedinstvena pojava u historiji Roma), na Balkanu nije vladala otvorena netrpeljivost prema Romima u obliku koji se kasnije javlja u lokalnim zajednicama po zapadnoj Europi.”⁶⁵⁴

S druge strane, progoni i prezrenje koje je bilo prisutno prema Romima u Europi kulminira u 18. stoljeću pokušajem zatiranja njihovog etničkog identiteta.⁶⁵⁵ Ni Francuska,

⁶⁵⁰ Naglasila R.S.

⁶⁵¹ Zakon o Romima u Rumelijskom ejaletu kojim se definira njihov status i visina dažbina, precizira i prava i obaveze *çingene sancak beya* (romskog sandžak-bega). Treba znati da njegov „Ciganski sandžak“ nije bio teritorijalno-administrativna jedinica (kako bi se to očekivalo), nego je samo obuhvatao sve Rome na području Rumelije.

⁶⁵² Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, II, Istanbul, 1990, 384.

⁶⁵³ Primjer: fermanom sultana Selima II iz 1574. godine Romima rudarima iz Banja Luke se daje poseban status oslobođenih od ličnog poreza (*mu'āf*), vanrednih poreza (*tekālifi urfiyye*) i svih dodatnih poreza (*avāriz*). Traži se, takođe, da se formiraju grupe od 50 ljudi i da svaka grupa izabere „glavnog“ koji će u ime njih odgovarati pred vlastima. Vidjeti dio teksta u: Marušjakova E., Popov V., *Romi u Turskom carstvu: prilozi za historiju Balkana*, Subotica, 2003, 37.

⁶⁵⁴ Marušjakova, Popov, nav. dj., 23.

⁶⁵⁵ Paradigma dugotrajnih poniženja Roma u društvu je dekret Marije Terezije i njenog sina Josipa od 13. studenog 1761. godine kojim se, između ostalog: -zabranjuju međusobne ženidbe Roma, -oduzimaju romska djeca i daju kršćanima na odgoj, -zabranjuje Romima da imaju svoje starješine, -zabranjuje korištenje romskog jezika, -određuje tko smije od Roma da se bavi kovačkim ili sviračkim zanatom....Detaljnije u: Josip Matasović, „Cigani u doba terezijanstva i jozefinizma“, *Narodne Starine*, Zagreb, 1928, 200.

Španjolska i Engleska nisu zaostajale mnogo u progonu Roma naspram kojeg Osmanska država pokazuje visokocivilizacijsku principijelnost u zaštiti ljudskih prava i tretiranju Roma kao svojih podanika. Svakako da je to u velikoj mjeri bila smisljeno provedena politika Osmanske imperije, prvenstveno zbog velike važnosti koju je imala ta brojna ljudska snaga na granicama Carstva.⁶⁵⁶ Iako u osmanskim izvorima ima jako puno detalja vezanih za život Roma tijekom četiri stoljeća u prostoru regiona,⁶⁵⁷ detalja koji kazuju o različitim omjerima dažbina od jedne do druge administrativne jedinice, ovdje donosimo samo dio saznanja o njihovom statusu i životu krajem 17. i početkom 18. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta. No, prije toga, istaknut ćemo da arhivska građa iz tog razdoblja pokazuje kako se plate posadnika često isplaćuju iz džizije Kiptijana Sofije (za palanku i kapetana Derbenta/Dervente), Kiptijana Dukađina (za zvoničku tvrđavu), Kiptijana Bosne (za troškove transporta kreča koji se šalje za popravak banjalučke tvrđave). Čak se iz budžeta Kiptijan Kalemi Bosanskog ejaleta daju sredstva za sultan-Bajezidovu džamiju.⁶⁵⁸ Činjenica je da građa upravo tog razdoblja očituje jasnu diferencijaciju romskog stanovništva na Crne i Bijele Rome, te Karavlahe. Crni Romi su oni “gurbeti” koje poznajemo kao skitalačke skupine. Karavlasli su pravoslavni Romi koji upravo u 18. stoljeću dolaze iz pravca Rumunije u Bosnu,⁶⁵⁹ dok su Bijeli Romi najbrojnija skupina romskog stanovništva islamske vjere koja se sreće po Bosni. “Cigani, koje Turci nazivaju polunarodom bieli su i crni, prvi su muhamedanci obrezani, kao ostali muhamedanci, ali ih oni ne primaju u svoje bogomolje, ni u svoje groblje, imadu posebi džamiju. Crni Cigani su pogani, ali se nepriznavaju Turkom. Među sobom govore ciganski, ali znadu i narodni jezik.”⁶⁶⁰ Ovo su zapažanja autora iz malo kasnijeg razdoblja, ali potvrđuju postojanje razlika između romskih skupina.

Prema informacijama iz dokumenata Romi koji su živjeli čergaškim načinom života po Bosni su pravili često neredu po mjestima, zbog čega se lokalno stanovništvo često žali valiji na učinjenu im štetu. Takvim Romima je nekad traženo da se odreknu čergaškog života, da se stalno nastane na određenom području i bave nekim zanimanjem, što je nekad uspijevalo, a

⁶⁵⁶ Da je za Rome Osmansko Carstvo imalo snagu utočišta, svjedoče i aktualni statistički podaci po kojima na Balkanu ima oko 1 milion Roma, dok se u svijetu njihov broj kreće između 3 do 5 miliona. Detaljnije u: M. Mujić, nav. rad, 155.

⁶⁵⁷ O broju domaćinstava, vjerskoj pripadnosti i zanimanjima mogu se iznijeti zaključci iz pomenutih popisa Roma od kojih se sakupljala džizija (najstariji potječe s kraja 15. stoljeća).

⁶⁵⁸ BOA, AE. SAMD. III D. 71, G. 7103, T 1124 S, 15, 1; 71, 7123, T 1128 C, 10, 1, D. 90, G. 8926, T 1125 Z, 29, 1.

⁶⁵⁹ Dmittar Karrafla se spominje u: Gustav Bodenstern, „Poviest naselja u Posavini god. 1718-1739“, *GZM*, XIX, 1907, 382.

⁶⁶⁰ Kl. Božić, „Slike iz Bosne“, *Vienac*, br. I, 476.

često i nije.⁶⁶¹ U takvim prilikama za njihovo ponašanje je moralo jamčiti nekoliko osoba i o tome obavještavati bosanskog valiju.⁶⁶² Godine 1718. je zabilježeno da su od Roma napadnuta dva fojnička fratra, oteti su im i konji, a kad su bili pozvani na sud, oni se nisu odazvali.⁶⁶³

Bijeli Romi koji su živjeli u gradovima bili su uglavnom izdvojeni u svojim mahalama (Kiptijan mahallesi), bili su organizovani u džemate na čelu kojih su stajale ceribaše. Prema brojnim podacima iz sidžila između Roma i ostalog stanovništva vladali su dobri odnosi, iako se može primijetiti da su Romi uglavnom sklapali brakove između sebe, te da su im svjedoci bili takođe Romi. Poštovana je ustanova mehra, kao i alimentacije za raspuštenu Romkinju.⁶⁶⁴

U sidžilima ima puno podataka o angažovanju Roma u kovačkim poslovima. Za to su bivali plaćani, na selu u određenoj količini žita i namirnica ili u gotovini, ako je tako bilo dogovoreno.⁶⁶⁵ Romi su kao dobri svirači bili i u službi mehtera u osmanskoj vojsci, a redovno su bivali angažovani i kao davulđije za oglašavanje bubnjevima početka posta ili posebnijeg događaja u kraju. Već same vrste ovih poslova, često sezonskih, nije donosilo neke posebno velike prihode Romima, tako da se u sidžilima daje primijetiti da oni žive prilično teško. Sarajevski Romi su bili u nešto povoljnijem položaju, što se između ostalog može vidjeti i iz ostavinskih rasprava, točnije popisa zaostavštine.⁶⁶⁶

Iako u izvorima s područja Bosanskog ejaleta nismo našli detalja o prostituiranju Romkinja, ne treba zanemariti činjenicu da u već pominjanom Zakonu o Romima Sulejmana Kanunija stoji posebna stavka da Romkinje koje se bave “nezakonitim zanatom” plaćaju porez od 100 akči mjesečno (što je, znači, četiri puta više od poreza određenog za Roma nemuslimana).

⁶⁶¹ U bujrulđiji bosanskog valije s početka muharrema 1097. (1685.) godine, upućene kadijama kadiluka Hercegovačkog sandžaka naređuje se da na područjima svojih kadiluka dobro provjere i ispitaju i pohvataju sve Kiptije koji krađu i čine svijetu razna nasilja, te da ih dovedu pred sud i kazne, a da o tome potom načine izvještaj. Vidjeti u: Sidžili mostarskog kadije, 55.

⁶⁶² GHB, sidžil br. 45, str. 8. Takođe vidjeti primjere iz izvora u: M. Mujić, nav. dj., 156.

⁶⁶³ Josip Matasović, „Fojnička regesta“, *Spomenik*, LXVII, Beograd, 1930, 190.

⁶⁶⁴ Iz brojnih primjera vjenčanja izdvojit ćemo jedno iz 1684. godine: Kiptija Vučjak, sin Sulejmanov, vjenčao se preko svog zastupnika Ebu Bećira, s djevojkom Kiptijkom Salihom, kćeri Osmanovom, čiji je zastupnik Mehmed, sin Alijin. Mehr-i muedždžel je 1.000 akči, uz propisne svjedoke. Vidjeti u: Sidžili mostarskog kadije, 64.

⁶⁶⁵ Milenko S. Filipović, „Seoski Ciganin“, *Istorisko-pravni zbornik*, Sarajevo, 1950, br. 3-4, 223-224.

⁶⁶⁶ Iako su ovo rjeđi slučajevi, izdvojit ćemo raspravu iz 1777. godine koja pokazuje da je umrla Durgut, sin Kasimov, iz hadži-Turhanove mahale u Sarajevu, ostavio iza sebe 87 zlatnika

Za Rome će većina reći da su bili indiferentni spram religije.⁶⁶⁷ Ono što je sigurno je to da su i Romi muslimani, kao i oni nemuslimani, morali da plaćaju džizju, ali se dešavalo često pojedinačno oslobađanje od plaćanja iz različitih razloga. Tako u jednom slučaju Rom Alija, sin Kurta, iz Sarajeva, moli da se oslobodi džizje, pa valija naređuje da se on oslobodi, iz samilosti prema njegovom stanju, zbog toga što je “Alija star i bolestan i zaslužuje pažnju”⁶⁶⁸ Kao razlog za oslobađanje od džizje uzimalo se to da određena obitelj živi islamskim načinom života, da ne prosjači i da je u prijateljskim odnosima s drugim muslimanima.⁶⁶⁹ Živeći na ovaj način, u muslimanskim mahalama, ovakve obitelji su se vremenom sasvim asimilirale, pa i zapostavile i zaboravile sasvim romski jezik. Spontanom asimilacijskim procesima već početak 19. stoljeća u nekim obiteljima zatiče pamćenje romskog porijekla samo u nadimcima ili prezimenima, dok je kod jednog broja obitelji sačuvan čak jezik u potpunosti.

Analiza romskih imena pokazuje da je sistem po kojem su Romi davali i dobijali imena bio vrlo raznolik, tako da među njima nalazimo i kršćanska i muslimanska imena, često s najneobičnijim nadimcima, što možda odražava i sinkretički karakter njihove vjeroispovesti.⁶⁷⁰

Ukop na islamski način u osnovi ne dozvoljava segregaciju bilo koje vrste ako se radi o umrlom muslimanu ili muslimanki,⁶⁷¹ ali u relativno rijetkim zapamćenjima ima tragova koji govore o izdvojenosti romskog groblja unutar muslimanskog. Takav slučaj je s velikim Ciganskim grobljem koje se nalazi na putu između Blagaja i Nevesinja, i koje je izdvojeno, ali ipak unutar iste ograde muslimanskog groblja.⁶⁷²

⁶⁶⁷ Kao što Evlija Čelebija kaže: „Oni sa kršćanima slave Uskrs, sa muslimanima kurban-bajram, a sa Jevrejima šuma-bajram.“ Vidjeti u: T. Gökbilgin, nav.rad, 422.

⁶⁶⁸ GHB, sidžil br. 40, 236. Slična situacija u: GHB, sidžil br. 60, 114.

⁶⁶⁹ Muhamed Hadžijahić, O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878., *Prilozi IIS*, god. XVII, br. 18, Sarajevo, 1981, 214.

⁶⁷⁰ Marušjakova, Popov, nav.dj., 33.

⁶⁷¹ I kad je riječ o samoubojstvu, kad je kod pravoslavne crkve, primjerice, striktan zahtjev za posebnim ukopom, kod muslimana se ta osoba uzima kao nervno rastrojena osoba u momentu tog čina i ukopava se jednako kao i svi ostali.

⁶⁷² Ovdje je konkretno riječ o groblju koje se nalazi tik uz ostatke srednjovjekovne nekropole, danas malih i u zemlju utonulih i šikaru zaraslih nadgrobnika. Detaljnije vidjeti u: Hodopisi Dragana Marjanovića, Nigdje grada Nečegrada, *Oslobođenje*, 15. mart/ožujak 2014, 32.

8.1.2. Pojam *Vlasi*

Ovaj pojam nosi trajnu kontraverzu prvenstveno zbog široke prisutnosti tog romaniziranog stanovništva u centralnom, istočnom i jugoistočnom balkanskom prostoru, a potom zbog očuvane upotrebe tog pojma do danas. Kontraverza se u nauci nastavila čak i u materijalnom smislu oko velikog slova, oko dva oprečna rješenja gdje je po jednom – *Vlah je Vlah* – pokazatelj samosvojnog identiteta, a po drugome – *vlah je vlah* – pokazatelj kohabitacije sociokulturnih različitosti među stanovništvom.⁶⁷³ No, pošto je naša pažnja usmjerena na situaciju u Bosanskom ejaletu, ovdje ćemo samo podsjetiti da se u državi cara Stefana Dušana termin Vlasi odnosio na nomade, podređene stanovnike koji nisu bili srpskog porijekla, koji nisu govorili srpskim jezikom (ali su ga razumjeli i govorili dovoljno radi neophodne komunikacije), i koji nisu mogli biti u mješovitim brakovima sa Srbima ili su to rijetko činili.⁶⁷⁴

I pored toga, dvostruka vlahizacija nije postojala samo u budućem regionalnom prostranstvu na kojem će obitavati Vlasi, nego i u samoj percepciji Vlaha među srpskim stanovništvom. Da je postojala višestoljetna distinkcija između njih, slikovito je objašnjenje Vuka Karadžića uz poslovicu *Ni u tikvi suda, ni u Vlaha druga*. **Po Karadžiću, poslovice se odnosi na prave Vlahe, tj. današnje Rumune.**⁶⁷⁵ Samo nekoliko godina kasnije, Đuro Daničić u svoju zbirku unosi istu poslovicu, zabilježenu – 1697. godine! – **u Hrvatskoj na području Slavonije gdje je „Vlah“ zamijenjeno sa „Srbini“.**

Legislativni odnos, pak, prema Vlasima, pokazuje da se pod tim nazivom podrazumijevaju ne samo pripadnici romanskog/romaniziranog stanovništva, nego i svako kome je stočarstvo bilo glavno zanimanje.⁶⁷⁶ **Vlasi koji su nazočni već u kasnom srednjem vijeku u dijelovima Hercegovine, Zagore i Primorja, njihov kulturološki model života na granici, Vlasi kao element koji popunjava opustjeli prostor od Zagore i istočne Like preko gotovo cijele Zapadne Bosne i današnje Zapadne Slavonije, kao i nevlaške skupine od Osmanlija oporezovane filurijom tipičnom za Vlahe, usložnili su definiranje vlašskog identiteta. Fluidno etnički samoidentificirani pravoslavni Vlasi se vremenom uključuju u srpski, dok se**

⁶⁷³ https://bib.irb.hr/datoteka/271233.Botica_Jezik_i_identiteti_2007_61-69.pdf

⁶⁷⁴ Predrag Mutavdžić, „O etnonimu Vlasi u značenju Srbi“, u: Zbornik Matice srpske za slavistiku, 74, Novi Sad, 2008, 297-302 (Dalje: Mutavdžić, „O etnonimu“);

http://dokumenta.cincari.org/free/O_etnonimu_Vlasi_kao_Srbima.pdf

⁶⁷⁵ Vuk Karadžić, Srpske narodne poslovice, Beograd, 1900. Mutavdžić, „O etnonimu“, 3.

⁶⁷⁶ *Ni tikva sud, ni Srbliin drug* (Đuro Daničić, *Poslovice*, Zagreb, 1871, 80); Mutavdžić, „O etnonimu“, 3.

katolički Vlasi integriraju u hrvatski korpus.⁶⁷⁷ Tu fluidnost etničkog identiteta Marko Šarić pripisuje „seljačkim etnijama“, socijalno organiziranim u relativno male i autonomne kolektivite, nedovoljno institucijski integrirane i politički operacionalizirane.⁶⁷⁸

Benedikt Kuripešić na putu kroz Bosnu bilježi tri narodnosti i tri vjere: prvo, stare Bošnjake, rimsko-kršćanske vjere; drugo, Srbe koje zovu Vlasima, vjere svetoga Pavla; treće, prave Turke, koji su vojnici i činovnici, a vladaju tiranski nad pomenutim plemenima.⁶⁷⁹ „Vlasi koji se obično Srbima zovu“ spominju se i u pismu austrijskog cara Ferdinanda I, od 6. studenog 1538. godine, upućenom hrvatskom banu Petru Kegleviću, o vijestima da su „kapetani i vojvode Rasciana ili Srba i Vlaha koji se obično Srbima zovu, sretno prešli iz Turske u Hrvatsku“. U pisanim spomenicima tokom narednih stoljeća pojavljivat će se izrazi poput „Valachi sive Rasciani“, „Rasciani sive Valachi“, „Morlachi o Serviani“, „Valachi sive Rasciani vel ut verius dicam Serviani“⁶⁸⁰

Za razliku od prvih stoljeća osmanske uprave, u posljednjih stoljeće i po javljale su različite lokalne artikulacije identitarnih razlika i sličnosti. Tamo gdje su se Vlasi integrirali pojmovno u srpski korpus kod zemljaka muslimana pojam Vlaha je u potpunosti ostao jednak pojmu Srbi, uz nijansu pogrđnog značenja. Vuk Karadžić riječ Vlah tumači ovako: „Srbi zakona turskoga, u Bosni i Hercegovini, tako i oni zakona rimskoga, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u carstvu austriskome, izvan Dalmacije, zovu, i to kao za porugu, braću svoju zakona grčkoga.“ Pojavljuje se i naziv „Turkovlah“, što je po Karadžiću, naročito u Dalmaciji određenje za „Vlaha (odnosno- pravoslavnog Srbina) iz Turske, za razliku od onih iz ćesarske“.⁶⁸¹

Nacionalne historiografije u svojim tumačenjima znatnim dijelom i danas unose potpunu odbojnost čak prema tradicijskoj etničnosti u hipotetičkom viđenju „one druge“, a što dugoročno usporava jasnije rezultate u spoznaji prednacionalne etničke slike određenih prostora. Pitanje identiteta Vlaha kod nekih srpskih historičara ne ide dalje od njihovog

⁶⁷⁷ Holjevac, Močanin, 130.

⁶⁷⁸ https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/lika/lika_1_mail_r_325.pdf

⁶⁷⁹ Rad Jugoslavenske Akademije, knj. 56, Zagreb, 1929, 162.

⁶⁸⁰ „...capitenei et waywode Rasciani sive Sirviani atquae Valachi quos vulgo Zrbscky vocant.“ (Mutavdžić, „O etnonimu“, 4.

⁶⁸¹ Vuk S. Karadžić, *Srpske narodne poslovice*, Beograd, 1900, 681; Isti, *Najljepše srpske narodne pripovetke*, Beograd, 1927, 311; Mutavdžić, „O etnonimu“, 6.

imenovanja kao Srba u jednakoj mjeri koliko i Rasciana/Rašana.⁶⁸² Analogno njima, kod dijela hrvatskih historičara se ili ne uzima u obzir heterogeno porijeklo nekih Vlaha, ili se cijeli prostori u cjelini promatraju kao „stara Hrvatska“ (slučaj Like).⁶⁸³ Neke historiografije poput bosanskohercegovačke/ih još uvijek samo parcijalno obrađuju Vlahe i to u svjetlu jednovrsnih izvora ili u okviru širih tema.⁶⁸⁴

8.1.3. Pojam *balija*

Ne ulazeći dublje u konotacije i negativni naboj koje riječi *balija* ili *vlah* danas imaju (i koje mnogo više govore o onima koji ih upotrebljavaju od onih na koje bi se trebale odnositi), u velikoj mjeri se prepoznaje nastojanje da se tim pojmovima jedna vjerska ili etnička grupa ponizi, poistovjećujući je s njenim dijelom koji uživa najniži socijalni status i negativnu predodžbu. Kad je riječ o porijeklu izraza, tumačenje pojma „balija“ spada u red onih koji će najvjerojatnije uvijek sačuvati svoju viševarijantnost, jednako kao i pojam „vlah“. Učestalost imena *Bali* još u najstarijim osmanskim katastarskim popisima Bosne kao arabistu me je direktno upućivalo na pridjev izveden od arapske riječi „bâl“ (mozak, um), pogotovo što su ljudi tog imena često bili begovi, vojnička klasa dakle, a čak je i jedan od dvojice šejhu 'l-islama porijeklom iz Bosne bio Bali-zade.⁶⁸⁵ Pojedini su ustvrdili da postoji i arapski korijen koji ima značenje „star“, „istrošen“ na čemu su zasnovali stanovište da su Osmanlije balijama nazivali „starince“, starosjedioce. Time bi se naglasilo njihovo domaće porijeklo, za razliku od došljaka.⁶⁸⁶

Kasnijim istraživanjima nailazimo na pojedine lokalne prakse zbog kojih više ne možemo izričito stajati iza jednog tumačenja. U suvremenom turskom jeziku danas riječ *abali* znači, između ostalog, „siromašan“, „bijednik“, „nemoćan“, „nadničar“, „neko na dnu

⁶⁸² Slavko Gavrilović, *Iz historije Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj (XV-XIX vek)*. Beograd, 1993.; Vladan Gavrilović, „Velika seoba Srba kao migracioni talas u vreme Velikog Bečkog rata“, *Istraživanja*, 24, Novi Sad, 2013, 167-177; Isti, „Primeri migracija srpskog naroda u ugarske provincijalne oblasti 1699-1737“, *Istraživanja*, br. 25, Novi Sad, 2014, 139-148.

⁶⁸³ Mirko Valentić, „O etničkom korijenu hrvatskih i bosanskih Srba“ ČSP, br. 24, Zagreb, 1992, 1-21.

⁶⁸⁴ Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967., brojni radovi o vlaškim plemenima u srednjem vijeku.

⁶⁸⁵ Riječ je o Mustafa-ef. Bali-zadeu. Detaljnije vidjeti članak Hase Popare na: www.preporod.com, Monday, 30 October 2006.

⁶⁸⁶ Omer Čevra, „Šta zapravo znači izraz balija“, *Kabes, časopis za popularnu i nacionalnu afirmaciju*, Mostar, 1996, 5, 30.

društvene ljestvice“.⁶⁸⁷ Na taj način, u pežorativnom značenju, ta riječ se koristila i koristi i danas u bosanskom jeziku i od strane viših muslimanskih slojeva, da označi društveni talog među pripadnicima iste religije.⁶⁸⁸ Kad je u pitanju razdoblje koji nas zanima, možemo uzeti primjer stanovnika Gradske (Gracka, Zagracka) kod Ljubuškog, koje su čak istraživači, etnolozi najviše, nazivali balijama.⁶⁸⁹ Zbog njihovog isključivo stočarskog zanimanja okolni sunarodnici su ih zvali „travarima“. Ako se vratimo na široko prisutno gledanje građana muslimana na seosko stanovništvo kao zaostalo i prosto, te nazivanje istih „balijama“, onda i nije neobično što su periodični nomadi Gradske za druge bili „balije“. S obzirom na saznanja o kretanjima vlaških skupina po Hercegovini, tijekom rada na najstarijim izvorima osmanske provenijencije, prvenstveno najstarijem katastarskom popisu live Bosne iz 1468/69. godine,⁶⁹⁰ trebalo bi ozbiljno uzeti i verziju tumačenja pojma balija koju daje Mehmed-beg Ljubušak uz izraz „Alija i Balija dva brata starija“: „*Balija* dolazi od tur. riječi *abali*, tj. reče se onomu muhamedovcu koji sukmeno odijelo nosi, a stanuje na selu jer je suknu ime u turskom jeziku *abba*.)“⁶⁹¹

8.1.4. Pojam *škutor*

I pojam *škutor*, jednako kao *balija*, nosi u velikoj mjeri pežorativan naboj, što se ipak nipošto ne može uzeti kao definitivan semantički sadržaj tog pojma. Jedan od prvih razloga možemo opravdati činjenicom da, primjerice, obitelj Škutori u Gorancima već više od 200

⁶⁸⁷ Izraz „*vur abaliye*“ na turskom znaci „udri po sirotinji“, tj. „prebaci krivicu ili iskali bijes na onome ko je nemoćan da se brani ili kojeg socijalni status i ekonomski položaj primorava da uvredu otrpi.

⁶⁸⁸ Pošto tumačenja i upotrebe ovog i sličnih pojmova već naveliko privlače pažnju istraživača, nije naodmet podsjetiti da se dijelom stavlja i znak pitanja na ne baš sretan izbor imena u stereotipima o Bosancima u vicevima, imenima koja se podudaraju s najvećim imenima islamske vjere (Mujo od imena Poslanika Muhammeda/Mustafa; Fata od imena Fatime, Poslanikove kćeri; Haso i Huso od imena Poslanikovih ubijenih unuka Hasana i Husejna...). Upotrebno su to imena potpuno ekvivalentna stereotipima o Karadenizlijama u Turskoj, gdje su junaci Temel i Idris umjesto Muje i Sulje; stereotipu Slovenca kao Janeza, stereotipu jezika propagande Drugog svjetskog rata gdje je Nijemac uvijek Fritz, a Englez Tommy. U najvećem broju to nije slučaj svjesne namjere, nego kolektivna svijest nekog podneblja uzima tipična imena u nekom narodu. Možda ipak treba podvući suptilnost osmanskih muftija i jezikoslovaca koji nikada nisu u primjerima iz kriminalne prakse ili fetvama ili gramatikama koristili imena islamskih protagonista, nego redovno koristili neutralnu kombinaciju imena Amr, Zejd i Zejneb.

⁶⁸⁹ O tom području kraće ili opširnije radove ostavio je uglavnom geograf Tvrtko Kanaet: „Ljubuški travari“, *Geografski pregled*, 1960, IV, 43-66; Isti, „Podveležje i Podvelešci“, Glasnik jugoslavenskog profesorskog društva, Knj. XVII, Sv. 11-12, 1937.

⁶⁹⁰ Istanbul Belediye Kütüphanesi/Ataturk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları, TD No 0-76. Koautorski sa dr. Ahmetom S. Aličićem sam prevela i obradila prvu polovicu deftera kao projekat ANUBiH DC XIII/2. Defter je objavio Ahmet S. Aličić, pod nazivom: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, IKC, 2008.

⁶⁹¹ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago*, sv. 1, Sarajevo, 1987, 51.

godina nosi s ponosom to prezime, iako imaju i svoje rodonačelno prezime Baletić. Obitelj Baletić je porijeklom iz Zavojana, sela pokraj Vrgorca. Na nadgrobnom spomeniku Pave Baletića koji je odlučio da sa svoja četiri sina s prostora pod mletačkom upravom pređe na onaj pod osmanskom upravom stoji:

Baletić – Škutor Pavao
od Dalmacije

Brojni su slični slučajevi prelaska, jer se život na osmanskoj strani granice činio komotnijim u odnosu na mletačke granične prostore, u ovom slučaju u Dalmatinskoj Zagori.⁶⁹² Znajući kako su „škutori još od prošlog stoljeća uglavnom posprdan naziv za one koji žive zapadnije, da Mostarci škutorima zovu sve što živi iza Žovnice, a otamo tako zovu sve one što žive oko Ljubuškog, Gruda, Čitluka ili Posušja, čak Čitlučani tako zovu Ljubušake, a svi zajedno škutorima zovu sve ljude koji žive po Dalmatinskoj zagori, sve do nevidljive granice od koje ih ljudi s mora počnu zvati – vlaji!“, Dragan Marjanović se zadržava na porijeklu goranačkih Škutora koje će u jednom dijelu svojih hodopisa povezati sa stratiotima.⁶⁹³ No, pošto on tvrdi za Pavu Škutora da je u plodno područje Goranaca došao sredinom 18. stoljeća, mora se dovesti u pitanje veza sa stratiotima, jer ukidanjem teške oklopne konjice, nemoćne pred poboljšanim vatrenim oružjem, i formiranjem jedinica lahke konjice u stajaćim vojskama stratioti se prestaju uzimati u najam i nestaju još u 17. stoljeću. Tako je Pavo mogao ili biti nekadašnji stratiot koji se u Hercegovini pojavio puno prije sredine 18. stoljeća ili je njihovo prezime Škutor možda vezano za albanski naziv Skadra – Škodra/Skutari., ili su, pak, prezime dobili po škudama, s obzirom na to da su srebrenjaci škude bili platežno sredstvo u Dubrovačkoj i Mletačkoj Republici.⁶⁹⁴ Jednako kao što imamo i danas prezime Požegija,

⁶⁹² Hodopisi Dragana Marjanovića: Kad su Gorancima deve jezdile, *Oslobođenje*, 17. januar/siječanj 2015., 32.

⁶⁹³ Stratioti (stradioti, estradioti) su prva laka konjica u Europi feudalnog doba. Javljaju se u drugoj polovici 15. stoljeća kao mletački i francuski najamnici s prostora Grčke i Albanije. Bili su slični akindžijama u osmanlijskoj vojsci.

⁶⁹⁴ Linvista i arheolog R. Dodig posebnu je pozornost obratio na različite etimologije naziva „škutor“. Jedna od njih, da riječ potječe iz naziva grada Skadra (alb. Shkutri, mletačko Scutari) obesnažuje činjenica da je naziv Skadar vrlo jak u slavenskoj nomenklaturi. Druga spominjana mogućnost je da riječ potječe iz pastirske terminologije, poput rumunjskog „scutar“ u značenju „pastirski vođa“, albanskog „skuter“, grčkog σκουτάρι (skoutari). Osim toga, u staroslavenskom postoji riječ „skotъ“, (stoka, životinja, dobitak, novac), što može opet biti dio široke pastirske terminologije u više jezika. Detaljnije: Radoslav Dodig, „Etnička, konfesionalna i regionalna imena i nadimci u Hercegovini xv.–xix. st.“, u: Hum i Hercegovina kroz povijest, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011, 833-875 (Dalje: Dodig, „Etnička, konfesionalna i regionalna imena“)

⁶⁹⁴ Zanimljiv detalj prenosi Dragan Marijanović koji je primijetio tijekom razgovora s Dragicom Škutor. Ona je, pričajući, u rukama premetala dvije ovčije lopatice i onda objasnila kako se nekad time gatalo, te kako ona to čuva kao uspomenu od nekih koji su se time bavili. Kazivala je kako je to još jedna relikvija prohujalog vremena, kada se u planini veći dio dana provodio u zametnim kućama, pa je gatka bila nešto kao društvena igra, al da joj ona nije vješta. Na to se malo i unezgodila, pa rekla: „Nemojder to zapisivat, reč'e pratri da sam nepobožna!“ (Ranije spomenuti *Hodopisi*, ali detaljnije vidjeti i u monografiji: Dragan Vidović, Marko Jurić, Župa Goranci kod

Madžarević/Madžar⁶⁹⁵ i dr. u Sarajevu, Budimlija u Bijeljini i Sarajevu, prezime Kanjiža u Pruscu, Ličina u Priboju⁶⁹⁶ i dug niz sličnih prezimena izvedenih iz toponima s kojeg su potekli, ne mora biti drugačije ni s imenovanjem toponima Grude prema imenu albanskog plemena Gruda, npr. Razlika se može naći samo u tome da su gore nabrojani, npr., dolazili nevoljko, nakon što je Osmanska država izgubila svoje prostore na sjeveru, u Austriji i Mlecima, dok su albanska plemena često bila naseljavana od središnje vlasti planski na opustjela područja zaostala iza kršćanskog stanovništva ili uzimani kao najamna raja u vojsku, posebno na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće na potezu od današnjih bugarskih prostora do Hercegovine. Svrha je bila naseliti zemlju koja je ostala bez radne snage, zbog čega je trpila i država i vlasnici posjeda. Ukoliko stoji veza s albanskim korijenom riječi, onda bi se pežorativnost u sadržaju pojma škutor prepoznala kroz opise oštrog temperamenta novodošlih plemena, koji je bio stran domaćem stanovništvu, zbog nekih navika ukrašavanja (naušnica u uhu) i sl., pored uobičajene odbojnosti kojom domaći dočekuju najčešće došljake.

8.1.5. Pojam *Grci*

Bizantinci su sebe nazivali *Romejima*, Osmanlije su koristile svoju verziju te iste riječi *Rum*, a riječ Grk je najvjerojatnije izvedena iz latinske riječi *Graecus*. Među stanovništvom na Balkanu se proširila preko balkanskih Romana (Vlaha) ili Talijana.⁶⁹⁷ Grk/grčki su pojmovi koji se u narodnom jeziku na prostoru Bosanskog ejaleta na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće ni u kom smislu ne odnose na etničke Grke. Jedine etničke Grke o čijoj prisutnosti imamo traga u tom razdoblju, jesu nekoliko obitelji koje su se doselile na Hvar i u Zadar ranije, tijekom Kandijskog rata, pa će do kraja 18. stoljeća postojati grčka crkvena općina s grčkim svećenicima.⁶⁹⁸

Mostara, Mostar, 2009.) Podsjećamo da je ovo gatanje lopaticama poznato do danas, a da se pominje i u Njegoševom *Gorskom vijencu*.

⁶⁹⁵Nekadašnji direktor Arhiva BiH Božo Madžar znao je kolegama objašnjavati kako su oni, ustvari, Ivanovići, ali ih je Mađarima prozvala okolina.

⁶⁹⁶ Kod Ličina postoji još jedan kuriozitet: iako su ovi muslimani po vjeroispovijesti, u Sandžaku ih nazivaju Šokcima, upravo zbog njihovog porijekla s prostora na kojem je bilo puno katolika.

⁶⁹⁷ Niko Županić, Ime „Grk“ v pomenu 'velikana' pri Belokranjcih v Dravski banovini, *Etnolog*, knj. VII, Ljubljana, 1934., 172.

⁶⁹⁸ Dušan Berić, *Crkva sv. Ilije u Zadru, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 11, Split, 1959, 136-163. Ovi stratioti (vojnici u mletačkoj službi) se ne spominju dalje od kraja 18. stoljeća.

Bilo koji govor danas o srednjevjekovnim stećcima rijetko može proći bez podsjećanja da se stoljećima u narodu koji ih vezuje za pravoslavlje oni nazivaju grčkim spomenicima. Ne može se reći da pojam Grci nije do sad privukao interesovanje istraživača, ali nam tumačenje koje ga vezuje za migracije kroz bosanski prostor u 18. stoljeću nameće i potrebu da podsjetimo na različita objašnjenja.

Najustrajnji u skretanju pažnje na prisutnost ovog pojma van svake sumnje je Milenko Filipović. Dok je prva tumačenja iznosio reagujući na stavove nekih autora, dvadesetak godina kasnije i sam objašnjava u svojoj studiji *Glasinac* kako stanovništvo Bosne i Hercegovine i nekih susjednih oblasti naziva „grčkim“ starine koje su nesumnjivo iz srednjeg vijeka,⁶⁹⁹ potom da je „mogućno da su se ne samo u pisanoj književnosti nego i u narodu, za razliku od latina, pripadnici istočne ili pravoslavne crkve zvali Grcima, jer je to hrišćanstvo i došlo s te strane i bogoslužjenje bilo na grčki način a ponegdje i ponekad i na grčkom jeziku“,⁷⁰⁰ a onda i to da je stanovništvo iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, doseljeno u Takovo u XVIII stoljeću, prenijelo priču iz svog kraja na zatečena srednjevjekovna groblja.⁷⁰¹ Filipović je bio upućen u tumačenje Erdeljanovića još 1926. godine po kojem se naziv „Grk“/“grčki“ u Cucama (Crna Gora) upotrebljava za imenovanje nekog starog, davno iščezlog stanovništva, da je izraz ostao „u našem narodu još iz onog vremena kad je hrišćanstvo za naš narod značilo isto što i grčka vera.“⁷⁰²

Niko Županič je uradio značajnu studiju o imenu Grk, ali je posebno što je povezao prvi narodno poimanje divova i „starih naroda“ kroz ovaj pojam „Grk“, te da je ta tradicija takođe do Bele krajine stigla s migrantima s „hrvatskog juga“⁷⁰³ Milisav Lutovac u svojoj knjizi ističe kako muslimani Ibarskog Kolašina nazivaju stara groblja grčkim samo da ih ne bi nazvali srpskim, da Srbi nazivaju grčkim i latinskim sva stara groblja i da se i inače, sve što je staro i nepoznato vezuje za Grke i Latine „iako sa ovima nema nikakve veze“.⁷⁰⁴ Kad je riječ o izvornoj građi u razdoblju koje nas zanima, uočljivo je da mletačke vlasti pravoslavnu crkvu nazivaju „grčkom“, a pravoslavno stanovništvo „grčkim“.⁷⁰⁵

⁶⁹⁹ Milenko S. Filipović, *Glasinac*, SEZ LXIX, Beograd, 1950, 265.

⁷⁰⁰ Milenko S. Filipović, *Rama u Bosni*, SEZ LXIX, Beograd, 1955, 25.

⁷⁰¹ Milenko S. Filipović, *Takovo*, SANU, Odjeljenje društvenih nauka, 1957, 100.

⁷⁰² Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora, Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*, SEZ XXXIX, Beograd, 1926, 710.

⁷⁰³ Niko Županič, *Ime „Grk“ v pomenu 'velikana' pri Belokranjcih v Dravski banovini*, *Etnolog*, knj. VII, Ljubljana, 1934, posebno 175.

⁷⁰⁴ Milisav Lutovac, *Ibarski Kolašin*, SEZ LXVII, Beograd, 1954, 154.

⁷⁰⁵ *Serpsko-Dalmatinski magazin*, Godište 1866, Zadar, 1866, 155.

U poglavlju o useljavanju/iseljavanju nemuslimanskog stanovništva od 1715. godine i nadalje, govorili smo o situaciji kad se nakon povlačenja Osmanlija iz Like s njima skupa vraćaju i pravoslavci u pravcu zapadne Bosne, tj. Bosanske krajine. Na njihova napuštena mjesta s austrijske strane granice doseljavaju tek otišli sunarodnici i upravo u tom procesu i razdoblju kad s obje strane granice ima pravoslavnog stanovništva, nalazimo opravdanje korištenju pojma Grk za one „stare pravoslavce“ koji su ostavili svoje kuće. Migracije i u narednim stoljećima, pa i u kod pripadnika drugih konfesija, potvrđuju ovaj odnos kad se vrši pojmovna distinkcija muhadžira iz jednog razdoblja u odnosu na stare muhadžire, jednu ili dvije generacije razlike.

Naravno, upotreba ovog pojma nije bila generalna za pravoslavno stanovništvo kojeg nalazimo masovno uključenog i pod termin kavur (turski: nemusliman, nevjernik, kršćanin). Za razmišljanje je narodna predaja u kojoj se vidi hronološka razlika između pojmova Grk i Kavur: Milenko Filipović navodi predaju po kojoj su u Rami živjeli Grci, a poslije njih Kavuri od kojih su Osmanlije osvojili Bosnu,⁷⁰⁶ no, osmansko bilježenje kavura u najranijim defterima ipak ima općenitiji karakter nemuslimana/nevjernika.

Ono što je sigurno je da migracije pojedinaca ili manjih grupa s početka 18. stoljeća, a posebno nakon donošenja trgovinskih ugovora između Austrije i Osmanske države u okviru Požarevačkog mira, čine i „turski“ trgovci koji naseljavaju Srijem i Slavoniju, kao i druge dijelove Austrijske Monarhije. U Osijeku u razdoblju 1697-1702. već se sreću turski trgovci Grci Hristo Jermenin i Dimitrije Grk. Prema popisu iz 1736. godine, u Osijeku je bilo preko 10 stalno naseljenih trgovaca Grka. Popis Srijema iz 1736. godine spominje te turske trgovce tzv. Grke. U Irigu se čak jedan dio grada zbog njih prozvaao Grčka mala. Tih Grka je bilo sve više u narednim godinama ('60.ih godina 18. stoljeća u Srijemu je čak 17.000-18.000 „grčkih“ obitelji.) U Vukovaru ih je bilo tek nekolicina, 1733. tu su kalajdzija Taso Grk, Todor Grk i Risto Grk, kazandžija Manojlo, Mihajlo Arnautin i Dimitrije Papa Popović.⁷⁰⁷

Iz sela Slipčići kod Mostara su u 18. stoljeću doselili u selo Repovci kod Konjica katolici Arapovići. Da ne može biti riječ o Arapima koji su prihvatili katoličanstvo vidi se iz popisa

⁷⁰⁶ Milenko S. Filipović, Rama u Bosni, SEZ LXIX, Beograd, 1955, 24.

⁷⁰⁷ Vladan Gavrilović, „Primeri migracija srpskog naroda u ugarske provincijalne oblasti 1699-1737“, *Istraživanja*, br. 25, Novi Sad, 2014, 145.

katolika iz 1743. u selu Slipčiči gdje oni imaju prezime Petković, a 25 godina kasnije Arapović. Kad su doselili u selo Repovica, zabilježeni su pod prezimenom Arap. Svi u obitelji su blijede puti, plave kose i očiju i po J. Muliću jedina osnovana pretpostavka je da su možda bili zakupci na zemlji nekog etničkog Arapina, pa ga Petkovići ponijeli kao prezime.⁷⁰⁸

8.1.6. Pojam *bekijaš*

U korijenu je riječ arapskog porijekla „beqiyya“, ostatak, a preko osmanskog jezika došao u ove krajeve. Ovaj naziv u hercegovačkom govoru je izvorno potekao s početka 18. stoljeća, iz razdoblja razgraničavanja nakon sklapanja Karlovačkog mira 1699. godine.⁷⁰⁹

U današnjem govoru pojam Bekijje se odnosi na prostor od Imotskog i Duvna do Veljaka i Ljubotića, današnje općine Grude, Posušja, dio Ljubuškoga i Širokoga Brijega.⁷¹⁰ U uporabi je čak i kad se želi reći da neka žena potječe s tog područja, kao Beka, Bekijka i sl. Iako se od početka 18. stoljeća taj pojam mogao odnositi na stanovnika svake bekijje, danas je on značenjem sužen na gore navedeni prostor. U savremenoj pučkoj komunikaciji čak se često imenuju dvije „strane“ granice kao „Bekijja“ i „Škutorijja“.

8.1.8. Pojam *Šokac*

U posljednjih stoljeće i pol javljale su se manje ili više različite teorije o etimologiji same riječi „Šokac“. Jedni su porijeklo riječi vezivali za naziv plemena Sukci i planinu Succus na granici Trakije i Ilirije (od autora poput M. Katančića, Ivana F. Jukića, Bernardina Unyija, za koje su Šokci ilirsko-panonskog porijekla). U potrazi za etimologijom te riječi prema

⁷⁰⁸ Jusuf Mulić, *Konjic i njegova okolina*, 46.

⁷⁰⁹ R. Dodig navodi da je u uporabi nakon 1718. godine, ali zajednička imenica „bekijja“ je već bila uobičajeno prisutna i u drugim dijelovima Bosanskog ejaleta u slučajevima presjeka administrativne jedinice pri čemu jedan dio bude „ostatak“ određenog mjesta.

⁷¹⁰ M. Šimundić, *Govor Imotske krajine i Bekije*, Sarajevo, 1971, 10.

albanskom jeziku se okreće i Ćiro Truhelka, vezujući je za albansku riječ „shok“, drug.⁷¹¹ Pučkom etimologijom riječ Šokac se vezivala i za mađarski jezik i izraz *šok ac* što je tom narodu po priči u jednoj prilici rekao kralj Matija Korvin kad su od njega tražili neka prava, ali isto tako i za izraz *so kut*, slani rudnik, što je te katolike dovodilo u vezu s rudnikom soli u Tuzli i samostan u Gradovrhu. Pejorativno su naziv Šokci koristili pravoslavci, rugajući se katolicima što se ne krste s tri prsta, nego cijelom „šakom“... Isto tako se riječ veže i za izraz „bošnjački uskoci“ (skokci, Šokci) kod useljavanja bosanskih katolika u đakovački i našički kraj.⁷¹²

I pored dugog niza sličnih tumačenja, nema sigurne etimologije ove riječi. Ono što sugerira da ova riječ ne nosi etničko nego vjersko obilježje, je manje više do danas očuvana navika da pravoslavci, ponegdje i muslimani, katolike susjede u Bosni, Slavoniji, Srijemu, Bačkoj, Baranji, Lici, u Dalmaciji, Srbiji, ali i u slovenačkoj Beloj Krajini, često nazivaju Šokcima. Zanimljivo je da su katolici u Bosni, Lici i Dalmaciji smatrali uvredljivim takav naziv, za razliku od katolika u prekosavskim krajevima.⁷¹³ Već smo spominjali situaciju kad zbog postojećih jezičnih, kulturnih i gospodarskih sličnosti etničke skupine Šokaca i Bosanskih Hrvata, „javna uprava te mađarsko i njemačko stanovništvo Županije naziva Šokcima, a žitelji susjednih mađarskih sela Bošnjacima.“⁷¹⁴

Kad je riječ o ovom pojmu u izvorima osmanske provenijencije, dosad najstariji spomen je u defteru Srijemskog sandžaka gdje uz četiri imena nemuslimana stoji oznaka „Šokac“: Ivaniš Šokac iz Strošinaca, Imre Šokac iz Jamene, Mitar Šokac iz Štitara, Matija Šokac iz Opojevaca.⁷¹⁵ Kao vrlo značajan indikator mjesta i vremena oblikovanja šokačkog identiteta, Robert Skenderović podvlači pojavu pojma Šokac kao prezimena. Najstariji poznati primjer spomena Šokaca kao sub-etničke skupine u Podunavlju je ferman sultana Ahmeda I iz 1615. godine upućen budimskom veziru Ali-paši i beglerbegovima u Ugarskoj i Bosni. Godine 1628., dubrovački poslanici iz Beograda pišu Senatu Dubrovačke Republike o prilikama u gradu i

⁷¹¹ „U riječi *Šokac* je osnova *šok* a znači u arnautskom *drug*, dočim je *ac* diminutivni dodatak slovjenski, ali taj je prešao i u arnautski jezik, te se u njem vrlo često upotrebljava. *Šokac* dakle znači od prilike 'drugović'. Ćiro Truhelka, „Okle riječi – Vlah i Šokac?“, *Nada*, pouci, zabavi i umjetnosti, Sarajevo, 17. februara 1898.

⁷¹² Vladimir Rem, *Tko su Šokci?*, Vinkovci, 1993, 26.

⁷¹³ Pošto je odrastao u „raznovjernoj“ sredini, Truhelka u svojim biografskim bilješkama kaže: „S onu strane ceste, koja je vodila do obale Drave, tik kožarnice, bila je 'racka' crkva, kamo mi, kao šokačka djeca, nismo prilazili, te smo se držali odvojeno kao i od racke djece, a ako bi se s njima pomiješali, razgovarali smo više šakom nego li jezikom.“ Ćiro Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, Zagreb, 1942.

⁷¹⁴ Đuro Šarošac, *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, 45.

⁷¹⁵ Bruce McGowan, *Sirem Sancaği Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara, 1983, 488, 490, 494, 515; Robert Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do raspada Austro-Ugarske Monarhije*, Subotica-Slavonski Brod, 2017, 61 (Dalje: Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata*)

kažu kako tamošnje katolike čine Bosanci (među kojima je nekoliko imućnijih trgovaca), i Šokci, zanatlije iz Posavine i sa sela oko Beograda i Požege. Po Skenderoviću bi ovaj opis mogao biti prva prava teritorijalna odrednica Šokaca u poznatim povijesnim izvorima koja Šokcima pripisuje autohtonost hrvatskog katoličkog stanovništva.⁷¹⁶

Šokci se inače neizbježno spominju u vezi s katoličkim stanovništvom koje s franjevcima izlazi iz Bosanskog ejaleta nakon 1697. godine. Govoreći o naseljavanju bosanskih kršćana na oslobođenom dijelu od Virovitice do Osijeka, Krunoslav Tkalac kaže da se radi uglavnom o šokačkom stanovništvu koje je dosta prorijeđeno u sjevernoj Bosni.⁷¹⁷ Po njemu je čak 200.000 Šokaca napustilo Bosnu između 1675. i 1739. godine i svojim naseljavanjem po Slavoniji, Baranji, Bačkoj i Banatu promijenilo dotadašnju etničku sliku tamo.⁷¹⁸

Akcent na tom razdoblju je i u knjizi Vladimira Rema *Tko su Šokci?*, gdje on obrađuje šokačke rodove, mjesta na koja su se naselili po dolasku iz Bosne i čime su se bavili.⁷¹⁹

⁷¹⁶ Skenderović, *Povijest podunavskih Hrvata*, 61, nap. br. 166.

⁷¹⁷ Krunoslav Tkalac, „Porijeklo i kretanje Šokaca iz Bosne prema sjeveru preko Save i Dunava“, u: *Županjski zbornik*, br. 3, *Županja*, 77-80 (Dalje: Tkalac)

⁷¹⁸ Tkalac, 80.

⁷¹⁹ Vladimir Rem, *Tko su Šokci?*, Vinkovci, 1993.

9.

SUSRETI TRADICIJA, SVOJATANJE I PORICANJE

Kroz pokušaj identificiranja zatamnjenih oblasti između historije i pamćenja, posebno istraživanja vezanih za tradiciju bosanskih prostora u osmanskome razdoblju⁷²⁰ istraživača će prirodno zaokupiti pitanje može li se ikako reći da postoji originalna tradicija i je li, ustvari, suvremena zbilja ta koja formira ili daje obrise tradiciji?⁷²¹

Traganje kroz tradicionalne prehrambene kulture (recimo, pamćenje prenošeno s koljena na koljeno u Visokom da su pitu jabukovaču domaći naučili praviti tek od Židova Aškenaza u kasnom osmanskome razdoblju; činjenica da se kvalitetna bosanska šljiva „požegača“ koju su kao kulturu donijeli slavonski muhadžiri, u Požegi naziva „mađaricom“,⁷²² kao i niz sličnih primjera) otkriva problem koji opet nije vezan za prostor Bosanskog ejaleta, nego je obilježje većine prostora interkulturalnih prekontakata. Radi se o pristupu tradiciji o kojoj govoriti na Balkanu skoro isključivo znači prikazivati ju kao svoju ili ju negirati. Takva motivacija je često usmjerena i na ista polja, potaknuta društveno-političkim dešavanjima,

⁷²⁰ Prvenstveno radeći na magistarskoj tezi koja je objavljena pod: Ramiza Smajić, *Bosanska krajina: historija, legende i mitovi*, Sarajevo, 2009. (Dalje: R. Smajić, *Bosanska krajina*)

⁷²¹ Bez i najmanje sumnje da bi mogla biti dovedena u pitanje znanstvena relevantnost i ozbiljnost mog izlaganja, na skupu „Bošnjaci u Osmanskom carstvu“ (Sarajevo, 20.12.2014.; organizator: Udruženje Mladi Muslimani; izlaganje na temu: Bošnjačka tradicija u pluralističkom osmanskome društvu) ja sam uzela za primjer travnički sir. Koliko je njegova izrada originalno bosanska/travnička tradicija ako Travničani do polovice 19. stoljeća nisu znali praviti baš tu vrstu punomasnog sira? Naime, sultan je za obuku u njegovom pravljenju poslao bio Arnautu na prostor današnje srednje Bosne i to je ostalo zabilježeno u izvorima. Razlog je ležao u aktivnostima Šerif Topal Osman-paše na polju privredne modernizacije. Predstavljajući manjinske etničke skupine u BiH, Muhamed Hadžijahić opisuje kako Albanci dolaze u Bosanski pašaluk kao stočari, vojnici i zanatlije, te da se albansko stočarenje dovodi u vezu s proizvodnjom „punomasnog sira, zvanog travnički sir“. (Detaljnije u: Muhamed Hadžijahić, O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878. godine, *Prilozi IIS*, Sarajevo, XVII, 18, 1981, 212). Pretpostavku i Muhameda Hadžijahića i Vejsila Čurčića da se travnički sir počeo proizvoditi tek od sredine 19. stoljeća potvrđuju i podaci iz izvora: Cevdet Paša, *Tezâkir*, Ankara, TTK, 1991, 27.

⁷²² U osmanskome sustavu koji je poznao porez na voće (resm-i meyve), šljiva nije bila oporezivana. Razlog je bio to što je kao drvenasta biljka iz porodice ruža rasla u Bosni kao šumsko drveće. Izgnano muslimansko stanovništvo koje se s mađarskih prostora naseljava velikim dijelom u najbližoj Slavoniji, donijelo je reznice posebne šljive koju su u Požegi nazivali mađaricom. Opet silom pomjerano muslimansko stanovništvo iz Slavonije tu šljivu donosi na prostore Srbije gdje ona dobija ime „požegača“. Kad su muslimani protjerani i iz Srbije u razdoblje 1830-1860, oni šljivu požegaču, već kao poznatu kulturu, samu i u raznim preradevinama (suha šljiva, pekmez, tvrdi bestilj, rakija) donose i u Bosnu, prvo na prostore sjeveroistočne Bosne, posebno Posavine. Uz sitne razlike, vjerojatno uslijed različitih vremenskih okolnosti, šljiva mađarica/požegača dobila je naziv „bardaklija“, „bistrica“, „bosanska kraljica“. Brčko se, zahvaljujući industrijskoj preradi šljive, razvilo u jako ekonomsko središte. (Vidjeti detaljnije kod: Jusuf Mulić, *Velika Srbija, muslimani i Bosna*, Sarajevo, 2006, 296). Sličan put je imala i tikva, od vrste pod imenom „budimka“ kojoj je ishodišna točka sjemena bio Budim.

suprotstavljanjima određenih grupa i sl., što govori o tradiciji unosi interpretativni ton, a time ga i udaljava od znanosti.

Neki od najočitijih apsurdna odnosa prema tradiciji slikovito se može pratiti preko bosanske sevdalinke u kojoj se elementi izrazito bošnjačke/muslimanske tradicije,⁷²³ vještački vežu za nemuslimana do te mjere da se u tekstu umjesto „lijepa Fate“ koja „za gradom klanjaše“⁷²⁴ odjednom pojavi „lijepa Kata za gradom klanjaše“. Slična situacija je i kad se na Bembaši momak stoljećima obraća djevojci sa „selam alejk“,⁷²⁵ a onda se momak „osuvremeni“ i u pjesmi počinje govoriti „dobro veče“, pa se čak ta novija verzija zabilježi i u novijim izdanjima antologija.⁷²⁶ Nisu u pitanju samo izmjene te vrste. Kontakti, vrlo često putem doseljavanja u novu sredinu, učinili su da tekst pjesme poput „Ječam žele Tuzlanke djevojke“ nađemo u verziji „Ječam žele Kosovke djevojke“.

Teoretičari književnosti znaju za kategoriju pjesama krajišnica i prostor krajine za koji se vežu. Zanimljivo je, međutim, da se „naziv *krajišnica* (na Kosovu *krešnica*) upotrebljava u Sandžaku uopšte za hrišćansku pesmu i da je arb. kreshnik ('junak') poarbanašeni oblik reči 'krajišnik', a nema veze s krstašima, kao što misli E. Koliqi.“⁷²⁷ Ganga koja se i danas njeguje na velikom prostoru Hercegovine povezuje se i s arnautskim plemenima koji su donijeli svoju pjesmu (kenge). Tome u prilog ide činjenica da se ganga jednako njeguje u Rogatici i okolini, prostoru koji je u prvoj polovici 19. stoljeća doslovce arnautiziran nakon pošasti kuge koja je ostavila pustim rogatička sela.⁷²⁸ S druge strane, ima i realnih suprotnih mišljenja istraživača iz struke koji se najčešće svode na to da je idiom ganga onomatopejskog postanja, odnosno da je

⁷²³Munib Maglajlić, npr., kaže: „Okolnosti pod kojima je nastala ljubavna pjesma poznata pod nazivom sevdalinka ostvarile su se prodorom istočnjačke kulture sa islamskim pečatom na jugoistok Balkana. To je bilo prožimanje čiju je trajnost omogućio onaj dio stanovništva srednjovjekovne Bosne koji je prihvatio islam u godinama i decenijama nakon propasti Bosanskog kraljevstva i pada Bosne pod osmansku vlast, te onaj dio gradskog stanovništva koje nije prihvatilo novu vjeru, ali koje je postepeno usvajalo novi kulturni supstrat koji se tiče načina života. Sevdalinka je mogla nastati tek kada su oblici življenja zaokruženi pod islamskim uplivom bili potpunije prihvaćeni. Tek kada su se uobličile gradske sredine sa novim ustrojstvom, u znaku izmijenjenog načina života, kada su se na drugačiji način izgradile gradske četvrti (mahale), u kojima su kuće, prema mogućnostima domaćina imale potrebne prostore i objekte: ograđenu avliju sa kapidžikom, bašču sa čardakom, ašik pendžerom i drugo. Riječju: kada se život počeo u potpunosti odvijati u onom okruženju koje čini dobro poznatu pozornicu zbivanja u sevdalinci. Taj se proces nije mogao zaokružiti prije početka 16. vijeka, a kako se u načinu života nije ništa bitno mijenjalo sve do Austrougarske okupacije 1878. godine, može se smatrati da zlatno razdoblje života sevdalinke traje do tog vremena.“

<http://www.scribd.com/doc/116946396/Etnolo%C5%A1ko-antropolo%C5%A1ke-sveske-br-19>

⁷²⁴ Klanjanje namaza je isključivo islamska dužnost.

⁷²⁵ „(...) *Ja joj nazvah selam alejk, selam alejk, djevojče (...)*“

⁷²⁶ „(...) *Ja joj rekoh dobro veče, dobro veče, djevojče (...)*“

⁷²⁷ Studije o krajinskoj epici, u: *Usmena epika Bošnjaka*, priredio Enes Kujundžić, Sarajevo, 1997, 94.

⁷²⁸ Iako se odnosi na to kasnije razdoblje, moramo uputiti na izvanredan rad Avde Sućeske, „Popis čifluka u Rogatičkom kadiluku iz 1835. godine“, *POF XIV-XV*, Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu 1969, 189-273.

riječ ganga motivirana popratnim slogom gan ili njegovim varijantama s izmijenjenim vokalom, te da je ganga dobila ime po tim slogovima koji se ponavljaju.⁷²⁹ Muji i Halilu u Bosanskoj krajini utvrđen je identitet, ali bez tumačenja se ostavlja tradicionalna prisutnost lika Muje i Alila čak u Ulcinju.⁷³⁰ Zbog vezanosti ovakvih preuzimanja (potom i dopunjavanja) tradicijskih elemenata, treba se podsjetiti na jednu kategorizaciju ove usmene, dijelom zapisane narodne tradicije, i to u dva moguća oblika: *memorates* (priče iz osobnog iskustva, i to iz prve ili druge ruke) i *fabulates* (migracijske priče koje su prisutne na širem području, koje prelaze iz jedne zemlje u drugu, od jednog naroda do drugog).⁷³¹

Za tradiciju se kaže da je velika zato što je (i ako je) izdržala zub vremena.⁷³² Prostor Bosanskog ejaleta je, kao višestoljetno stjecište različitih etničkih formacija i s epitetom onoga što Vlajko Palavestra naziva „žilavom vitalnošću arhaičnih kulturnih elemenata“,⁷³³ pun velikih tradicija, ali s trajnim pečatom pokušaja da ih se obezvrijedi,⁷³⁴ omeđi ili ogradi bedemima, a da se ignorira uporno činjenica da su mentalne, duhovne granice jedno, a političke drugo.

Nije ni najmanje lak zadatak definirati, rekonstruirati, sistematizirati, analizirati, tumačiti sve ono što čini tradicionalnu kulturu. Najveći problem je to što se „sveukupna kultura nekog naroda ili nacije nerijetko tretira kao njihovo etničko obilježje; mnogo češće se eksplicitno ili implicitno ta uloga dodjeljuje tzv. tradicijskoj kulturi koja se inače naziva i 'narodnom' i u tim okvirima se, međutim, teško može govoriti o etničkoj homogenosti“. Ovo je citat iz djela Dušana Bandića kod kojeg je najvažniji – nazovimo to cvijićevski zaključak (pošto uzima njegovu kartu dinarskih kultura za osnovu) da „razni narodi mogu imati jednu kulturu. A isto tako jedan narod različite kulture.“⁷³⁵

⁷²⁹ Srećko Lorger, „Ganga: priprosto (polifono) skupno pjevanje“, *HYPERLINK "https://hrcak.srce.hr/anali-dubrovnik" Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, *HYPERLINK "https://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=8470" No.51/2, Svibanj 2013.*

⁷³⁰ R. Smajić, *Bosanska krajina*, 161-163.

⁷³¹ Reidar Thoralf Christiansen, *The Migratory Legends, A Proposed List of Types with a Systematics Catalogue of the Norwegian Variants*, FF Communications, No 175, Helsinki, 1958, 4.

⁷³² Riječi pripadaju Mehmedu Handžiću koji je isto tako govorio i da voli historiju zato što voli tradiciju, te da mu je historijska nauka osiguravala metodološka polazišta za razvrstavanje tradicije. Prema: Enes Karić, „Nije dobro higijenzirati tradiciju, pa ni tradiciju islama“. Intervju u: *Oslobođenje*, 13.12.2014., 35.

⁷³³ Vlajko Palavestra, „Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima: prilog poznavanju naše narodne tradicije“, *GZM BiH*, Etnologija, Nova serija, sveska XX/XXI, Sarajevo, 1966, 5.

⁷³⁴ Možda je to najslikovitije kad Matija Reljković osobine narodnog života, običaje i tradiciju u Slavoniji opisuje kao zaostatke robovanja pod Osmanlijama, nazivajući ih „turskom skulom“, „hadetima mrskim“.

⁷³⁵ Dušan Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko: ogledi o narodnoj religiji*, Beograd, 1997, 42-43.

Proučavajući određene aspekte narodne tradicije u njenoj cjelovitosti, Sima Trojanović je davno primijetio da ideja o duhovnoj povezanosti daje svakoj posebnoj kulturi i opći značaj. On je, inače, pobornik kulturnog jedinstva u širem etnološkom i antropološkom kontekstu.⁷³⁶ U tom smislu, ni viđenje vlastite prošlosti nije potpuno bez sagledavanja cjeline procesa u okruženju.

Iako autori poput V. Erasova svoju konstrukciju linearne ovisnosti prave kroz odnos tradicionalne kulture prema tehnologijama zapadne civilizacije,⁷³⁷ ona je potpuno primjenjiva i na višestoljetni odnos novodolazećih kultura spram zatečenih na prostoru Bosanskog ejaleta. Radi se o tri određujuća elementa te konfiguracije: a) simbiozi, b) konfliktu i c) sintezi.

Simbioza u našem slučaju se očituje kroz neovisan odnos zatečene kulturne tradicije paralelno s kulturnom tradicijom koju donose imigranti u najširem smislu riječi. Vrlo slikovit primjer takve simbioze iz razdoblja osvajanja bosanskih prostora od Osmanlije bio bi, recimo, poštovanje kulta lipe ili nešto što je naoko neočekivano – boja i vrsta odjeće. Iako se uvijek potezalo pitanje zabrane određenih boja od Osmanlija, sačuvane narodne nošnje svjedoče o općem šarenilu kod svih konfesija. Odjeća se najčešće analizira kroz etnološka istraživanja, ali suvremeni multidisciplinarni pristup istraživanju historijskih tema nam omogućava da kroz odjeću i nakit možemo sagledati društveni status, stalež, bilo koju društvenu formaciju. Anterija, na primjer, predstavlja gradski kostim iz 17., 18., 19., pa i početka 20. stoljeća, koji je bio vrlo popularan među gradskim stanovništvom tog vremena. Iz ovog tradicijskog kostima se može saznati ne samo o odijevanju, nego i o cjelokupnoj kulturnoj historiji građanskog društva u tom razdoblju.⁷³⁸ Taj folklorni segment govori o identitetu građana u Bosanskom ejaletu zato što je njegova sociološka realizacija direktno ovisila o društvenim, političkim, ekonomskim, vjerskim, kulturnim i drugim uvjetima. Uzme li se u obzir boja anterije, vrsta materijala, ukrasa i drugih detalja, uz konkretnu procjenu vrijednosti tog odjevnog predmeta koju nalazimo često u sidžilima, mi možemo odrediti je li žena pripadala bogatijem ili siromašnijem sloju, je li bila

⁷³⁶ Iako se dosta toga zaključuje i čitanjem djela “Glavni srpski žrtveni običaji”, „Psihofizičko izražavanje srpskog naroda poglavito bez reči” i „Vatra u običajima i životu srpskog naroda”, ipak je tematski kulturnom jedinstvu najviše okrenut četvrti tom *Izabranih dela* Sime Trojanovića, „Jedinstvo narodnog duha”, Beograd, 2008.

⁷³⁷ Prema: Anatolij I. Zelenkov, „Polilog kulturnih tradicija i vrijednosti globalizma“, u: *Radovi*, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, br. 6, 89.

⁷³⁸ Anterija je, inače, zvonasto krojena haljina duga do članaka, otvorena sprijeda od struka, s rukavima koji su duži od ruku i rasječeni pri dnu s unutrašnje strane. Krojena je od debljih ili tanjih materijala, ovisno o godišnjem dobu, ali i prilikama nošenja i imovnog stanja. Od materijala je korišten somot, kadifa, atlas, svila, uglavnom pastelnih boja. Ukrašavana je vezom od srme, gajtanima, perlicama i dr. Najčešći motivi su bili floralni i uglavnom su je radili majstori terzije. Anterija je nošena preko duge košulje, u kasnijim razdobljima i preko dimija. Preko struka anterije se stavljao pojas s kopčama.

udata ili udovica, koje je bila vjere.⁷³⁹ Posebnost na području Bosanskog ejaleta je da su anteriju na području Bosanskog ejaleta na prijelazu iz 17. i 18. stoljeća nosile i muslimanke, i pravoslavke,⁷⁴⁰ i Židovke.

Konfliktna uzajamnost prema Erasovu je modernizacija suprotna tradicionalizmu i etnokulturnoj autonomnosti.⁷⁴¹ U *melting pot*-u kulturnih tradicija na prostoru Bosanskog ejaleta slikovit primjer ovog odnosa bilo bi možda suprotstavljanje osmanskog millet sistema onom što će poslije Mahatma Gandi kritizirati kao pretjeranu materijalističku orijentaciju i zapostavljanje duhovnih vrijednosti u zapadnoj civilizaciji. U ovom procesu na obje strane se javlja poriv zaštite samobitnosti, što se kroz navedeni primjer vidi u trajnom suprotstavljanju pojma nacije pojmu milleta, i to samo zbog pokušaja nametanja suvremenih tumačenja onovremenih pojmova, ne vodeći pri tome računa da razumijevanje i realizacija tradicije ovisi o konturama vremena i prostora.⁷⁴²

Danas, međutim, kad je crnilo turskog vakta donekle razgrnuto novim spoznajama proisteklim iz izvorne građe, nalazimo se pred novim izazovom, pomicanjem tektonike stereotipa i uzdrmanjem autoriteta u njihovim lokalno postavljenim istraživačkim okvirima. Svijet istraživanja je zasićen dosad uobičajenim jednodimenzionalnim i monoperspektivnim načinom gledanja. Traže se interdisciplinarni i interkulturni pristupi, sinteze, a komparativnom historijsko-demografskom i kulturnohistorijskom metodologijom pokušavaju se rasvijetliti specifične kulturne evolucije stanovništva u određenom socijalno-političkom kontekstu. Niti jedna historiografija u regiji nije bila pošteđena svojevrskih mitova, ali je sindrom etnocentrizma tim mitovima, negdje masovnijim, negdje rjeđim, dao snagu historijskih činjenica nepravедno vezanih isključivo za određeni narod. Krenemo li samo od simbola i heraldičkih detalja, osmokrake zvijezde⁷⁴³, prisutnost šestokrake zvijezde na džamijskim

⁷³⁹ Osim od navedenih materijala, anterije su izrađivane i od šamaladže, dok su žene siromašnijeg stanja nosile anterije od aladžaluka.

⁷⁴⁰ Kod njih je imala i obredni karakter, oblačila se za vjenčanje, i to preko svečane odjeće.

⁷⁴¹ Zelenkov, nav. dj., 89.

⁷⁴² Zbornik radova naučnog skupa *Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive*, 14., 15. i 16. novembar 2007. godine, Sarajevo, 2008, 8.

⁷⁴³ 1. Danas grb azerbejdžanske zastave na kojoj osam krakova simbolizuje osam ogrankata turskih naroda; 2. Simbol rezerviran za božicu Inanu (Ištar – Venera), itd.

zidovima,⁷⁴⁴ natezanje čijoj tradiciji pripada ljiljan,⁷⁴⁵ odbijanje porijekla srpskih ocila s bizantskog grba,⁷⁴⁶ nismo iznenađeni što znanost često ostaje u zapećku dnevnopolitičkih tumačenja.

Biološki, egzistencijalni i kulturni obrasci etničkog zajedništva se javljaju u obliku etničkih stereotipa, često bez realne osnove. U situacijama kad ove tri osnove ne mogu tvoriti jedan „totalni“ tip, zato što nema realnih mogućnosti za to, onda se to etničko zajedništvo pokušava nadomjestiti simboličkim.⁷⁴⁷

Nije nam cilj praviti popise tradicijskih vrijednosti koje su se očitovale u osmanskome razdoblju. Želja nam je, ustvari, prezentirati neke tipične karakteristike izabranih fenomena i to tematski ih klasificirajući na korištenje tradicije u interesu etnocentrizma s jedne strane i zanimljivih puteva doticaja, simbioze, razilaženja kultura i formiranje novih oblika s druge strane.

Tradicija je jedno od onih polja koje se obično definira kao kulturno nasljeđe prenošeno s generacije na generaciju. Sa stajališta općehumanističkih vrijednosti to je točno, ali stvarnost je pokazala da neke mikrosredine mogu imati tradiciju koja za drugu mikrosredinu nema veze s kulturom. Uzmimo, primjerice, kinesku tradiciju jedenja psećeg mesa ili tradiciju obrezivanja žena u nekim zemljama: za nas je to nespojivo s kulturom. Stoga je možda prihvatljivija definicija po kojoj je tradicija umijeće očuvanja priče, historije, znanja, načina ponašanja, običaja ili postupka s generacije na generaciju i u većini slučajeva bez korištenja pisma.

⁷⁴⁴ Iako se prva asocijacija veže za Izrael i Židove, šestokraka zvijezda je u islamskoj tradiciji vezana uz prsten poslanika Sulejmana i vjerovanje da je zahvaljujući njemu mogao razgovarati sa životinjama. To je razlog zašto je jako puno nalazimo po islamskim rukopisima i po islamskim objektima. U osmanskome razdoblju je jako korišten detalj na kopljima i zastavama, a posebno je bila i simbol karamanlijskog bejlika u 13. stoljeću.

⁷⁴⁵ 1. U grčkoj mitologiji znak zabranjene ljubavi (crveni ljiljan je znak preobrazbe Apolonovog ljubimca Hijacinta, bijeli ljiljan znak Afrodite ljubomore zbog koje mu je ugradila falusoidni tučak, pa je postao simbol i plodnosti); 2. Simbol francuskih kraljeva i grada Firence; 3. U kršćanstvu simbol čistote i nevinosti Bogorodice (u prizorima kad Gabrijel saopćava Mariji sudbonosnu vijest, on pri tome nosi ljiljan)...

⁷⁴⁶ Iako se često čuje da se radi o četiri ćirilična slova S, kojima se pripisuju razna pogrešna značenja, najčešće „Samo Sloga Srbina Spasava“, ta slova „S“, ustvari potječu od četiri bizantska slova *beta*: „Basileus Basileon Basileuon Basileusin“ (Βασιλεὺς Βασιλέων Βασιλευὼν Βασιλευόντων), u značenju: „Car Careva Caruje (nad Carevima“, što se odnosi na Isusa Hrista. Stefan Lazarević je preuzeo bizantski grb, kao što je bizantskog porijekla i dvoglavi orao, dobijanjem titule od Bizantskog Carstva (Stefan Prvovjenčani je od bizantskog cara dobio titulu sevastokratora, a Stefana Nemanju je na mjesto velikog župana postavio bizantski car).

⁷⁴⁷ Detaljnije vidjeti u: Dušan Bandić, *Etnos*, Etnološke sveske 4, Beograd 1982, 40-57.

Naravno, i bosanska tradicija je u pluralističkom osmanskome društvu našla svoje mjesto s usmenim predajama, običajima, predislamskim navikama, ritualima, umjetničkim zanatima, prehrambenim navikama, svim onim što predstavlja naučeno i generacijama prenošeno znanje. U nekim sferama to nasljeđe je znalo biti jedinstveno za bosanski prostor, u nekim sferama je to sinkretistička forma zatečenih elemenata i onih koje su sa sobom donosili osvajači, dok su u nekim sferama opstale forme posve preuzete iz kulture tih osvajača.

Dosadašnje zaobilaženje problematike tradicije u historiografiji je omogućilo stvaranje interpretativne paradigme u kojoj je ostalo zapostavljeno istraživanje osnova i razina tolerancije, prožimanje kultura koje dalje prirodno evoluira u jedan novi, ali opet nestatičan oblik. Svaki korak u istraživanju u ovom smislu doprinosi utemeljenom znanstvenom poznavanju i time smanjuje mogućnost manipulacije historijskim činjenicama u ideološke i političke svrhe. Koncept tradicije, dakle, mora se promatrati kao dinamička kategorija u realnim društveno-historijskim i kulturnim okvirima.

Historiografija je prilično zasićena klišeiziranih predstava *multi-kulti* fenomena, kojima najčešće pribjegavaju oni koji nemaju drugih argumenata za neke tradicijske vrijednosti. Zbog toga je najbolje obratiti pažnju na izvornu građu, iako i u njenoj prezentaciji ima dvostrukih aršina i različitih gledanja. Prve poticaje razmišljanju o bošnjačkoj tradiciji osobno sam imala kroz autorsko sudjelovanje u projektu priređivanja najstarijeg katastarskog popisa live Bosne iz 1468/69.⁷⁴⁸ U njegovoj prvoj polovici su bili zapisani prvenstveno prihodi carskih hasova i zeameta, a potom timara. Pored šarenila u onomastici i zanimljivih odrednica uz ime, prvo što privlači pažnju je masovna raširenost kulture vinograda na prostorima u kojima se danas maksimalno može naći neka loza pred kućom. Osim što se tu može govoriti o promjeni klimatskih prilika kroz stoljeća što je uvjetovalo i ukidanje te kulture, iščitavajući građu i literaturu nije teško uočiti oporezivanje *šire*, mošta čija je konzumacija po islamu dozvoljena, što posredno vodi zaključku da se proizvodnja alkohola sukcesivno nastavila odvijati u formi administrativno zavođene *šire*. U vezi s proizvodnjom alkohola mogu se naći i druge informacije u izvornoj građi. Osim što se u bujuruldijama, primjerice, govori prvenstveno o nadležnostima, mogu se otkriti i navike i praksa stanovništva. Pored čestih primjedbi kako „kršćani i jevreji bez sultanove dozvole proširuju i grade manastire, crkve i sinagoge“, Bosanski Divan je obavještavan i da se u takvim zdanjima proizvodi rakija i druga alkoholna pića. Pošto

⁷⁴⁸ İstanbul Belediye Kütüphanesi, Cevdet yazmaları, No 76 - Sumarni popis Bosanskog sandžaka; započeo redžepa 872. i završen ševvala 873. (kraj siječnja 1468.-prva dekada svibnja 1469.)

je od strane države postojala stroga zabrana proizvodnje i konzumiranja alkoholnih pića, izdavane su bujuruldije s nalogima inspekcija, manastira, crkvi i sinagoga u svrhu otkrivanja nepoštovanja propisa, bilo kroz nedozvoljenu gradnju bilo kroz proizvodnju alkohola.⁷⁴⁹ Protok vremena je ipak činio svoje i iz današnje perspektive se može zaključiti da je 18. stoljeće zabilježilo ublažavanje nazora, ljudi više nisu prijavljivali vlastima svoje susjede da piju alkohol, kao što je to činjeno, primjerice, u 16. stoljeću.⁷⁵⁰

Prisutnost religije u tradiciji i tradicije u religiji je neupitna, ali kako se već dugo bošnjačka tradicija stavlja na tendenciozno postavljene nišane i od historičara, izdvojit ćemo jedan primjer složenog komunikacijskog čina recepcije i interpretacije. Riječ je o određenoj praksi koja bi teoretski gledano trebala da bude nepromjenljiva kategorija, ali su društvene i kulturne okolnosti i promjene tu praksu prilagodile recepciji širih slojeva stanovništva. Islam je izričito monoteistička religija što se očituje kroz njezino osnovno načelo *la ilahe illallah* / nema drugog Boga osim Allaha. Odnos, pak, islama prema ranijim religijama otvorio je mogućnost upliva brojnih sinkretističkih elemenata iz ranijih vjerovanja konvertita. To je dovelo do sljedećih situacija:

- u vjeri u kojoj nema posrednika između čovjeka i Boga sačuvali su se tragovi židovskog i kršćanskog nasljeđa;
- u vjeri koja nema kanonizirane svece razvile su se ustanove poput evlija;
- u vjeri čija je ortodoksija to smatrala posve marginalnom pojavom, hodočašćenje grobova evlija se uvriježilo i opstalo stoljećima među narodom.

Jedan od primjera najnovijih napada zbog sinkretističke tradicije, je insistiranje pojedinih grupa na tome da zajedničko učenje zikra nakon namaza nije prakticirano u prvo vrijeme širenja islama, te da je to u bosanskom islamu pogrešno, iskrivljeno, novotarija i sl. Teolog Šefik Kurdić dao je savršeno jednostavno objašnjenje, podsjećajući da islam u Bosnu dolazi s Osmanlijama, prvenstveno vojnom silom, te da je raspored vojnih dužnosti uvjetovao da nakon namaza nije mogao svatko da se povuče u svoj ćošak i uči preporučeni zikir, nego je

⁷⁴⁹ *Tešanjski sidžil*, L43/d4, L43a/d1

⁷⁵⁰ Detaljnije u: Muhamed Mujić, „Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, sv. 5 (1954-5), 286-298.

bilo praktičnije to obaviti zajednički i bez otezanja, dakle, da je način obavljanja namaza kojeg Osmanlije donose u Bosnu bio vojničkog tipa, pri čemu se suština namaza ne mijenja.⁷⁵¹

U čemu je kucanje u drvo i usporedo izgovaranje riječi „mašallah“ u svom osnovnom značenju drugačije od onog kad pravoslavac govori „mašala“ diveći se nabujalom božićnom kolaču, a i jedni i drugi pri tome kucnu u drvo? Niti prvi slučaj dovodi u pitanje islam niti ovaj drugi pravoslavlje. Iako će većina etnologa ovakve pojave i postupke vezivati za paganstvo, stvar je u tome da su historijski i kulturni procesi doveli do stvaranja oblika iskazivanja religioznosti bez remećenja suštine vjerovanja. Ovdje bi se sad moglo govoriti o tome da su Bošnjaci sačuvali namaz s punim sunnetima, sunsunnetima i vadžibima kroz pet stoljeća, te puniji abdest nego na istoku, ali će biti korisnije da naprijed rečeno pojasnimo kroz situacije kao što je, primjerice, davanje imena. Poslanik Muhammed šireći islam nije naređivao da se prihvatanjem islama uzme novo ime. Njegova praksa i preporuka su bile da se daju djeci imena lijepog značenja. Ostale su zabilježene situacije da nije htio uzeti mlijeka iz ruku čovjeka ružnog imena, kao i to da bi mu pri susretu s čovjekom lijepog imena to sugeriralo da će pohod sretno završiti.⁷⁵² Iz onomastike Bosne iz prvih godina osmanske uprave se uočava sljedeće:

Velika je i dugo nakon službenog pada Bosne bila prisutnost imena Vuk, Gvozden, Radoje, Radonja Milisav itd., imena koja značenjem, često i oblikom, nisu bila ništa drugačija u odnosu na cijeli Balkan.⁷⁵³ Sve su to imena koja su u tim stoljećima simbolizirala snagu, dijete je trebalo da imenom priziva hrabrost, zdravlje, na ono što je dobro. Što nam pokazuju prvi katastarski popisi? Vuk vrlo često postaje Kurt, riječ koja isto znači vuk; Gvozden dobija svog semantičkog parnjaka u Timuru; ali – do kraja 19. stoljeća, vrlo često, pa i danas u nekim selima, među muslimanima se nailazi na žensko ime, npr. Dragija, Zlata, Bisera.⁷⁵⁴ To ne dovodi u pitanje religijski osjećaj te Dragije, Zlate, Bisere, nego ukazuje na općenarodne vannacionalne osjećaje, vjerovanja i potrebe roditelja da imenom svom djetetu doslute dobro. Da to nije tako,

⁷⁵¹ <https://www.youtube.com/watch?v=UJascmBH34k> U svom obraćanju Kurdić podsjeća i na činjenicu da se mujezin u zajedničkom obavljanju namaza samo u našim krajevima oglašava više od učenja ezana i ikameta, kako je bilo čak i kod Ebu Hanife čijem mezhebu pripada najveći dio balkanskih muslimana.

⁷⁵² Zuhayr Mahmud Hamavi, Čovjek između sihira, uroka i džina, Sarajevo, 2001.

⁷⁵³ Mnogi domaći muslimani su, kako u prvom koljenu nakon konverzije tako i nadalje, koristili i svoje slavenske nadimke, a neki bili i samo poznati po njima (Masnopita, Gluho...)

⁷⁵⁴ Olga Zirojević veliku prisutnost domaćih imena među ženama u osmanskom razdoblju objašnjava tvrdnjom da su žene, za razliku od muškaraca, budući odvojene od neposrednog utjecaja Orijenta, mogle da čuvaju nacionalnu baštinu. (Detaljnije u: Olga Zirojević, Konvertiti –kako su se zvali. Podgorica, 2001.) S ovim stavom se ne mogu suglasiti, s obzirom na činjenicu da zadržavanje predislamskih imena nije samo bosanska niti ženska posebitost, nego se sreće i među muškarcima i među ženama, i na svim drugim prostorima, od same Arabije u Poslanikovo vrijeme, pa do muslimanske Španjolske, među Koptima, u Kini, Perziji itd.

do danas ne bi ostala sačuvana navika da se među muslimanima bolešljivom djetetu ponovo prouči ezan i ikamet i da neko novo ime, ili da se među pravoslavicima, nakon uzastopnih smrti djece, novorođenom da muslimansko ime ne bi li se zaustavio taj bolni niz.⁷⁵⁵

Ovdje se možemo dotaći i terminološke problematike kroz onomastiku. Nakon više radova o pogrešnoj, namjernoj ili ležernoj upotrebi anakronizama i termina orijentalno-islamskog porijekla,⁷⁵⁶ ovdje se može spomenuti jedna posebnija upotreba. Puno je primjera i doslovnog uvođenja prezimena s riječima koje izvorno i inače nisu domaće u osmanski jezik kao jezik osmanske administracije, a onda se u neko doba pojavi to prezime u upotrebi u direktnom prijevodu. U mostarskim sidžilima, primjerice, srećemo i danas često prezime Džino/Džinović/Džinić koje je zavedeno kao – Demon-oglu! *Demon* je izvorno grčka riječ *daimon*, raširena riječ na prostoru Bosanskog ejaleta u značenju koje odgovara pojmu *džin* u arapskom jeziku (a koja je prešla i u perzijski i u osmanski turski jezik).⁷⁵⁷

Iskoristit ćemo priliku i primijetiti da je u istom sidžilu prvi put spomenuto prezime Džajo/Džajić za muslimana.⁷⁵⁸ Ako bi se išlo za arapskim korijenom riječi, znakovito je da bi se riječ *džâ'î* mogla prevesti kao *došljo/došljak*. Takvo imenovanje od domaćih u odnosu na pridešle, ne bi bila neobična pojava.

Izvori pokazuju da ima drugačije motiviranih promjena prezimena. Tijekom hodočašća u Jeruzalemu 1681. godine, Sarajlije, braća Pavle, Jakov i Antun Brajković kupuju Getzemanski vrt, dio vakufa medrese da bi ga zavještali franjevcima samostana Sv. Spasitelja i kršćanskoj sirotinji u Jeruzalemu. „Na nekoliko dana prije u Jeruzalemu ih je kustod kustodije Svete zemlje imenovao vitezovima Svetog groba. Braća su koristila prezime Branković umjesto izvornog

⁷⁵⁵ Šamanističke predstave o tom da ime treba da donese sreću, da bude dobar predznak i da štiti dijete od djelovanja zlih duhova bile su sadržane i u tradiciji muslimana Anadolije i Rumelije, još od vremena Seldžuka i poslije. Oni su s ciljem prekida smrti djece, primjerice, imali običaj da djeci daju ružna imena tipa Pas (Köpek, It, Barak), Pasji sin (Köpekoğlu), Blato (Çamur) itd. , ali istu praksu kao i u našim krajevima u pogledu snage koju nosi ime, sprovodili su dajući djeci imena ptica grabljivica poput: Soko (Şahin ili Tuğrul), Sungul, Doğan, Balaban, Zağanoz... Detaljnije vidjeti u: Bedriye Atsız, Imena ptica grabljivica kao lična imena u ranoosmanskom razdoblju, Prilozi za orijentalnu filologiju, 30/1980, III međunarodni simpozijum za predosmanske i osmanske studije, Sarajevo, 18-22. septembar 1978., Sarajevo, 1980, 11-18.

⁷⁵⁶ Između ostalog: Ramiza Smajić, „Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine“, u: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, zbornik sa naučnog skupa ANUBiH, 2003.

⁷⁵⁷ Muhamed A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, IKRO Prva književna komuna, Mostar, 1987. Riječ „vrag“ se pojavljuje i u jednoj mogućoj verziji porijekla prezimena Buturović prisutnog u Konjicu. Naime, na albanskom jeziku riječ *butor* znači vrag ili zloduh.

⁷⁵⁸ Isto.

Brajković, kako bi se prikazali nasljednicima stare plemićke loze Brankovića, a sve da bi od Beča dobili plemićke titule i privilegije.“⁷⁵⁹

U raspravi o tradiciji i identitetu ne bi trebalo zaobići ni prelaske na islam. Inače dobar poznavalac prilika u osmanskome razdoblju, Olga Zirojević, ima dvije studije u kojima je napravila svojevrsnu konfuziju izjednačavajući dvovjerje i kriptokršćanstvo. U svom radu *Alahovi hrišćani*, s jedne strane kaže da govori o „primitivnim slojevima religije koji su preživeli u vidu sujeverja među hrišćanima, ne manje među muslimanima“, a čitatelj se ne može oteti dojmu da su autoričina probrana literatura i zapažanja stavljeni pod pogrešan naslov i u ništa manje pogrešan kontekst. *Les chretiens d'Allah* je termin kojim suvremeni francuski historičar Bartolome Bennasar obilježava preobraćenike na islam, a autorica sve vrijeme govori o kriptokršćanstvu. Ono što stvara zabunu kod čitatelja je činjenica da se u cijeloj priči izjednačava kriptokršćanstvo i dvovjerje, pa u početku kaže: „Iako je prijelaz na islam bio postepen, obično je vodio kroz kriptohrišćanstvo, odnosno dvoverstvo.“ Potkrepljujući ovo nazivima za dvovjerstvo u jezicima balkanskih naroda, autorica kroz cijeli tekst niže situacije i detalje koji se nipošto ne mogu vezati samo za kršćanstvo, javno ili tajno očitovano, jer su oni kao takvi, slika bogatog sinkretističkog mozaika balkanskih krajeva. Ostavimo li po strani, kao neupitne momente, pažnju i značaj koji su muslimani pokazivali, a pokazuju i danas, prema kršćanskim bogomoljama, iznenađuje autoričino navođenje izrazito dualističkih, pa i šamanskih običajnih tragova kao argumenata za skrivenu privrženost kršćanstvu, odnosno, kriptokršćanstvu. Značajan prilog o tim sinkretističkim elementima u Bosni dao je Muhamed Hadžijahić, kojeg i dr. Zirojević, svakako uključuje u navedenu studiju. Hadžijahić, međutim, nedvosmisleno govori o očuvanom „panteonu starih paganskih božanstava“ među bosanskim muslimanima, ne zaobilazeći ni izrazito kršćansko nasljeđe u vidu simbola, običaja i dr.,⁷⁶⁰ dok Zirojević sva njegova zapažanja, pa i ona koja se tiču tipičnih zoroastrovskih elemenata, stavlja u kontekst kriptokršćanstva.

Ima još nekih suviše bukvalnih zaključaka, tipa: zbog činjenice da su neki narodi rado primali šarena jaja od kršćana, dr. Zirojević tvrdi da su isti obilježavali Uskrs. Potom, ako se zna da petak uopće među muslimanima ima zasebno mjesto u pogledu bilo kakvih svjetovnih

⁷⁵⁹ Munir Mujić, „Povijesno kontekstualiziranje dokumenta kojim su braća Branković kupili od vakufa medrese al-Salāhiyye Getsemanski vrt 1681.“, *POF*, vol. 65/2015., Sarajevo, 2016, 141.

⁷⁶⁰ Muhamed Hadžijahić, „Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini“, *POF*, 28-29/1978-9, Sarajevo, 1980, 301-328.

aktivnosti, onda nije argument da je zabilježeno praznovanje Velikog petka kod muslimana, „koji na taj dan ne obavljaju poljske radove“.

Dok u studiji o konvertitima Olga Zirojević Čengiće naziva azijskim etničkim infiltratima u Bosni, u ovom radu citira etnologa Sv. Tomića: „Čengići u Sarajevu smatraju Pivski manastir kao svoj vakuf (zadužbinu). A priča se da je Smail-aga Čengić, a naročito njegov sin Dedaga, često dolazio u manastir i klanjao se pred freskom, koja je, opet, navodno predstavljala Mehmed-pašu Sokolovića (strica mitoropolita Savatija). Dedaga je redovno ostavljao prilog crkvi, a godišnje davao manastiru izvesnu količinu žita, masla i voska.“ Iz općih navika, i ne samo islamske nego i u velikoj mjeri i strateški usmjerene prakse, da se vodi računa o nemuslimanskim bogomoljama i svećenicima, sad bi se dalo zaključiti da su Čengići, iako su „etnički infiltrat iz Azije“, ustvari kriptokršćani.⁷⁶¹

Tradicija poštovanja i hodočašćenja kulturnih mjesta i dovišta zaslužuje odvojenu i temeljitu obradu, a ovdje se mogu izdvojiti nekoliko tipičnih i zanimljivih osobenosti bosanskih prostora u tom smislu. Prva od njih je i danas prisutna na širokom bosanskom području, a kao kult nije poznata u islamskom svijetu: skoro sve starije džamije su izgrađene u podnožju lipe. Time dolazimo i do stabla kao neizostavnog dijela svih kosmogonijskih mitova i religijskih obreda. Ako su se pripadnici Bosanske crkve pod lipom sastajali, održavali narodna suđenja, ali i održavali svetkovine, prirodno je bilo da Osmanlije prve džamije⁷⁶² prave upravo na tom mjestu. M. Hadžijahić podsjeća kako i Gete u *Faustu* pjeva: "Svijet oko lipe vrvi svud, i svako pleše kao lud", a za protestante Martin Luter veli da pod lipom pjevaju, piju, plešu i vesele se, jer je za njih lipa stablo slobode i prijateljstva.⁷⁶³ Dalje Hadžijahić kaže kako se slično narodno veselje povodom Aliđuna ili Ilindana održavalo kod stare lipe u Večićima kod Mrkonjić Grada. Etnograf Milan Karanović bilježi: "Sabrao se narod sve triju vera iz veće daljine. Pograđene su vašarske kolibe, šatre i ladjaci. Vatre se puše, peče se kava i okreću janjci na ražnju. Na tolikom skupu bude oko 10 hodža iz okolnih muslimanskih sela. Kad dođe podne, oko turbeta u hladu ogromne lipe, klanjaju podne. Posle klanjanja razidu se po vašaru... Zavidio me ovaj prizor kao najrečitiji primer verske tolerancije: Kad su se muslimani razišli, posle klanjanja

⁷⁶¹ I inače, ideja nosilja cijele studije je da kršćanstvo, zajedno sa svojim paganskim elementima, nije moglo biti sasvim istisnuto već i zbog svoje dugovjekovne ukorijenjenosti, pa otuda među novim muslimanima – konvertitima, cijeli niz kršćanskih survivala, koji će dočekati i naše vrijeme. Više o svemu ovome u: Olga Zirojević, „Alahovi hrišćani“. *Republika*, br. 282-283, Beograd, 1-30.4.2002.

⁷⁶² Džamija = ar. „mjesto gdje se okuplja“

⁷⁶³ M. Hadžijahić, nav. dj.

ispod lipe, jedna pravoslavna obitelj iz okolnih sela postavila je sofru uz samo turbe. Domaćin je, oslanjajući se leđima uz zid turbeta, nazdravljao rakiju onako kao kad bi bio kod svoje crkve... I niko tome nije šta zameravao što je kod inoverne bogomolje..." Godine 1628/29. zabilježeno je da se bosanski muslimani zajedno s kršćanima skupljaju kod neke lipe i tom prilikom donose zavetne darove, svijeće i dr. A ima vijesti i o lipi staroj 500 godina (1897) pod koju su, jos od starih vremena, "dolazili muslimani na Bajram ujutro čim bi izišli iz džamije, te bi pod njom malo sjeli i zijaret je učiniti". I cijela mahala (Lipa mahala) "klala bi kurbane" pod lipom, to se smatralo "kao da je u Meku otišao".⁷⁶⁴ Znači, još jedna zanimljiva sinkretistička crta: spajanje kurbanske žrtve sa starim slovenskim običajem prinošenja žrtava svetim drvetima.

Može se reći da poštovanje muslimana prema evlijama i prostorima koji imaju karakter dovišta nije imalo neke veze s javnim upražnjavanjem vjerskih aktivnosti, ali su vremenom postala neodvojivi dio između ostalog i vjerske tradicije. Stoljećima su postojale različite tendencije i kod duhovnih vođa. Bilo je onih koji su pozivali na vraćanje izvornoj vjeri, odbacivanje sujevjerja i novotarija, ali iz onoga što znamo danas očito je da su često činjene i koncesije narodnim vjerovanjima, što je omogućilo da se neke tradicionalne svetkovine, mjesta poput dovišta, održe do danas. Kontinuitet zatečenih kulturnih mjesta do islamske religiozne tradicije je očit iz postojanja paganskih kultova, svetkovina, religijskih relikata pripadnika Crkve bosanske, ali i relikata i utjecaja ortodoksnog kršćanstva. Kulturna mjesta su uglavnom predstavljali visovi, stara groblja i hramovi, izvori, pećine, jezera, crkve i dr. Nije rijedak slučaj da su stara slavenska svetišta, karakteristična po dvije strane: desnoj, posvećenoj bogu tame i zla i lijevoj, posvećenoj bogu svjetla i dobra, vremenom dobijala kršćanska, a onda i islamska obilježja. Imena koja su interpretirala davana im svojstva mogla su biti promijenjena, ali isto tako i da ostanu stalna.⁷⁶⁵ Nije prilika da se navode redom takva mjesta, pa se može samo izdvojiti primjer jednog izvora koji se nalazi 12 km istočno od Bužima, nadomak starog grada Čavnika. Tradicionalno je mjesto godišnjeg okupljanja tijekom više stoljeća. Uglavnom se ističe ljekovitost te vode po imenu "Svetinja" (obratite pažnju na ime!), ali i jedan prirodni fenomen pojave izvorske vode. Naime, voda izvire u ozelenjenom ambijentu iz izvora koji

⁷⁶⁴ Isto.

⁷⁶⁵ Veliki doprinos istraživanju tradicije s domaćeg tla svojim djelima je dao Vljako Palavestra (*Legende iz starog Sarajeva*, Zemun: Most Art, 2003; *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Studija, Zbornik i komentari, Buybook, Sarajevo; Most Art, Zemun 2004....) Jedan od mlađih i uspješnih istraživača ove problematike je Elvir Duranović (Između njegovih radova izdvajamo: *Elementi staroslavenske tradicije u narodnim vjerovanjima bosansko-hercegovačkih muslimana*, <http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/1407-elementi-staroslavenske-tradicije-u-narodnim-vjerovanjima-bosansko-hercegovakih-muslimana.html>)

svakih 45 minuta, presušuje i naglo se pojavi voda u izvorištu, koja se potom slijeva niz visok vodopad. Iako su u sušnim razdobljima ova pojavljivanja vode u većem razmaku, mještani ističu da svake godine, 6. svibnja, hladna voda poteče točno u podne, čemu nazoči na tisuće znatiželjnika. Narod pije tu vodu, umiva se njome, nosi sa sobom. Iako je u narodu poznata kao voda "Svetinja", u osmanskome razdoblju je dobila i naziv „Ibret- izvor“, što govori o kontinuitetu predislamskog poštovanja. Vjernici na izvoru uzimaju abdest i tu odmah klanjaju podne-namaz, a onda uče dove za zdravlje, nafaku, mir i dr.⁷⁶⁶

Pećine su – zbog karakterističnih planinskih područja širom Bosne, šuma i kraških visoravni po njima – vrlo brojne i bile su vrlo često okupljalište naroda u maju.

Poštovanje koje je ukazivano posebnim ljudima uvijek je vodilo običaju hodočašćenja. Hodočasnici su uvjereni da će obilaskom mezara, turbeta evlija, nekih relikvija, postići blagoslov koji oni nose. Osim molitvi na takvim mjestima često se vrši darivanje (svijećama, hranom i dr.), čime se treba taj blagoslov poduprijeti. Za najraznovrsnije nevolje postoje „pomoćnici“, njima se daju zavjeti i zavjetni darovi. To može biti zastiranje grobova svetitelja (koji obično leže kraj izvora, pećina ili na drugim posebnijim mestima) komadićima tkanine, pri čemu se pale svijeće, čitaju određene molitve. Nije rijetkost naići na obješene komade odjeće po ogradama oko groba ili po granama okolnog drveća. Hodočasnik time želi da sa sebe otkloni brige i nevolje, a na nekim mjestima je bila praksa da se nakon nekog vremena ponovo uzme taj neki komad tkanine i nosi kao hamajlija.

Opće je uvjerenje onih koji to čine da su evlije u posebnoj Božijoj milosti i da stoga mogu doprinijeti izliječenju bolesnih, donošenju kiše i sličnim kerametima (čudima). Iako se među takvim evlijama ponavljaju imena na širem prostoru prisutnosti,⁷⁶⁷ vrlo često se sreću i jako poznate, i djelimično poznate ili sasvim nepoznate osobe. Tako se neka kršćanska mjesta smatraju svetim i u islamu (Hizir - Sveti Djordje-Elias). Proslavljanje, među muslimanima, cijelog niza kršćanskih svetitelja prilično je neujednačeno. Izuzetak čini svetkovanje Đurđevdana (Jurjeva) i Ilin-dana (Aliduna) koje nesumnjivo ima, kako to s pravom ističe M. Hadžijahić, određeni opće muslimanski, ali i opće bosanski karakter (oba svetitelja su, naime, važili kao zaštitnici Bosne). "Turci u Bosni" - piše 1872. godine G. Vuković - "na dan našeg

⁷⁶⁶ Ovdje ćemo samo navesti razlog konkretnog vjerovanja u ljekovitost vode: Prema legendi, nekada davno je kroz taj kraj početkom mjeseca svibnja prolazila karavana na putu za Gvozdensko i zaustavila baš na tom mjestu da se odmori. Među putnicima se nalazila i jedna slijepa djevojka koja je sjedeći na zemlji prva začula huk vode. Već žedna obradovala se tom glasu i čuvši vodu kako izvire napila se i umila. Istog momenta desilo se čudo, njeno sljepilo je nestalo i ona je progledala. Sva ushićena izvor je nazvala Dobrom vodom, a mjesto Dobrim selom.

⁷⁶⁷ Kao primjer imena široko prisutnog po turbetima diljem Osmanskog Carstva može se uzeti, npr. Sari Saltuk.

Svetog Ilije imaju neku slavu, neko veselje. Oni izlaze na najviša i najveća brda i tamo noće, lože vatre, piju, puškaraju, Bogu se mole". Dok su se na Ilindanskom derneku kod turbeta Djerzelez Alije u Gerzovu (Mrkonjić-Grad) zabavljali odvojeno Srbi od muslimana, u Večićima (Mrkonjić-Grad) sve tri vere su ga zajedno proslavljale, opet kraj turbeta i u hladu ogromne lipe.⁷⁶⁸

Kulturna mjesta imaju kontinuitet i kroz džamije, odnosno u toponimima koji su zaostali na nekadašnjim crkvištima. Pored toga što je mjesto hodočašća, posebno za žene obiju vjera, bila npr. i crkva - držali su je franjevci - svetog Ivana, kod Jajca, kod niza takvih mjesta izvori pamte gradnju džamije na mjestu nekadašnje crkve.

S obzirom na to da je sinkretizam bio i ostao nužna pojava u suvremenim uvjetima aktivne integracije na svakom polju, prevazilaze se autori koji u raznovrsnim preživjelim elementima vide kriptoklerikalne sklonosti pojedinaca ili naroda. Znanost danas, kad je u pitanju, primjerice, taj sinkretizam vjerovanja i tradicije u prvom razdoblju osmanske uprave na Balkanu, zanima jednako uzajamno djelovanje narodne religije, Bosanske crkve i kršćanstva uopće, paganskog nasljedstva, narodnog islama u kojem je još punokrvno živio turski šamanizam.⁷⁶⁹

Dugo je niz elemenata tradicije kroz proceduru ukopa, obilježavanje sedmog, četrdesetog, pedesetdrugog dana od ukopa, dijeljenje samunčića nakon tevhida ili organiziranje zakuske s pićem, običaj kuhanja halve na dan dženaze, pa čak i prilikom postavljanja nadgrobnih spomenika, nišana, prisutan na širokom prostoru i van današnjih granica Bosne i Hercegovine, ali takođe i u anadolskim krajevima.⁷⁷⁰ Slučaj klanja kurbana čovjeku koji dugo umire, pati se, a duša od tijela ne može da se rastane (u smislu žrtve sa željom „daj, Bože, od dva dermana jedan, ozdravljenje ili smrt“) za sada mi je poznat samo na području Novog Pazara.⁷⁷¹

⁷⁶⁸ Prema M. Hadžijahić, nav. dj.

⁷⁶⁹ Otprilike u tim okvirima su stavovi A. Željazkove...

⁷⁷⁰ Nasrudin-hodži pripisuju zgodu kad je nekom djetetu umro otac, pa dječak izašao pred kuću jedući halvu. Mali Nasrudin mu tražio halve, ovaj nije dao, a onda će na to Nasrudin: „Neka, neka, umrijet će i meni babo, pa neću ni ja tebi tada dati.“

⁷⁷¹ Nekad se to radilo redovno, danas puno rjeđe.

U širokom uplivu neznanstvenih teorija u fragmentima bosanskohercegovačke historije i tumačenjima neke tradicije daleko veću odgovornost nose domaći autori. Šaćir Filandra, autor koji temeljito prati nastojanja rastakanja i osporavanja Bosne u najširem smislu, u jednom intervjuu donosi legendu o vili Grabovici koja se bacila sa stijene da se ne bi dala nekom begu. Samouvjereno, a bez ikakve potkrjepe tvrdi da je to istinita priča, te da su „muškarci iz begovskih porodica stoljećima imali takozvano pravo prve bračne noći s djevojkama katolikinjama.“⁷⁷² Osim nikakve relevantne znanstvene potvrde rečenog, ovdje se može nazrijeti i autorov popularistički pristup istorodnom tumačenju pojmova „bega“ i „aga“.⁷⁷³ U prvorazrednim izvorima nema slične tradicije ili takvog prava. Tu se pojavljuje još jedan problem, ustrajno ignoriranje činjenice da raju nisu činili samo nemuslimani, nego i muslimani, što dodatno stavlja znak pitanja na praksu korištenja prava prve bračne noći od strane muslimana nad nemuslimanskim podanikom. Ovakve neznanstvene tvrdnje kroz medijske obračune vrlo često iz književnosti pređu u historiografiju.⁷⁷⁴

Svaki moderniji pristup historiji dugo se gledao u pravcu širenja političke i vojne povijesti na ekonomsku, socijalnu i ekološku. Pri tome se zanemario veličanstven mozaik kulturnih identiteta cijelog balkanskog prostora pod izgovorom da to pripada etnologiji. Narod je, međutim, povijesna varijabla, a tokovi narodnih kultura, preuzimanje i oplemenjivanje tradicija kroz neke nove oblike čine dio demografskih promjena. Naravno, svako razdoblje ima

⁷⁷² Šaćir Filandra, Intervju u: *Oslobođenje*, 16. lipanj 2009., 34.

⁷⁷³ Masovna i stereotipska greška poimanja ovih dviju titula kao „višeg i nižeg turskog plemića“. Razlika je u tome što su *begovi* društveno-politička kategorija, a ne ekonomska. Svako je mogao biti veleposjednik i tada je bio *aga*. *Aga* je mogao biti bilo koje vjere ili klase, mogao je biti ulema ili bogati seljak.

⁷⁷⁴ Kao primjer može se uzeti pismo Marka Vešovića Nikoli Koljeviću, u kojem objašnjava kako nema razloga da mrzi Bošnjake, pa kaže: „Današnja tvoja mržnja prema Bošnjacima zapravo je tvoja davnašnja mržnja prema Turcima. Jer Bošnjake smatraš najmrskijom od svih posljedica turske okupacije. I dokle god u Bosni bude postojala i jedna džamija, jali mezar jali turban, podsjećće te na tvojih 500 godina robovanja. Pa si krenuo, jednom za svagda, da 'oslobodiš Bosnu od Turaka', što će reći da izbrišeš sa lica zemlje dokaze da si, kao kmet vodao turske opanke. Jer u Vuka ima zapisano: dođe turski spahija srpskome kmetu, i prvo mu kaže: skini tiganj da objesim pušku, što znači: gotovi ručak. Pošto se najede, Turčin bi rado prošetao da mu se jemeci slegnu, ali nešto mu lijeno i mrsko, pa će kmetu: 'dela, boga ti, nije mi ni do šta, ja ću prileći, a ti – provodaj mi malo opanke po avliji.' A Miroslav Toholj mi je svojedobno ispričao ovo: 'U Hercegovini, više se ne sjećam gdje, u godinama kad bi se desila najezda buha, dođe telal u selo, više ne znam koje, sazove kmetove, pa im kaže – danas ćete se obući najljepše što možete, jer idete da fatate buhe po begovim dvorima!' Ti, za koga je ovo današnje klanje u Bosni zapravo 'nastavak ustanka iz 1804. godine', ti koji si se vratio na početak 19. vijeka, svojoj kmetskoj duši, ti imaš debele razloge za mržnju prema Turcima i prema Bošnjacima kao nekoj vrsti 'repa' zaostalog ovdje iz turske okupacije, ali zašto tu mržnju pokušavaš nametnuti, kao moralni ideal, meni koji sam 500 godina bio slobodan? Dok si ti vodao turske opanke i fatao buhe po aginskim čardacima, ja sam na carevu lazu i krusima i fundini dijelio s Turcima megdan. Što će reći: niti sam ja šta Turcima, niti su Turci meni dužni ostali. Međusobne račune smo raščišćavali odmah, oružjem, a ti si, naprotiv, stoljećima čekao da se osvetiš za poniženja kojih si se nagutao kao turski izmećar. Stoga i kažeš da su Bošnjaci 'parazitski narod, navikao da većito živi na tuđ račun'. Pa ti u njima, danas, bog te vidio, kmetским očima gledaš negdašnje age i begove za koje si dirinčio!“ http://www.camo.ch/vesovic_otvoreno_pismo_nikoli_koljevicu.htm

trendove aktualnije od drugih. Dovoljno se prisjetiti kako su se nakon prvotnog oduševljavanja procesom globalizacije, npr., u jednom momentu počeli javljati negativni stavovi, pa se i pored njenog doprinosa razvoju mira i demokratije počelo ukazivati između ostalog i na gušenje mehanizama etničkog i kulturnog identiteta što u narednom koraku onda izaziva konflikte i kaos u svjetskoj zajednici. Pojavio se problem poput promatranja ekonomije, politike i kulture kao organski spojene suštine, što se pokazalo kao pretjerana idealizacija.⁷⁷⁵ Stavljanjem razdoblja 1683-1718 pred takve naočale, očita je neupitnost uzajamnih odnosa u socijalno-kulturnom kontekstu. To ipak nije sprečavalo sukcesivna interpretativna razilaženja kroz povijest Bosanskog ejaleta, sve do kraja osmanske vladavine. Situacije poput one kad austrougarski sistem nije bio u stanju prepoznati kao pismene ljude koji su pisali teološka djela, pravne rasprave i poeziju na tri jezika različitih porodica (arapskom, turskom i perzijskom), a vlastite bilješke pravili na bosančici, otvorile su u 20. stoljeću put podvajanjima koje će ljude okrenuti istraživanju samo „svog“ naspram „drugog“ u povijesti.

⁷⁷⁵ Anatolij I. Zelenkov, „Polilog kulturnih tradicija i vrijednosti globalizma“, u: *Radovi*, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, br. 6, 87.

ZAKLJUČAK

Na međuprostoru jadranskog i panonskog bazena, u geopolitičkom položaju koji mu je nametao karakter raskrižja puteva, bosanski prostor je i do osmanskog razdoblja uprave bio stalno obilježen migracijskim procesima. Teža strana tih migracijskih iskustava je ta što one izazivaju manifestne posljedice, jer su u najvećem broju bile prateći element različitih interesa i teških ratnih zbivanja u i oko bosanskog prostora.

Bosanski ejalet kao serhat, naisturenija krajiška upravna jedinica Osmanske države, utemeljenje i svoj puni teritorijalni procvat doživio je stoljeće prije osmanskog poraza pod Bečom 1683. godine i živih ratnih zbivanja, te posljedičnih migracija iduća tri desetljeća. Pristup istraživanju tog razdoblja nije i ne može biti isti kao kada se istražuju mirnodopske aktivnosti, migracijski tokovi i organizacija svakodnevnog života unutar Ejaleta. U ovom radu se stoga, kronološki kroz okvir društveno-političkih prilika u kojima se nalazila Osmanska država, a s njom i Bosanski ejalet, društvenu strukturu, dugotrajna migracijska kretanja različitog intenziteta, pokušava predočiti stvarnost sa prijelaza dva stoljeća u kojima Osmanska država uslijed nepovratnih teritorijalnih gubitaka prvi put u svojoj povijesti zauzima konačan obrambeni položaj. Sve navedeno je bilo uzročno-posljedično uvjetovano mrežom političkih odnosa između pojedinih europskih zemalja, odnosa Osmanske države i istih, te unutarnjih odnosa koji su se odrazili na stanje u Bosanskom ejaletu kao naisturenijoj točki prema Zapadu.

Ohrabrene porazom Osmanlija u ratu koji su sami povelili, članice Svete Lige su ofanzivno i višestranom narednih godina natjerale osmanske snage na povlačenje i gubitak teritorija. Ozračje koje je u Europi nekad bila shvaćeno kao obrana kršćanstva pred širenjem islama personificiranim u Osmanskoj državi, tijekom Velikog rata se pretvorila u ostvarivanje teritorijalnih dobitaka, pojedinačnih gospodarskih interesa, političkih ciljeva i što boljeg statusa moći. Dok su Austrija, Mletačka Republika, Poljska i potom Rusija poduzimale vojne aktivnosti, Francuskoj je bilo u interesu sačuvati otklon pred Osmanlijama. Nizozemska i Engleska su preuzimale ulogu posrednika, uglavnom u nastojanju da sačuvaju neometan tijek trgovine. Njihovo pojedinačno sudjelovanje u zbivanjima na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće ovaj rad prati u onoj mjeri u kojoj se ono odražavalo na Bosanski ejalet. Nastupajući mirovni pregovori su ubrzali nazadovanje Osmanske države koja je i u područjima sa očuvanom formalnom upravom imala izvan kontrole lokalne organe vlasti i njihovo ispunjavanje obveza.

Smjena vezira, mjere u cilju gospodarskog oporavka, ubojstvo velikog vezira, pobuna janjičara i spahija u Istanbulu, smjena sultana, potezi u trgovačkom poslovanju, velikim dijelom su bili u fokusu interesa svih zemalja koje su bile u okružju Osmanske države i čija su se područja aktivnosti ispreplitala. Na teritorijalnom planu, Dubrovniku je odgovaralo sačuvano osmansko zaleđe zbog razdvojenosti od mletačkih prostora, a Austrija u 18. stoljeće ulazi sa Ratom za španjolsko nasljeđe, uz potporu Engleske, Nizozemske, Pruske i većine njemačkih kneževina. U novoosvojenim područjima od oduzetog osmanskog prostora Habsburgovci formiraju četiri kapetanije, Kostajničku, Glinsku, Zrinsku i Jasenovačku koju će naseliti nemuslimansko stanovništvo iz Bosne.

Uspostavljanjem mira, Osmanska država nastoji ojačati i centralnu vlast, budno prateći situaciju na prostorima koje je izgubila. Uvelike uz poticaj Austrije i Engleske dolazi do osmansko-ruskog rata koji brzo završava, ali već 1712. su iste strane u novom sukobu. Osmansko-mletačkim ratom 1714. godine, zaokruženo je razdoblje u kojem je Bosanski ejalet aktivno sudjelovao u svim društveno-političkim okolnostima u kojima se našla Osmanska država.

Jedna od ključnih pojava koja je obuhvatila stotine tisuća stanovnika bivših i preostalih dijelova Osmanske države na Balkanu, a posebno Bosanskog ejaleta, bile su migracije prema Bosanskom ejaletu i iz njega prema vani. I pored izvanrednih podataka iz prvorazrednih izvora, vizitatorskih izvještaja, crkvenih matičnih knjiga, osmanskih opširnih katastarskih popisa, džizije, šikajet i muhimme deftera, nikad se neće znati konačna brojka stanovništva koje pred oružjem bježi u strahu za vlastiti život, stanovništva kojem je, dolazeći u novi kraj, zadnja misao da se negdje popisuje, jer gaji nade u povratak, ljudi koji zbog često prisutne odbojnosti domaćih u novom mjestu boravka, nastoje što prije nalikovati na to isto stanovništvo.

Pridošlo stanovništvo se naseljava na opustjela sela zaostala nakon odlaska nemuslimana iz Ejaleta i angažira na aktualnim opravcima tvrđava i sl. Za razliku od razdoblja ekspanzije, kad osmanske vlasti nisu osnivali nova naselja, nego zatečena pazarišta, gradska naselja, pretvarali postupno u naselja orijentalno-islamskog tipa, u razdoblju povlačenja i masovnog priljeva muhadžira na prostor Bosanskog ejaleta nastaju novi gradovi. To se nerijetko događa uz zidine razorenih i zapuštenih tvrđava u blizini novih granica. Da su godine na prijelazu 17. u 18. stoljeće drugačije u tom smislu, vidi se i po tome što je u tom razdoblju zabilježeno samo nekoliko pojedinačnih graditeljskih zahvata, uglavnom onih koji su bili

najnužniji u novim okolnostima, poput mosta u Konjicu. Nema kao ranije velikih vakufa koji su u potpunosti znali preoblikovati gradsku jezgru. Zbog pridošlog stanovništva neka sela se razvijaju u kasabe. Dok je tijekom 17. stoljeća došlo do stagnacije varoši uslijed migracija nemuslimanskog stanovništva izvan Ejaleta, početak 18. stoljeća je obilježen pojedinačnim i grupnim povratcima, iako će puno značajnije promjene u broju nemuslimana biti zabilježene od tridesetih godina istog stoljeća. Sva pozornost osmanskog centra je bila usmjerena na pojačavanje obrane isturenih tvrđava i stabilizaciju prilika u kojima bi se prikupljanjem redovnih poreza mogao pojačati proračun. U selima oko tvrđava koje su ostale zaštićenije u unutrašnjosti, džizja se uspijeva prikupljati, ali uz dulje prekide, slijedom ratnih događanja, poput vremena provale Eugena Savojskog ili događanja u Hercegovini deset godina kasnije, te povremenih epidemija. Novina koju političke prilike unose i u područje graditeljstva, jesu to što se u pograničnim dijelovima Bosanskog ejaleta, kroz izvore prvi put primjećuje značajan broj privatnih kamenih kula kao vojno-stambenih objekata. No to nije zabilježeno u defterima do polovine 17. stoljeća.

Osmanski pravni sustav počivao je na temeljima, koji nisu dopuštali nasilno islamiziranje, a dragovoljno prihvaćanje islama se moglo pratiti u prethodnim stoljećima kroz „čitanje“ nemuslimanskog podrijetla iz podatka kako je riječ o „novom muslimanu“, iz podatka o nemuslimanskom imenu oca ili nesigurnije po muslimanskom imenu oca „Abdullah“. Broj zabilježenog pokrštenog stanovništva u mletačkim, dubrovačkim i austrijskim izvorima je minoran u odnosu na izjave svećenika o tome koliko su naroda pokrstili.

Teškoću u sagledavanju podrijetla migranata predstavlja i praksa domaćeg stanovništva koji došljake imenuje prema prostoru odakle dolaze. Obiteljska predaja često bilježi više detalja o tome kako su ti isti muhadžiri proživjeli višestruko migrantsko iskustvo, a da su prezime dobili tek po posljednjem. Primjer može biti prezime Nikšić kod kojeg se može raditi o čovjeku iz plemena Nikšić, o ljudima koji kao prvi muhadžiri iz Risna ili Novog dolaze u opustjelo Onogošte i praktično grade Nikšić ili pak da se radi o ljudima koji nisu ni svratili u Nikšić, ali su ih tim istim putem sudbina i prilike doveli do srednje Bosne, pa ih domaći zapamtili po pravcu iz kojeg su stigli. Slična situacija se događa i sa ljudima koji odlaze u mađarske prostore, u sela opustjela nakon odlaska muslimanskog stanovništva. Neki dolaze iz Bosne sa svojim prezimenom, ali u zemlji domaćina dobijaju prezime Bošnjak po prostoru iz kojeg dolaze.

Osmanska država je od svog osnutka imala i razvijala politiku *iskana*, naseljavanja u svim svojim pokrajinama, koje je strateški provodila i u Bosni već sa prvim osvajanjima. Uzrokujući raseljavanje u prostorima koje osvajaju, Osmanlije su strateški naseljavali stanovništvo na određena područja, među kojim je najuočljiviji na prostoru Bosanskog ejaleta bio vlaški element. Uobičajeno je bilo naseljavanje nomadskog stanovništva na napuštenim i pustim seoskim prostorima, mezzama i selištima. Krajem 17. stoljeća, u dijelovima srednje Bosne, prepoznajemo ih već kao pravoslavnu zemljoradničku raju koja plaća džizju, pretežno nisku, i često dijeli isti prostor s katoličkom rajom. Dok se na takvim mjestima može opravdano pretpostaviti njihova vjeroispovijed samo po navedenom knezu na čelu popisa, kao stočarskog zapovjednika određene skupine uz često prisutnu izrazitu svakodnevnu pravoslavnu ili katoličku nomenklaturu, u pograničnim prostorima defteri još uvijek izdvajaju skupine „Vlaške raje“ (primjer deftera sa selima Bekijje Krka, Klisa i Hercegovine iz 1701.)

Migracije nisu specifikum samo Bosanskog ejaleta u to vrijeme. Svakako treba uzeti u obzir kontekstualizaciju migracijskih tijekova i posljedica na prostoru cijelog Balkana, pa i Europe, kako zbog stanovništva koje iz središnje Bosne odlazi u ugarske krajeve, tako i zbog brojnih najamnih arnautskih vojnika iz Dukađina ili Avlonye koji dolaze po zapovijedi do bosanskih prostora. I brojni Kiptije koji po dužnosti dolaze iz drugih osmanskih pokrajina, ostaju tu i ulaze u okvir svih onih migrantskih identiteta koji će se miješati na prostoru Bosanskog ejaleta i postati dijelom šarene etničke slike Bosne u fazi prednacionalnih odnosa i u budućim društveno-političkim sustavima.

Interdisciplinarno istraživanje migracijskih procesa u osmanskom razdoblju dosad nije poduzimano. Jedna vrsta takvog istraživanja se može prepoznati u govoru o najavi etničkih identiteta. Emocije migranata i njihov odnos s krajem iz kojeg su proistekli spada u područje društvene psihologije, bez obzira da li je u pitanju samovoljna ili neželjena migracija. Kad se radi o kretanjima stanovništva uslijed nasilja, straha ili fizičkog izгона, onda takva kretanja podrazumijevaju individualnu dramu svakog pojedinca. Svaki čovjek će je proživjeti ovisno o tome kakav je njegov svijet odgoja, tradicije ili karaktera, ali ta individualna identifikacija često je i kolektivna. Na taj način migracije dijelom uvjetuju stvaranje i regionalnih i lokalnih identiteta i ostaju do danas prepoznatljivi u nekim imenovanjima, ponekad i pogrđnog karaktera. Do koje mjere su višestruka miješanja na prostoru Bosanskog ejaleta vidi se iz različitih mogućnosti tumačenja podrijetla spomenutih imenovanja. Najčešće razlike u značenju naziva Vlah na različitim prostorima Ejaleta, otklon različitim etimologijama riječi

škutor (lat. scutarius, njem. schildträger, rum. scutar, crkv.slav. скотаръ, ukr. скотар, alb. skuter, mađ. szkotár, gr. σκουτάριος i dr.) samo su neki od primjera koji pokazuju veličinu stereotipa i predrasuda u svakodnevnom govoru danas.

Oni koji dolaze na novi prostor uvijek nose nešto iz rodnog kraja. Netko je nosio običaj, netko karakter, netko je ponio sjemenke omiljenog voća, povrća, žitarice, a neki su u zatečenim kulturnim mjestima i dovištima po Bosni prepoznali neka svoja uvjerenja ili navike. Susreti, preuzimanja, upotpunjavanje viševrstnih tradicija stvarali su dugoročnu duhovnu i kulturnu fizionomiju koju nije moguće istražiti bez multiperspektivnog pristupa svim kulturološkim promjenama. Migracije su složena događanja sama po sebi i svako njihovo pojednostavljivanje uskraćuje kvalitetu istraživanja.

Niz detalja o i iz života nemuslimanskog stanovništva svjedoči o potrebi daljnje obrade svih segmenata demografskog mozaika Bosne, potpunijih obilježja promjena strukture i proporcija stanovništva prema vjeroispovijedi, posebno paralelnom obradom građe, poput izvještaja vizitatora, crkvenih statistika, defterske i sidžilske građe. Kroz migracije, asimilacione i integracione procese, vjerske i manjinske zajednice su mijenjale, gubile ili čuvale jezik, običaje, način života, odijevanja i sl., u većoj ili manjoj mjeri. Analizom životnih uvjeta svake od ovih zajednica u spomenutom razdoblju, ovisno o društveno-političkim zbivanjima, sa paralelnim rješavanjem individualizirane forme društvenih, ekonomskih, političkih, kulturnih čimbenika, opstojnosti vjerskih i manjinskih zajednica na prostoru samog Bosanskog ejaleta, bit će i shvatljivija slojevitost njegove povijesno-demografske problematike.

Prilog:

DEFTER PRIHODA NEMUSLIMANA U NAHIJI PROZOR

pisan 17. džumada I 1106. godine [3. januar 1695.]

Selo HUDUTSKO

Ivan, sin Ilije

Marko, sin Ilije

Dopan, sin Tolja

Šimun, sin Ilije

Petar, sin Ilije

Križan, sin Tolja

Antun, sin Križana

Juro, sin Ivana

Selo RIMCI

Luka, sin Grgura

Pavle, sin Matije

Mihovil, sin Matije

Ivan Topal, sin Nikole

Stipan, sin Nikole

Luka, sin Ivana

Stipan, sin Petra

Križan, sin Nikole

Petar, sin Ilije

Luka, sin Marka

Filip, sin Luke

Janko, sin Jure

Šimun, sin Jure

Selo KREČLAR

Ivan, sin Marka

Stipan, sin Duke

Nikola, sin Krstana

Gašpar, sin Ivana
Luka, sin Savka
Nikola, sin Radovana
Vučko, sin Sladoja
Grgur, sin Stipana

Selo LJUBUNCI
Boro Đurić, sin Andrije

Selo RUMBOK⁷⁷⁶
Mihovil, sin Krste
Grgur, sin Luke
Mihovil, sin Marka
Luka, sin Parkole (Barkule?)
Grgur, sin Luke
Jure, sin Andrije
Luka, sin Andrije
Ivan, sin Vida
Marko, sin Ivana

Selo ŠLIMAC
Nikola, sin Matije
Križan, sin Nikole
Ilija, sin Nikole
Ivan, sin Nikole

Selo KUĆANI
Vid, sin Mihovila
Ivan, sin Mihovila
Petar, sin Mihovila

Selo KLEK

⁷⁷⁶ Moguće čitati i kao Resik, ali danas postoje Rumboci kod Prozora-Rame, tako da je vjerovatnije da se radi o tom naselju.

Pavle, sin Grgura
Križan, sin Berana
Stipan, sin Grgura
Matija, sin Berana
Marko, sin Matije
Stipan, sin Pavine
Matija, sin Martina
Mihovil, sin Martina
Ivan, sin Martina

Selo OŠLJANI
Petar, sin Vida
Matija, sin Vidana

Selo EKMEK
Ivan, sin Grgura
Petar, sin Bore
Ilija, sin Bore
Vid, sin Petra
Ivan, sin Petra
Matija, sin Jure
Stipan, sin Mihovila
Boro, sin Mihovila
Marko, sin Jakova
Grgur, sin Jakova
Mihovil, sin Križana
Ilija, sin Nikole

Selo PROSLAP
Marko, sin Mihovila
Grgur, sin Matije
Grgur, sin Breze

Selo BOROVNICA

Vid, sin Šimuna
Ivan, sin Remeta

Selo TOŠĆANICA
Matija, sin Pavla
Petar, sin Mihovila
Grgur, sin Martina
Ivan, sin Grgura

Kasaba PROZOR
Andrija, sin zimije
Mihovil, sin Grgura
Marko, sin zimije
Stipan, sin Matije
Grgur, sin zimije

Selo DONJA VAST
Martin, sin Ivana
Jure, sin Ivana
Nikola, sin Andrije
Petar, sin Sretena
Ivan, sin Sretena
Ilija, sin Jovana

Selo UZDOL
Nikola, sin Mihovila
Luka, sin Jure
Marko, sin Mihovila

Selo DUGE
Pavle, sin Luke

Selo PLOČA
Ivan, sin Tadije

Stipan, sin Tadije
Matija, sin Tadije
Luka, sin Nikole
Ilija, sin Petra
Grgur, sin Ivana
Ilija, sin Stipana
Matija, sin Mihovila
Stipan, sin Tome

Selo TUŠĆICA
Mihovil, sin Petra

Selo ŽRNOVNICA
Toma, sin Nikole
Toma, sin Stipana+
Andrija, sin Matije
Ivan, sin Stipana
Nikola, sin zimije
Šimun, sin Ivana
Toma, sin zimije
Sladoje, sin Dujana
Ivan, sin Marka
Grgur, sin Vida

Ovaj defter je sastavio siromah Ahmed Mevla, koji teži Allahovom oprost, za nahiju Prozor
[Pečat]

DEFTER DŽIZJE PO GLAVI ZA 1106. GODINU

Za neoporezovano nemuslimansko stanovništvo, i to po najnižoj stopi.

Sastavio Sejfullah-aga u kadiluku Akhisar [Prusac], službeno zadužen od strane uvaženog Fazlullah-age

Selo VESELA

Ostoja, sin Nikole, smeđih brkova
Vid, sin Stipana, crnih brkova
Pavle, sin Marka, smeđih brkova
Jovan, sin Mitra, crne brade
Stojan, sin Save, golobrad
Đurić, sin Sime, smeđih brkova
Đorđo, sin Stipana, golobrad
Milić, sin Jovana, crne brade
Ilija, sin Rakonjice, crne brade
Luka, sin Marka, brade neodređene boje
Anton, sin Marka, brade neodređene boje
Nikola, sin Ivana, smeđe brade
Pavko, sin Jure, smeđih brkova
Jovan, sin Ovčine, žutih brkova
Rade, sin Ostoje, smeđe brade
Ivan, sin Martina, mlinar
Matija, sin Stipana, crnih brkova
Mihovil, sin Grgura, smeđih brkova
Frane, sin Tomaša, crne brade
Grgur, sin Milije, golobrad
Mihajlo, sin Milije, žutih brkova

Kasaba VAKF-I KEBIR [Veliki Vakuf]

Ivan, sin Božana, crnih brkova, hajmanegan Konjica⁷⁷⁷

Matija, sin Ivana, žutih brkova, hajmanegan Konjica

Petar, sin Luke, žutih brkova, hajmanegan Konjica

Đuro, sin Radoje, sijede brade

Sabataj, sin Ruvima, sarajevski jehudija [Židov]

Todor, sin Vule, sijede brade

Vučić, sin Bore, crnih brkova

Vukosav, sin Jovana, golobrad

Nikola, sin Vlatka, brkat

Toma, sin Nikole, golobrad

Vučina, sin Milenka, sijede brade

Grgur, sin Riste, crnih brkova

Ilija, sin Petra, crnih brkova

Bora, sin Petra, golobrad

Marijan, sin Ivana, golobrad

Milosav, sin ...? , crnih obrva

Ivan, sin Cvjetka, crne brade

Veljko, sin Krstana, golobrad

Marijan, sin Milosava, žutih brkova

Jovan, sin Damijana, smeđih brkova

Selo VOLJICE sa SLAPNICOM⁷⁷⁸

Mato, sin Stipana, smeđe brade

Jure, sin Matije, smeđe brade

Ivan, sin Pavla, žutih brkova

Matija, sin Jovana, crne brade

Ivan, sin?, žutih brkova

Grgur, sin Radojice, žutih brkova

Jerko, sin Nikole, golobrad

Pavle, sin Tadije, žutih brkova

Jure, sin Heraka, bijelih brkova

⁷⁷⁷ Ligatura bez točki je posve ista, bilo da se radi o Konjicu ili Fojnici. Moguća su oba čitanja, ali smo se opredijelili za Konjic s obzirom na blizinu prostora i prisutnost i mostarskih hajmanegana.

⁷⁷⁸ Moguće čitanje kao „Bilajnica“

Mirko, sin Vučića, Slapnica

Selo BABINE

Radojica, sin Cvjetka, crne brade

Jovan, sin Stojana, crne brade

Vučić, sin Milosava Čubića

Petar, sin Stojana, crne brade

Savko, sin Vučine, brade neodređene boje

Jovica, sin Marijana, crnih brkova

Stojan, sin Tomaša, crne brade

Vuk, sin Tomaša, golobrad

Selo DRENOVICA

Andrija, sin Milije, brade neodređene boje

Mihovil, sin Jerka, golobrad

Vukmir, sin Marijana, brade neodređene boje

Ivan, sin Vukmira, crnih brkova

Manojlo, sin Damijana, bradat

Jozica, sin Vukosava, crne brade

Marko Đurić, smeđih brkova

Jovan Radonja, smeđe brade

Nikola Vučina, crnih brkova

Milosav Vujica, crne brade

Mitar, sin Vida, crne brade

Savo, sin Ivana, crnih brkova

Grgur, sin Periše, crnih obrva

Petar, sin Miliša, žućkaste brade

Vukmir, sin Miliša, smeđe brade

Cvjetko, sin Vukmira, golobrad

Kremen, sin Cvjetka, crnih brkova

Milić, sin Tome, crne brade

Marko, sin Filipa, golobrad

Ilija, sin Bože, crnih brkova

Radojica Raljaković

Jovan Rajković

ČIFTLUK EŽDERZADEA

Vid, sin Matije, bradat

Petar, sin Vida, golobrad

Marko, sin Matije, brade neodređene boje

Mičo, sin Matije, smeđih brkova

Matija, sin Tadije, bradat

Petar, sin Tadije, crne brade

Ilija, sin Berasa, smeđe brade

ČIFTLUK HIZIR-BEGA I KEMAL-BEGA

Ždero, sin Vučine, žutih brkova

Dragoje, sin Vučine, smeđe brade

Nikola, sin Vučine, golobrad

Matija, sin Mihovila, smeđe brade

Selo KONJSKA

Ilija, sin Marka, crne brade

Živko, sin Matije, golobrad

Matija, sin Rajaka, smeđe brade

Vujica, sin Joze, smeđe brade

Jovan, sin Cvjetana, smeđih brkova

Vuk, sin Berisava, smeđih brkova

Stipan, sin Nikole, smeđih brkova

Miloje, sin Nikole, bradat

Selo GLAVICA

Dragosav, sin Ružičića

Nikola, sin Dragosava, golobrad

Luka, sin Ilije, žućkaste brade

Miljun, sin Jarka, žute brade

Smoljan, sin Miloja, crne brade

Vučko, sin Miloja, žutih brkova

Jovan, sin Veljaka, crnih brkova
Dragoje, sin Stipana, crnih?
Miljan, sin Barbare, sijede brade
Sava, sin Uroša, sijede brade
Božo, sin Save, crne brade
Radojica, sin Mirosava, crne brade
Petar, sin Miljana, smeđih brkova
Šimun, sin Miliša, crnih brkova
Andrija, sin Bore, crne brade
Stipan, sin nemuslimana, žutih brkova
Vučko, sin Radojice, golobrad
Božo, sin Vujakče, golobrad
Bora, sin Vučka, golobrad
Vulin, sin Miliša, golobrad
Frano, sin Stipana, smeđe brade
Božo, sin Nikole, crnih brkova
Radosav, sin Ivana, sijede brade
Miljan, sin Radelje, smeđih brkova
Draginja, sin Luje, crnih brkova
Milanko, sin Luje, golobrad
Jerko, sin Mihovića, golobrad
Marko, sin Kosače, žutih brkova
Matija, sin Milije, žutih brkova
Dragoje, sin Veljaka, crnih brkova
Božo, sin Veljaka, golobrad
Marko, sin Milije, golobrad
Marko, sin Radojice, golobrad
Dragoje, sin Boje, crnih brkova

Sa ČIFTLUKA MOŠĆANI

Stojan, sin Vučine, smeđih brkova

Kasaba AKHISAR⁷⁷⁹ sa mahalama

Matija, sin Ivana, golobrad

Luka, sin Ivana, smeđe brade

Ivan, sin Matije, sijede brade

Stipan, sin Ivana, bradat

Jura, sin Mihovila, smeđih brkova

Juriša, sin Mihovila, žutih brkova

Andrija, sin Ivana, crnih brkova

Nikola, sin Mihovila, žutih brkova

Lule, sin Ivana, smeđih brkova

Matija, sin Jure, smeđih brkova

Marko, sin Milije, crnih brkova

Filip, sin Matije, crnih brkova

Ivan, sin Antona, crnih brkova

Ivan, sin Mihovila, žute brade

Petar, sin Stipana, crnih brkova

Grgur, sin Mate, smeđih brkova

Stipan, sin Martina, žutih brkova

Frano, sin Martina, golobrad

Božan, sin Tadije, golobrad

Đuro, sin Nikole, golobrad

Selo FAKIĆI

Šimun, sin Jure, smeđih brkova

Marko, sin Nikole, golobrad

Cvjetan, sin Ivana, žutih brkova

Matija, sin Ivana, crnih brkova

Martin, sin Petra, žute brade

Ivan, sin Frane, žutih brkova

Petar, sin Jure, žutih brkova

Lujo, sin Jure, smeđih brkova

Jure, sin Ivana, smeđih brkova

⁷⁷⁹ Prusac

Marijan, sin Frane, golobrad
Petar, sin Filipa, smeđih brkova
Jure, sin Ivana, golobrad
Gorić, sin Ivana, golobrad

Selo ZEAMET ŽUČE⁷⁸⁰

Vid, sin Luke, žutih brkova
Nikola, sin Luke, golobrad
Luka, sin Petra, žutih brkova
Hranisav, sin Milosava, crnih brkova
Božo, sin Veljka, žutih brkova
Božo, sin Bogoje, žutih brkova
Stipan, sin Marka, žutih brkova
Nikola, sin Vlatka, crne brade
Milosav, sin Vukašina, žutih brkova
Boško, sin Dragosava, žutih brkova
Matija, sin Periše, žutih brkova
Mihajlo, sin Vučića, žutih brkova
Bogdan, sin Mihajla, žutih brkova
Miliš, sin Vukoje, žutih brkova
Stojan, sin Radojice, brkat
.....?, sin Tomaša, žute brade
Vladimir, sin Gojka, žute brade
Lazar, sin Mihajla, šarenih očiju
Stanimir, sin Bramaka, žutih brkova
Risto, sin Gojka, žutih brkova
Radula, sin Sime, žute brade
Grga, sin Bariše
Stojan, sin Mihajla
Bora, sin Gadže
Matija, sin Gadže, crnih brkova
Ilija, sin Preže, žutih brkova

⁷⁸⁰ Moguće čitanje kao „Zuce“

Radojica, sin Preže, žutih brkova
Ilija, sin Vujaša, crne brade
Vukoj, sin Heraka, crne brade
Nikola, sin Boje, crne brade
Miljin Popović, golobrad
Petar, sin Vujina, golobrad
Ilija, sin Cvijana, smeđih brkova
Matija, sin Đure, žutih brkova
Despot, sin Ilije, crne.....?
Milić, sin Ivana
Nikola, sin Opata?
Ivan, sin Jeraša, žutih brkova
Ilija, sin Ivana, golobrad
Toma, sin Marka, šarene brade
Andrija Spanić, žutih brkova
Ilija, sin nemuslimana,⁷⁸¹ smeđe brade
Ilija Jurić, šarene brade
Radojica, sin Dragosava, golobrad
Buridan, sin Žarka, crne brade
Mihovil, sin nemuslimana,⁷⁸² golobrad
Milosav, sin Radojice, golobrad
Kremen, sin Luke, žutih brkova
Janko, sin Velimira, brkat
Radojica, sin Milije, šarene brade
Vučina, sin Mihajla, golobrad
Radoje, sin Miloša, smeđih brkova
Vid, sin Vujana
Stojan, sin Milije, smeđih brkova
Petar, sin Gradiše, golobrad
Filip Dolikrak, bradat
Savko, sin Veljka, smeđih brkova
Sava, sin Borovine, žutih brkova

⁷⁸¹ Upotrijebljena riječ „gebr“ (neimenovani nemusliman)

⁷⁸² Upotrijebljena riječ „kefr“ (neimenovani musliman)

Mihajlo, sin Breze, žutih brkova
Vukoj Jurić,⁷⁸³ sijede brade
Miljan Topal,⁷⁸⁴ sin Milovana, žutih brkova
Lordan, sin Gojka, šarene brade
David, sin Nikole, smeđe brade
Jovan, sin Borovine, smeđe brade
Miloš, bradat i hrom
Vuk, sin Kustura
Dragojlo, sin Pribaka
Despot, sin Vučka
Miljan, sin Milije
Ivan, sin Jure/Bore
Nikola, sin Sime
Grgur, sin Marka
Jovan, sin Davida, smeđe brade
Augustin, sin Milije
Obren, sin Jovana
Marko, sin Brke
Nikola, sin Tome
Petar, sin Mitra
Janko, sin Savka

Selo Grgurovica

Nikola, sin Stipana, žutih brkova
Grgur, sin Juriše,⁷⁸⁵ žutih brkova
Petar, sin Pavla, crnih brkova
Pavle, sin Miloša, golobrad
Miloš, sin Milovana, sijede brade
Ilija, sin Stipana, crnih brkova
Janko, sin Stipana, crnih brkova
Petar, sin Jovana, žutih brkova

⁷⁸³ Moguće čitanje „Borić“ i „Purić“

⁷⁸⁴ Moguće da se radi o fizičkom opisu „hrom“.

⁷⁸⁵ Moguće čitanje kao „Boriše“

Stojan, sin nemuslimana
Marko, sin Martina, sijede brade
Bora, sin Grge, golobrad

Kasaba GORNJI VAKUF [VAKF-I BALA]

Ivan, sin Manojla, golobrad
Petar, sin Ivana Đurića
Toma, sin Mihovila, smeđih brkova
Stipan, sin Mihovila, žutih brkova
Ivan, sin Stipana, crne brade
Grgur, sin Mihovila
Mihajlo, sin Vuka, mostarski hajmanegan
Marko, sin Stipana, mostarski hajmanegan
Matija, sin Marka
Vid, sin Matije, crne brade
Toma, sin Šimuna
Toma Đurić, crne brade
Ilija, sin Tome, golobrad
Martin, sin Petra, crnih brkova
Frano, sin Marka,? Konjic

Selo BISTRICA, pripada Gornjem Vakufu

Nikola, sin Tome, žute brade
Grgur, sin Matije, crne brade
Obren, sin Marka, smeđe brade
Božo, sin Bore, golobrad
Križan, sin Milije, crne brade
Mihovil, sin Pavla, golobrad
Mihajlo, sin Sladoja, smeđih brkova

Selo PAVICE

Obrad, sin Milije, žutih brkova
Luka, sin nemuslimana, žutih brkova

Selo PEĆINA

Grgur, sin Stipana, žutih brkova

Ivan, sin Stipana, žutih brkova

Ivan, sin Jakova, crnih brkova

Kasaba KUPRES sa okolinom

Cvjetko, sin Janka, žutih brkova

Matija, sin Ivana, žutih brkova

Ivan, sin Pavla, smeđih brkova

Janko, sin Marka, crnih brkova

Božo, sin Matije, crnih brkova

Petar, sin Stipana, crnih brkova

Petar, sin Ivana, žutih brkova

Jure, sin Matije, žutih brkova

Grgur, sin Tadije, brkat

Vuk, sin Marka, crnih brkova

Martin, sin Radonje, žute brade

Selo GORNJA OTURICA sa TOPOLOM

Kostadin, sin Nikosava, golobrad

Radojica, sin Đurice, crnih brkova

Kazimir, sin Jovice, ...?

Vukosav, sin crne brade

Marko, sin Jakova, žutih brkova

Božo, sin Ivana, bradat

Đurica, sin Radoje

Mitar, sin Vučka, crne brade

Gorica, sin Mitra

Miće, sin Vučka, crne brade

Dragojica, sin Miće, golobrad

Sava, sin Bože, žutih brkova

Rade, sin Vojka, crnih brkova

Petar, sin Milanka, crne brade

Vojin, sin Milanka, golobrad

Milovac, sin Novak, golobrad
Jovan, sin Mire, crnih brkova
Petar, sin Vukale, crnih brkova
Marko, sin Cvijana, smeđe brade
Pavle, sin Tome, sijede brade
Bijeli, sin Pavla, golobrad
Vuk, sin Marića, crnih brkova
Nikola, sin Mire, crnih brkova
Nikosav, sin Vukoja, sijede brade

Selo BOŽIČINA

Dragosav, sin Đure, crne brade
Milosav, sin Đure, smeđih brkova
Dragojlo, sin Đure, smeđih brkova
Periša, sin Stipana, crnih brkova
Nikola, sin Dragonje, crne brade
Matija Omrčin, šarenih očiju
Savko, sin Božidana, crnih obrva
Nikola, sin Vaniša, visokog stasa
Matija, sin Petra, crnih

Tanasije, sin Adama
Stojan, sin Milića, visokog stasa
Maričko, sin Dragoja, golobrad
Vukosav, sin Vojaka, crne brade
Božo , žute brade
Petar, sin Milije, žutih brkova
Nikola, sin Tanasija

Selo GRAČANICA

Marko, sin Petra
Ivan, sin Luke
Vid, sin Ivana
Juriša, sin Mihovila
Matija, sin Nikole Korovića

Vuk, sin Sladoje

Petar, sin Nikole Korovića, crnih ?

Selo PREVOR

Grgur, sin Milije, golobrad

Peština, sin Matije, crnih brkova

Matić, sin Frane, žutih brkova

Selo SLATINA

Cvijo, sin Petra, žutih brkova

Radosav, sin Radule, crnih brkova

Nikola, sin Ivana, crne brade

Marjan, sin Strajine, žutih brkova

ČIFTLUK [nečitko]

Grgur, sin Stipana

Ivan, sin Stipana

Petar, sin Luke

Cvitko, sin Milije

Selo SMILJAN

Goran, sin Miluna, crnih brkova

Marjan, sin Đure, žutih brkova

Petar, sin Bojana, žutih brkova

Milašin Prijan, žute brade

Mihal, sin Jovice

Ilija, sin Bože, žutih brkova

Čiftluk ČIPULJIĆA

Pavle Petrov, brade neodređene boje

Pavle, sin nemuslimana, crne brade

Mihovil, sin nemuslimana, crne brade

....nečitko..... , crnih brkova

Ivan, sin Petra, žutih brkova

Jura, sin Petra, crnih brkova
Matija, sin Vida, golobrad
Grgur, sin Ivana, golobrad
Marjan, sin Luke, brade neodređene boje
Dujan, sin Petra, žutih brkova
Marko, sin Petra, golobrad

Selo KOŠ i KOVAČ

Matija, sin Janka, crnih očiju
Mihat, sin Marka, golobrad
Matija, sin Nikole, žutih brkova
Stipan, sin nemuslimana, hajman
Ivan, sin nemuslimana
Petar, mlinar, crne brade
Ilija, sin Petra, golobrad

Selo DONJI OBORCI

Hristan, sin Miloša
Vukosav, sin, žutih brkova
Radovan, njegov sin, crnih brkova
Đuro, sin Jovana
Matija, sin Marka
Marjan, sin Tome
Radojica, sin Tomaša, crnih brkova
Nikola, sin Milije, golobrad
Tadija, sin Matije, crnih brkova

Selo GORNJA DREŽNIČKA

Grgur, sin Martina
Martin, sin Nikole
Mihajlo, sin Ivana
Martin, sin Mihovila
Matija, sin Martina, golobrad
Cvjetko, sin Radonje, golobrad

Ivan, sin Nikole Gusića

Selo REPOŠAN

Jura, sin Andrije, smeđih brkova

Žarko, sin nemuslimana

Pavle, sin Vule

Vojin, sin nemuslimana

Ivan DOBRAČA?

Stojan, sin Ivana

Mihat, sin nemuslimana

Nikola, sin nemuslimana

Selo ŠTRICA

Stipan, sin Nikole

Nikola, sin nemuslimana

Martin, sin Grgura

Grgur, sin Ivana

Nikola, sin nemuslimana

Stipan, sin Mikule

Vukašin, sin Dragije

Selo GRNICA

Marko, sin Krčana

Jerko, sin Karamana

Mihovil, sin Tome

Matija, sin Martina, crne brade

Hrtko, sin Jovana

Vuleta, sin Nikolića

Jadrija, sin Karamana, golobrad

Ivan, sin Đurice

Grgur, sin Vida, mostarskog hajmana

Selo BLAGAJ

Nikola, sin Bogdana, sijede brade

Selak, sin Radonje Đujića
Marko, sin Bogdana
Đuro, sin Nikole, crnih brkova
Janko, sin Bogdana
Radoj, sin Miljana
Devrosim, sin Milije
Ivan, sin Cvitka
Dragojlo Perisav
Dragiša, sin Božinana
Milisav, sin Grujice
Božo, sin Grujice
Bogdan, sin Rujana
Radoj, sin Bože, crnih brkova

Selo VRSE

Ilija, sin Pavla
Pavle, sin Matije, smeđih brkova
Nikola, sin Vida
Cvitko, sin Nikole
Jure, sin Nikole

Selo LUŽANE sa ROSULJAMA

Radovan, sin nemuslimana
Juriša, sin nemuslimana
Boro, sin nemuslimana
Cvetko, sin Milije
Vid, sin Milije
Miho, sin Milije
Jure, sin Petra
Nikola, sin Milije
Tadija, sin Tome
Andrija, sin Grgura
Toma, sin Radića, golobrad

Selo JELAČE

Cvitko, sin Milije
Stipan, sin Vida
Andrija, sin Marka
Mihovil, sin Marka
Petar, sin Marka
Borna, sin Marka
Damijan, sin Nikole
Ivan, sin Frane
Marjan, sin Vida

Selo DOBRAŠIN

Marko, sin Rade
Lijan, sin Grgura
Šimun, sin nemuslimana
Ilija, sin Milije
Kujumdžija Nikola
Blaž, sin Milije
Lozić Andrija
Grgur Lozić
Lijan, sin Grgura, golobrad
Stipan, sin Rade
Grubač, sin Luke
Vrabac, sin Ivana
Petar, sin Nikole
Jure, sin Milije
Luka, sin nemuslimana
Grabuča Petar
Stipan, sin Gale
Petar, sin Miričina
Ivan, sin Miričine
Kraveš, zimija

Selo POJSKA RJEČICA sa HUMOM

Đuro, sin Novaka, crnih brkova
Savko, sin Novaka, golobrad
Matija, sin nemuslimana
Jovan, sin nemuslimana
Ilija, sin Mirošava
Nikola, sin Ilije
Ilija, sin Milije
Jovan, sin nemuslimana
Jovan, sin Vojačka

Selo SKRT

Radojica, sin nemuslimana
Radula, sin nemuslimana
Vuk, sin nemuslimana

Čiftluk DALJANA

Đuro, sin Jakova
Petar, sin Ivana, kujundžija
Vid, sin Ivana
Vukosav, sin Stojana
Marko, mlinar
Radojica, mlinar

Selo KRUŠEVICA

Mihat, sin nemuslimana
Luka, sin Milije
Milovac, sin nemuslimana
Radoj, sin nemuslimana

Ovaj defter je sastavio uz pomoć Uzvišenog Allaha Abdullah, sin Jakuba, kadija Akhisara
[Prusca]⁷⁸⁶

⁷⁸⁶ BOA, MAD.d., 1213, T 1106, Ca 17

KRATICE

ANUBiH (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine)

Anali GHB (Anali Gazi Husrev-begove biblioteke)

GDAAD (Güney-Doğu Avrupa Araştırma Dergisi)

GDD (Glasnik Geografskog društva)

GDI (Godišnjak za društvenu istoriju)

Glasnik JPD (Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva)

Glasnik RIZBiH (Glasnik Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Glasnik VIS (Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva)

GZM (Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu)

HAZU (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)

IZ ISB (Historijski zbornik Instituta za istoriju u Banjaluci)

JiČ (Jugoslavenski historijski časopis)

POF (Prilozi za orijentalnu filologiju)

Prilozi ISS (Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu)

Radovi FFBL (Radovi Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci)

Radovi NDBiH (Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine)

RIZ BiH (Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine)

SEZ (Srpski etnografski zbornik)

Spomenik SKA (Srpska kraljevska akademija)

IZVORI I LITERATURA

NEOBJAVLJENI IZVORI

Istanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi –BOA

- Mühimme defteri, No 250 49 253 1110/1699.
- No 286 gurre rebi' II/1700.
- „ No 286 dżumada II/1700.
- „ No 105
- „ No 26/1, 92/2;
- „ No 106, 92/3 1118/1706.
- „ No 226 26/II 1126/1714.
- „ No 227 26/II 1126/1714.
- „ No 323/307-3, 5. ramazan 1112/1701.
- Şikayet defteri, No 52 92 60/3 1112/1700.
- „ No 411 92 396/2, rebi' I, 1121/1709.
- D. 98 G 17, T 1100 M, BA 10
- D. 98 G 32 T 1100 M, BA 10
- D. 98 G 18, T 1100 M, BA 10
- D. 98 G 61, T 1100 M, BA 30
- D. 98 G 153 T 1100 S, BA
- D. 98 G 203 T 1100 RA, BA 10
- D. 98 G 258 7 1100 RA, BA 30
- D. 98 G 349 T 1100 dzumada II, BA 20
- D. 102, G. 847, T 1103 S, 20
- D. 104 G 213 T 1103 L, BA 20
- D. 104 G 1099 T 1104 M, BA 03
- D. 106 G. 208 1106 N 29;
- D. 106 G. 326 1106 L 29
- D. 110, G 211, T 1108 Z, BA 10; G 220; G 221; G 223
- D. 903 T 1112 Z. B. AD 29

- MAL.d. 1441, 1103 N, 29
- MAD.d., 1213, T 1106, Ca 17
- MAD. nr. 8458, 71
- ĀE. DH. nr. 20/1850
- AE. SMST. II. nr. 38/3705
- AE. SAMD II D. 12, G 1291, T 1103, Z 01 1
- AE. SAMD. III D. 71, G. 7103, T 1124 S, 15, 1
- „ D. 71, 7123, T 1128 C, 10, 1
- „ D. 90, G. 8926, T 1125 Z, 29, 1
- „ D. 206, 19908, T 1124, B, 16, 1
- „ D. 92 G 9099 T 1130 C, 03 1
- A.DYNSMHM.D... 114, G 27, T 1114, L 10
- Tapu Tahrir Defteri, No 861
- BOA, TT. 120, 4-347
- BOA, TT, 370, 375
- İstanbul Belediye Kütüphanesi, Cevdet yazmaları, No 76 - Sumarni popis Bosanskog sandžaka; započet redžepa 872. i završen ševvala 873. (kraj januara 1468.-prva dekada maja 1469.)

Državni arhiv u Dubrovniku – DAD

- DAD, Prepiska, XVII-37. 1784/a, 89, 10.2.1698
- DAD, Prepiska, XVII-37, 1784, 91, 5.3.1698;
- DAD, Prepiska, LXVI, 65, 28.7.1698.
- DAD, Prepiska, XVII-37, 1784 a, 103, 22.3.1699.;
- DAD, Prepiska, LXVI, 96, 12.3.1700.
- DAD, Isprave i akti, 18-181/1, 3346, dok. 107, 11. XI 1711.
- „ 18-181-5 (18), dok. 277, 29. XI 1711.
- DAD, 17, 2051, 131, 139
- DAD, 17, 2131, 116
- DAD, 17, 2132, 220
- DAD, 17, 2125, 209
- DAD, 17, 2052, 71

- DAD, 17, 2053, 38
- DAD, 18, 3402, 16
- DAD, 18, 181/4, 180
- DAD, 18, 181/6, 68
- DAD, 18, 3347a, 24
- DAD, 18, 186/2, 40
- DAD, 18, 3278, 20
- DAD, 18, 3350, 84
- DAD, Prepiska, 18 123, 3162, dok. 34 i 35, 7. 9. 1714.
- „ dok. 36, 13.12. 1714.
- DAD, 18, 3347a, 30, 31
- DAD, 18, 3348, 121
- DAD, 18, 3349, 97, 99, 100, 109
- DAD, 17, 2130b, 192
- DAD 17, 2052, 105
- DAD, 18, 3349, 182
- AT, B 131, 76
- AT, C 2-3a, C 2-4, D-81a
- AT, B, 131, 129

Državni arhiv u Zadru - DAZ

- Spisi opć. prov. D. Dolfina 1692. – 1696., knj. 3
- DAZ, No. 76, I, Castelnuovo, 21.11.38.
- DAZ, No. 76, II, 266
- DAZ, No. 76, IV, 112-115
- DAZ, No. 76, IV, 122
- DAZ, No. 76, IV, 128
- DAZ, No. 76, IV, 174-175
- DAZ, No. 76, IV, 428
- DAZ, No. 76, IV, 443
- DAZ, No. 76, IV, 447
- DAZ, No. 76, IV, 451

- DAZ, No. 76, IV, 461
- DAZ, No. 76, IV, 474
- DAZ, Miscellanea, sv. 25, 231-232
- DAZ, Dragomanski spisi, kut. 27, poz. br.67

Arhiv Franjevačkog samostana u Fojnici – AFS

- AFS, III. br. 481
- AFS, III. br. 496

Državni arhiv u Splitu – ASV

- ASV, 701/6, Split, 5.5.1699.
- ASV, 701/9, 23.5.1699.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine - ANUBiH

- ANUBiH, Şikayet defteri (fotokopije)
- ANUBiH, Istanbul BBA, MD, 13 26/1, 11/1 1112/1700.
- ANUBiH, Istanbul, BBA, Şikayet defteri, 108 92 107/1, 1114/1702
- ANUBiH, Istanbul BBA, Maliye defteri, II 21-2 117/1705.
- ANUBiH, BBA, Maliye defteri, II, 9894/14-1 1117/1705
- ANUBiH, BBA, MD 2945/267 -1, 10.III 1703. (20. Şevval 1114.)

Arhiv Srpske akademije nauka i umjetnosti - SANU

- SANU, Tomićeva zaostavština, sign. 8711, red. br. 889, 2/21, prov. gen. in Dalmazia, f. 554, Split, 24.1.1703.
- „ red. br. 881, a/13, prov. gen. in Dalmazia, f. 554, Zadar, 8.3.1703.
- sign. 8711/VIa/19, red.br. 940, Split, 1.12.1703.
- sign. 8711-Va/23, red. br. 545 pismo, Sarajevo, 29.8.1714.

- sign. 8711-Va/28, red. br. 551, pismo, Ozriničko polje, 10.10. 1714.

Hoff kriegsarchiv - HKA

Hoff finanzungarn, r. No 325, October 1688, fol. 230

Hofkammerarchiv, Acta Expeditorum, 1711, Juny, No 120, fol.1

Gazi Husrev-begova biblioteka - GHB

- GHB Acta Turcarum, dok. br. 2588, 15. III 1703. (26. ševvala 1114.)
- GHB, Acta Turcarum, dok. br. 3140
- GHB, TO, A-40
- GHB, TO, A-1025
- GHB, TO, A-1026
- GHB, TO, A-1027
- GHB, TO, A-1028
- GHB, TO, A-1135
- GHB, TO, A-1628
- GHB, TO, A-2183
- GHB, TO, A-2851
- GHB, TO, A-2957
- GHB, TO-b, 2957
- GHB, TO, A-3011
- GHB, TO, A-3012
- GHB, TO, A-3013
- GHB, TO, A-4039
- GHB, TO-1, A-4847

Historijski arhiv Sarajevo – HAS

- HAS, R-456

Arhiv Hercegovine - AH

- Turski dokumenti br. 11503, 11504

Rukopisi doktorskih teza:

Korić, Elma. *Život i djelo Ferhat-paše Sokolovića*, Filozofski Fakultet u Sarajevu, 2012.

Oruç, Hatice. *Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2003.

Pavlović, Miroslav. *Vojno administrativno uređenje Smederevskog sandžaka 1739-1788.*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2016.

Rifa'at Ali Abou-El-Haj. *The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz*, Faculty of the department of Orijeanta Studies and History, Princeton University

OBJAVLJENI IZVORI

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri*, I-IX, Istanbul, 1990-1996.

Bejtić, Alija. „Iz Drnišlijina Zbornika bosanskih memorijala 1672-1719“, *Anali GHB*, knj. IV, Sarajevo, 1967.

„Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov zbornik bosanskih memorijala 1672-1719“, *Radovi ANUBiH*, knj. LX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo, 1977.

Benić, Bono. *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo, 1979.

Cevdet Paša, *Tezâkir*, Ankara, TTK, 1991.

Čar, Hatidža, -Drnda. *Sidžil Tešanjskog kadiluka: (1740-1752)*, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia: Sidžili, Tomus undecimus, Book 1 of Tomus undecimus: Sidžili, Orijentalni institut, Sarajevo, 2005.

Draganović, Krunoslav. "Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630.", *Croatia Sacra*, br. 7, Zagreb, 1934.

Đaković, Luka. *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine (I) na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine*, ANUBiH, Građa, knj. XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo, 1979.

Fermendžin, E. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, sv. 23, Zagreb, 1892.

Gavrilović, Slavko – Jakšić Ivan, *Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka*, knj. I, Beograd, 1987.

Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početka XVIII veka, knj. II, Beograd, 1990.

Hafizović, Fazileta. *Popis sela sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb – Sarajevo, 2016.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamü ehli'z-zimme*, II, Beyrut 1994.

Ivić, Aleksa. Građa za srpsku istorisku geografiju, *GGD*, sv. 7-8, Beograd, 1922.

Jakšić, Ivan-Jenei, Karolj. Građa za istoriju Srba u Ugarskoj posle Seobe 1690. godine, *Spomenik SANU*, br. C, XXII, Beograd, 1981, 91-143

Jelenić, Julijan. *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevac*, Sarajevo, 1913.

Kadić, Muhamed Enveri. *Tarih-i Enveri*, sv. IV, 169; sv. V, 2. dio

Kantemir, Dimitri. *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, İstanbul, c. I, II, İstanbul, 1998.

Kaser, Karl. *Popis Like i Krbave 1712. godine: obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2003.

Lašvanin, Nikola fra. *Ljetopis*, Sarajevo, 1981.

Matasović, Josip. "Fojnička regesta", *Spomenik SKA*, LXVII, Beograd, 1930.

Mažuran, Ive. *Stanovništvo Osijeka 1693-1703 – Liber baptizatorum, copulatorum et mortuorum Essekini ab Anno 1693 usque ad 1703*, Osijek, 1974

Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine, Jazu, Radovi za znanstveni rad u Osijeku, 2., Osijek, 1988.

McGowan, Bruce. *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara, 1983.

Musić, Srđan. *Izveštaji generalnog providura Dalmacije i Albanije Kornera o zauzimanju Herceg-Novog 1687. godine*, Herceg Novi, 1988.

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne, knj. I, II*, Sarajevo, 1999.

Mujić, Muhamed. *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Mostar, 1987.

Nikić, Andrija. *Regesta Kongregacije De propagande fide*, Nova et vetera, 1988.

Pucić, Medo. *Spomenici srpski*, I, Beograd, 1858.

Rad Jugoslavenske Akademije, knj. 56, Zagreb, 1929.

Hasandedić, Hivzija. *Sidžili mostarskog kadije: 1044-1207.h.god./1635-1793. godine*, Mostar, 2011.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Tarihi*, Istanbul, 1928.

Nusretnâme, Istanbul, 1962., c. II, 3-139

Stanojević, Gligor. „Katastri Herceg Novog i Risna iz 1704. godine“, *Spomenik SANU*, CXXV, Beograd, 1938.

„Prvi katastar hercegovačkog kraja iz 1702. godine“, *Glasnik Cetinjskih muzeja*, VII, Cetinje, 1974, 129-176

„Građa za privrednu istoriju Boke Kotorske u XVIII vijeku“, Mešovita građa (Miscellanea), V, Beograd, 1977, 71-159

Zeydan, Corci. *Islam Medeniyeti Tarihi*, I-V, Istanbul, 1976.

LITERATURA

Aličić, Ahmed S. *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, OIS, Posebna izdanja, IX, Sarajevo, 1983.

Altınöz, Ismail. *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, Ankara, TTK, 2013.

Bajraktarević, Mirko. *Vlasenica, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. I, Tuzla, 1957.

Bandić, Dušan. *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko: ogledi o narodnoj religiji*, Beograd, 1997.

Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006.

Bašagić, Safvetbeg. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463-1850.)*, Sarajevo, 1900

Bašagić, Redžepašić Safvet-beg. *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Sarajevo, 1986.

Batinić, Mijo Vjenceslav. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka, II*, Zagreb, 1883.

Bexheti, Der „*Große Türkenkrieg*“ und die Albaner. *Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg“ 1683-1699*, Saarbrücken, 2009.

Bikar, Fedora. *Senrandreja u ogledalu prošlosti*, Novi Sad, 2003.

Chaumette-des-Fossés A. *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*, Berlin, 1812.

Christiansen, Reidar Thoralf. *The Migratory Legends, A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants*, FF Communications, No 175, Helsinki, 1958.

Cin, Halil-Akgündüz, Ahmed. *Türk Hukuk Tarihi*, II, Konya 1989.

Cozzi Gaetano, Knapton Michael, Scarabello Giovanni. *Povijest Venecije*, sv. I, II, Zagreb, 2007.

Božitković, Juraj. *Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339-1735)*, Beograd, 1935.

Cvijić, Jovan. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije*, Beograd, 1966.

Ćeman, Mirza Hasan. *Urbana antropologija Tešnja 1461-1878*, Tešanj, 2006.

Donia, Robert. *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006.

Duranović, Elvir. *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka : odnos islamskih učenjaka u Bosni i Hercegovini prema njima*, Bugojno, 2011.

Džaja, Srećko. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar, 1999.

Đorđević, Jasmina. *Dračevica i Ridžani sredinom XVI vijeka*, Vol. 29, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1997.

Erdeljanović, Jovan. *Stara Crna Gora, Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*, SEZ XXXIX, Beograd, 1926.

- Eröz, Mehmet. *Yörükler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul 1991.
- Filipović, Milenko S. *Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog (u Bosni)*. Etnološka rasprava, Beograd, 1928.
- Filipović, Milenko S. *Glasinac, antropogeografsko-etnološka rasprava, Naselje i poreklo stanovništva*, knj. 32, SAN, Beograd, 1950.
- Filipović, Milenko, S. „Rama u Bosni“, SEZ LXIX, Beograd, 1955.
„Takovo“, SANU, Odjeljenje društvenih nauka, 1957.
Modriča nekad i sad, Geografsko društvo NR Bosne i Hercegovine, knj. I, Sarajevo, 1959.
- Fraser, Angus. *Avrupa Halkları: Çingeneler*, İstanbul, 2005.
- Gavrilović, Slavko. *Iz istorije Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj (XV-XIX vek)*, Beograd, 1993.
- Gibbons, Herbert Adams. *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916.
- Gleni, Miša. *Balkan 1804-1999*, I, Beograd, 2001.
- Gligorijević, Branislav. *Kralj Aleksandar Karađorđević*, knj. 1, Beograd, 1996.
- Gross, Mirjana. *Suvremena historiografija*, Zagreb, Novi liber, 1996.
- Gündüz, Tufan. *Bozkırın Efendileri*, İstanbul, 2009.
- Hadžibegić, Hamid. *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1966.
- Hadžihasanović, Aziz. *Sarajevo: Istine i mitovi*, Sarajevo, 2001.

Hadžijahić, Muhamed. *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Sarajevo, 1974.

Handžić, Adem, "O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća", Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda, Istanbul, 1994.

Handžić, Mehmed H. *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*, separat, Sarajevo 1940. (ponovo objavljeno u Izabranim djelima, knj. II, Teme iz opće i kulturne historije, izd. "Ogledalo", Sarajevo 1999, 7-46).

Hasandedić, Hivzija. *Muslimanska baština Istočne Hercegovine*, Sarajevo, 1990.

Muslimanska baština Bošnjaka, II: Herceg Novi, Vrgorac i okolina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina, Mostar, 1999.

Hamavi, Zuhayr Mahmud. *Čovjek između sihira, uroka i džina*, Sarajevo, 2001.

Historijski leksikon Crne Gore, knj. 5, Daily Press-Vijesti, 2006.

Hodžić, Ibrahim A. *Uvod u genealogiju i historiju familije*, Sarajevo, 2017.

Holjevac, Željko; Močanin, Nenad. *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku*, 2. sv., Zagreb, 2007.

Hrvatski franjevački biografski leksikon, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine, 2010.

Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997.

Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive, Zbornik naučnog skupa održanog u Sarajevu, 14., 15. i 16. novembar 2007. godine, Sarajevo, 2008.

Ivić, Aleksa. *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju*, Sremski Karlovci, 1909.

Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoleća, Subotica, 1923.

Jeremić, R. *Prilozi za istoriju zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom*, Beograd, 1931.

Jurić, Marko, Vidović Dragan. *Župa Goranci kod Mostara*, Mostar, 2009.

Kanaet, Tvrtko. Podveležje i Podvelešci. *Glasnik jugoslavenskog profesorskog društva*, Knj. XVII, Sv. 11-12, 1937.

Katić, Tatjana. *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd, 2012.

Kenigsberger, Helmut G., *Evropa u šesnaestom veku*, Beograd, Clio, 2002.

Korać, Vojislav. *Trebinje, istorijski pregled, period od dolaska Turaka do 1878. godine*, I, II, Trebinje, 1971.

Kosorić, Veselin. „Naselja i porijeklo stanovništva“ u : *Rogatica*, Sarajevo, 1966.

Koštović, Nijazija, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, 2. dop. izd., Sarajevo, 1998.

Kovačević, Ešref. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo, 1973.

Kreševljaković, Hamdija. Kreševljaković, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knj. 5, Sarajevo, 1954.

Čengići, *prilog izučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1959.

Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1957.

Kršćanski puk i franjevci u Hercegovini, Mostar, 1977.

Kruhek, Milan. – Pavlović, Augustin. *Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira*, Zagreb, 1991.

Leroy, Paul, -Beaulieu. *La question de la population*, Paris, 1880.

Letopis Matice srpske, knj. 228, Novi Sad, 1938.

Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb, 1890.

Lutovac, Milisav. *Ibarski Kolašin*, SEZ LXVII, Beograd, 1954.

Ljubušak, Kapetanović Mehmed-beg, *Narodno blago*, sv. 1, 2, Sarajevo, Svjetlost, 1987.

Mandić, Dominik, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim, 1967.

McGowan, Bruce. *Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)*, *Archivum Ottomanicum*, Tomus I, Anno 1969.

Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800, Cambridge, 1981

Milošević, Miloš. *Hajduci u Boki Kotorskoj 1648-1718*, Titograd, 1987.

Miović, Vesna. *Na razmeđu*, Dubrovnik, 1997.

Židovski geto u Dubrovniku (1546-1808), Zagreb - Dubrovnik 2005.

Mudrost na razmeđu: zgode iz vremena Dubrovačke Republike i Osmanskog carstva, Dubrovnik, 2011.

Mujezinović, Mehmed. *Islamska epigrafika BiH*, knj. I, II, Sarajevo, 1977.

Mulić, Jusuf. *Konjic i njegova okolina: starosjedilački rodovi*, Sarajevo, 2005.

Nikić, Andrija. *Katolici u Sarajevu do 1918.*, Mostar, 2002.

Događajnica Bosne i Hercegovine od 614.-1918., Mostar, 2003.

Novak, Grga. *Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699*, Rad JAZU, Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički, knj. 113, 1935.

Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća, Iz ratne prošlosti naših naroda, sv. 41, Red. izdanja, knj. 23

Novaković, Stojan. *Selo*, SKA, Beograd 1891.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 3, Ankara, 2000.

Özkan, Ali Rafet. *Türkiye Çingeneleri*, Ankara, 2000.

Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar*, Islam Devletleri, cilt 2, Ankara, 1969.

Pašić, Ibrahim. *Od hajduka do četnika. Stradanje i genocid nad glasinackim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1994.*, Sarajevo, 2000.

Pavičić, Stjepan. „Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji“, *Djela*, JAZU, knj. 47, Zagreb, 1953.

„Seobe i naselja u Lici“, *Zbornik za narodni život i običaje*, JAZU, knj. 41, Zagreb, 1962.

Pejanović, Đorđe. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, SAN, Posebna izdanja, knj. CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka, nova serija, 12, Beograd, 1955.

Pejović, Đorđije. *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962.

Pelesić, Muhidin. *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo, 1996.

Pelidija, Enes. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, Sarajevo, 1989.

Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice, Sarajevo, 2003.

Popović, Alexandre. *L'Islam Balkanique: Les Musulmans du Sud-Est Européen dans la période Post-Ottomane*, Berlin, 1986.

Popović, Dušan J. *Srbi u Sremu do 1736/37.*, Beograd, 1950.

Povijest Venecije, sv. 2, uredio Gaetano Cozzi, Michael Knapton, Giovanni Scarabello, Zagreb, Antibarbarus, 2007.

Prelog Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I, II dio, Sarajevo, Naklada J. Studničke i druga

Radonić, Jovan. *Rimska kurija i jugoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, SAN, Posebna izdanja, knj. CLV, knj. 3, Beograd, 1950.

Rem, Vladimir. *Tko su Šokci? Vinkovci*, 1993.

Seres, István. *Thököly Imre és Törökország*, Budapest, 2006.

Sitki, Saffet. *Fātiḥ Divanı*, Istanbul, 1944.

Skarić, Vladislav. *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*, Sarajevo, 1928.

Sarajevo i njegova okolina od najstarijeg vremena do austrougarske okupacije, Sarajevo, 1937.

Iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Izabrana djela, knj. III, Sarajevo, 1985.

Skenderović, Robert. *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do raspada Austro-Ugarske Monarhije*, Subotica-Slavonski Brod, 2017.

Smajić, Ramiza. *Bosanska krajina: historija, legende i mitovi*, Sarajevo, Dobra knjiga, 2009.

Smičiklas, Tade. *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I, Zagreb, 1891.

Sokolović, Osman A. *Prilike u Bosni potkraj XVII stoljeća*, Prilog građi za povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1943.

Stanojević, Gligor. *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd, 1970.

Sučeska, Avdo. *Ajani, prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, XXII, Odjel istorijsko-filoloških nauka, br. 14, Sarajevo, 1965.

Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982.

Šamić, Midhat. *Les Voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe et le pays tel au'ils l'ont vu*, Paris, 1960.

Šarošac, Đuro. *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*, Budapest, 1991.

Šerović, Petar. *Bijela u Boki Kotorskoj. Starine i porijeklo stanovništva*, Beograd, 1954.

Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskog naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918*, knj. I, (do 20 feb. 1790), Zagreb, 1920.

Škegro, Ante. *Uskoplje I: Uskoplje od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, Hrvatska uzdanica, Uskoplje, 1996.

Šobajić, Petar. *Nikšić. Onogošt. La Ville de Nikšić (Onogošt)*. Posebna izdanja geografskog društva, Beograd, 1938.

Šunjić, Marko. *Bosna i Venecija, odnosi u XIV i XV st.*, Sarajevo, 1996.

Tanović, Bakir. *Ćurčića vakuf*, Sarajevo, 2000.

Tomić, Jovan. *Pohod Numan-paše Ćuprilića na Crnu Goru 1714*, Beograd, 1932.

Trojanović, Sima. *Jedinstvo narodnog duha*, Beograd, 2008.

Truhelka, Ćiro. *Uspomene jednog pionira*, Zagreb, 1942.

Usmena epika Bošnjaka, priredio Enes Kujundžić, Sarajevo, 1997.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapukulu Ocakları*, I-II, Ankara, 1984.

Osmanlı Tarihi, I, II, Istanbul, 2015.

Ünsel, Kemal Edip. *Fâtih'in şiirleri*, Ankara, 1946.

Vasić, Milan. *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967.

Vrčić, Vjeko fra. *Odjeci 250-godišnjeg rada župe Imotski 1717-2. VIII-1967*, Imotski, 1967.

Willigan, Dennis, Lynch, Katharine A. *Sources and Methods of Historical Demographie*, New York, 1982.

Zirojević, Olga, *Konvertiti-kako su se zvali*, Podgorica, 2001.

Živanović, Đorđe. *Srbi i poljska književnost (1800-1871)*, Beograd, 1941.

ČLANCI

Aličić, Ahmet. „Gazi Ferhadpaša Sokolović, utemeljitelj Banja Luke (uz tristošezdesetogodišnjicu)“, *Osvit*, god. II, br. 58, Sarajevo, 1943, 10. IV, 12.

Aličić, Azer. „Metodologija rekonstrukcije starog grada Počitelja“, „*Naše starine*“, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo, 2013, 55-58.

Atsız, Bedriye. „Imena ptica grabljivica kao lična imena u ranoosmanskom periodu“, *POF*, 30/1980, III međunarodni simpozijum za predosmanske i osmanske studije, Sarajevo, 18-22. septembar 1978., Sarajevo, 1980, 11-18.

Bandić, Dušan. „Etnos“, *Etnološke sveske*, 4, Beograd 1982, 40-57.

Berić, Dušan. „Crkva sv. Ilije u Zadru“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 11, Split, 1959, 136-163.

Bezić, Nevenka, -Božanić. "Stanovništvo Sinja u Lovrićevo doba", *Zbornik Cetinske krajine*, Sinj, 1979, 125-154.

Bojović, Jovan. „Šaransko-jezerski bataljon u oslobođenju pljevaljskog kraja 1912. godine“, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje

Buzov, Snježana. „Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija“, *POF OIS*, br. 41/1991, Sarajevo, 1991, 99-112.

Čevra, Omer. „Šta zapravo znači izraz balija“, *Kabes, časopis za popularnu i nacionalnu afirmaciju*, br. 5, Mostar, 1996, 30.

Čolić, Snježana. „Neke teorije o dvjema kulturama: k dijalektičkoj perspektivi“, *Sociologija sela*, 40, 2002, 105-116.

Čoralić, Lovorka; Markulin, Nikola. „Bitka za Sinj 1715. godine“, u: *Zbornik Odsjeka za povijest Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 34, 2016, 147-180.

Džafić, Jusuf. „Hadži Alija Hadžisalihović – stolački vakif i kairski oficir“, *Glasnik RIZBiH*, br. 9-10, 843-852.

Džambo, Jozo. „Iz prve ruke o vojnom pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697.“, *Bosna Franciskana*, VI/1998., sv. 9, 137-148.

Ekmečić, Milorad. „Apologija istorijske demografije“, u: „Migracije i Bosna i Hercegovina“, Sarajevo, 1990, 11-31.

Ercan, Yavuz. „Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar“, *Belleten*, c. LX, sayı 212.-214., 1991, 371-391.

Filipović, Milenko S. „Etnička prošlost našega naroda u okolini Visokog (u Bosni)“, *Etnološka rasprava*, Beograd, 1928.

„Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone 'Crne Gospe' u franjevačkom manastiru u Baču“, u: *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, 1960, 89-94.

Filipović, Nenad. „Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu 'Stvaranje Jugoslavije 1790-1918' Milorada Ekmečića“, *POF*, br. 40, Sarajevo, 1990, 433-457.

Gadžo, Azra. „Veze esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru“, *POF*, 49/1999., Sarajevo, 2000, 111-175.

Gavrilović, Slavko. „Zapis o rodu Berića“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, sv. 50, Novi Sad, 1994.

Gavrilović, Vladan. „Velika seoba Srba kao migracioni talas u vreme Velikog Bečkog rata“, *Istraživanja*, 24, Novi Sad, 2013, 167-177.

„Primeri migracija srpskog naroda u ugarske provincijalne oblasti 1699-1737“, *Istraživanja*, br. 25, Novi Sad, 2014, 139-148.

Göyünç, Nejat. „Osmanlı Devlet Hakkında“, *Cogito*, sayı 19/1999., 86-92.

Gündüz, Tufan. „Münşi Iskender Bey'e göre XVII. Yüzyılda Iran Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar“, *Türkiyat Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi, sayı 22/015, 121-132.

Hadžić, Kasim. „Kur'an o muhadžirima“, *Islamska misao*, III/1981, br. 25, 10-13.

Hadžijahić, Muhamed. „Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i početkom XIX stoljeća“, *Prilozi IIS*, XI-XII, Sarajevo, 1975-76, 289-291.

„Sinkretistički elementi u Islamu u Bosni i Hercegovini.“ *POF*, 28-29, 1978, 301-328.

„O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878. godine“, *Prilozi IIS*, Sarajevo, XVII, 18, 1981, 203-220.

Hajdarhodžić, Hamdija. „Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom 18. vijeka“, *Prilozi IIS*, 9/1, Sarajevo, 1973, 330-342.

„Utjecaj talijanskog jezika na govor Trebinja i njegove okolice na početku XVIII vijeka“, *Radovi ANUBiH*, Odjeljenje društvenih nauka, knj. LV, knj. 18, Sarajevo, 1975.

„Vijesti o Bosni i Hercegovini Šibenčanina A.A.Frarija“, *Radovi ANUBiH*, LV, knj. XVIII, 223-250.

„Lujigji Ferdinando Marsilji i jugoslovenske zemlje od 1679-1684“, *Anali GHB*, VII-VIII, Sarajevo, 1982, 223-239.

„Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine“, *Anali GHB*, XI-XII/1985, Sarajevo, 1985, 289-329.

Handžić, Adem. „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša“, *POF*, br. V/1954-55, Sarajevo, 1955, 135-180.

„Einige kulturgeschichtliche Besonderheiten der Nahiye Tešanji im XVI Jh.“, *POF*, 30/1980, Sarajevo, 1980, 203-208.

„Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, *POF*, 42-43/1992-93, Sarajevo, 1995, 119-151.

Hasandedić, Hivzija. „Spomenici islamske kulture u Herceg-Novom i okolini“, *Takvim*, 1407/8, 1987, Sarajevo, 1987, 152-153.

„Hromo Hromozade Hromići iz Stoca“, *Hercegovina*, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, 11-12, Mostar, 2000, 97-99.

Hrabak, Bogumil. „Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463-1800“, *Istorijski zbornik*, Institut za istoriju u Banjaluci, II/2, Banjaluka, 1981, 5-41.

„Stara Raška u Bečkom i Morejskom ratu“, *Novopazarski zbornik*, Novi Pazar, 1996, 81-89.

Ibrahimović, Ramiza. „Struktura feudalne klase u Bosni u 15. vijeku s posebnim osvrtom na regionalnu i konfesionalnu pripadnost“, u: Zbornik simpozijuma *Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu*, održanog 7.-9. marta 1991. god. u Sarajevu. *POF*, br. 41/1991, Sarajevo, 1991, 269-282.

Ivanović, Andrija P. „Opisanije okružja krajinskog“, *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, br. V, Beograd, 1853.

Jelenić, Julijan. "Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878)", *Starine JAZU*, XXXVI, Zagreb, 1918.

Kanaet, Tvrtko. „Ljubuški travari“, *Geografski pregled*, 1960, IV, 43-66.

Karić, Enes. „Nije dobro higijenzirati tradiciju, pa ni tradiciju islama“, intervju u: *Oslobođenje*, 13.12.2014., 35.

Kettani, Ali M. „Islam na Balkanu u postosmanskom dobu“, „*Islamska misao*“, br. 141, Sarajevo, septembar, 1990.

Köprülü, Fuad M. „Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'elesi“, *Bellekten*, c. VII, sayı 28, (1943), 219-313.

Kralj-Brassard, Vera. „Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine“, *Anali Dubrovnik*, 54/1, 2016, 115-170.

Kreševljaković, Hamdija. „Kulen-Vakuf“, *Narodna uzdanica*, kalendar za 1936.
„Muteselimi i njihov djelokrug“, *Radovi NDBiH*, VII, Sarajevo, 1957.

Kursar, Vjeran. „Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti“, *POF OIS*, Sarajevo, 2011, 371-408.

Lavić, Senadin. „Pusti krajolici: Bošnjačka prezimena (rodovi) u povijesnom i prostornom kontekstu istočne Bosne i Hercegovine“, *Godišnjak BZK Preporod*, 2008, 42-72.

Lutovac, Milisav. „Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti“, *Glasnik*, Etnografski institut SANU, VII, Beograd, 1958, 1-11.

Mandić, Dominik. „Katolička crkva u Bosni i Hercegovini za turskih vremena“, Poseban otisak iz *Novog života*, god. II, sv. 5–6, Rim, 1963, 224.

McCarthy, Justin. „Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Bosne“, *Glasnik RIZBiH*, br. 7-8, 1999, 743-754.

Milošević, Miloš. „Trgovačka djelatnost i kapital novodoseljenih hajduka kao glavni faktor razvoja pomorske privrede hercegnovskog kraja i I polovini XVIII vijeka“, *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru*, XVI, Kotor, 1986.

Milović, Đorđe. „Odrazi Karlovačkog mira na teritorijama Hercegovog i Risna“, u: *IZ X*, 13, 1-2, 1957, 143-252.

Moačanin, Nenad. „'Autonomija' osmanske Bosne. Nacrt.“ Zbornik uz 70.godišnjicu života Dragutina Pavličevića, Zagreb, 2002, 136-142.

„Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, *RAD HAZU*, Razred za druš. znanosti, Zagreb, 2013, 93-119.

Mošin, Vladimir. „Preписка ruskog samozvanca Ivana-Timoške Akundinova sa Dubrovnikom g. 1649“, *Historijski zbornik*, V, Zagreb, 1952, 71-84.

Mujić, Muhamed. „Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića“, *POF*, sv. 5 (1954-5), Sarajevo, 286-298.

Mutavdžić, Predrag. „O etnonimu Vlasi u značenju Srbi“, u: Zbornik Matice srpske za slavistiku, 74, Novi Sad, 2008, 297-302.

Nilević, Boris. „Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave“, *Zbornik radova Sefarad '92.*, Sarajevo, 1995, 47-56.

Palavestra, Vlajko. „Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima: prilog poznavanju naše narodne tradicije, GZMBiH, Etnologija, Nova serija, sveska XX/XXI, Sarajevo, 1966, 5-82.

Pelidija, Enes. „Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706-1714“, *Prilozi IIS*, god. XVI, br. 17, Sarajevo, 1980, 121-129.

„Privredne prilike u bosanskom ejaletu u prvim decenijama XVIII stoljeća“, *Istorijski zbornik Instituta za istoriju u Banjaluci*, br. 7, god. VII, Banjaluka, 1986, 25-39.

„O migracionim kretanjima stanovništva Bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII vijeka“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 119-131.

„Život i djelo Ferhat-paše Sokolovića“, *Glasnik RIZ* u SFRJ, 1991, br. 6, 699-711.

„Bosanski ejalet od 1593. do Svištovskog mira 1791. god.“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, 2. izd., Sarajevo, 1998, 133-172.

Petrić, Mario. „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini“, GZMBiH, sv. XVIII, Sarajevo, 1963, 5-16.

Popara, Haso. „Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji, sinu Ahmedovu. Prilog izučavanju književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima“, *Anali GHB*, 40 (32), Sarajevo, 2011, 7-34.

Popović, Tomo K. „Herceg-Novci, Istorijske bilješke u Herceg-Novom i okolini“, *Takvim*, Herceg-Novci, 1924.

Radojičić, D. „Stanovništvo hercegNovskog kraja prema katastru iz 1704. godine“, *Istorijski zapisi*, 2, Titograd, 1938, 73-80.

Radojičić, Dragana. „Migraciona kretanja iz Hercegovine u hercegNovski kraj krajem XVII i početkom XVIII vijeka“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, 101-118.

Rihtman-Auguštin, Dunja. „Teorija o dvije kulture: od Radića do Gramscia, Ciresea i Burkea“, *Narodna umjetnost*, Zagreb, 24 (1987), 177-192.

Samardžić, Nikola. „Stvarnost institucionalizovanog ranog osmanskog multikulturalizma: pravo i sudovi u imperijalnoj strukturi i svakodnevici“, *Novopazarski zbornik*, br. 32, Novi Pazar, 2006.

„Prvo uređenje jugoistočne Evrope: Karlovački mir 1699.“, *Novopazarski zbornik*, br. 30, Novi Pazar, 2007, 91-105.

Samardžić, Radovan. „Srpska crkva u Turskom Carstvu 1690-1766“, *Istorija srpskog naroda*, knj. 4, sv. 1, Beograd, 1986, 531-552.

„Bosna i Hercegovina u XVIII veku“, *Istorija srpskog naroda*, knj. 4, sv. 2, Beograd, 1986, 432-497.

„Turci u srpskoj istoriji“, u: *Zbornik za orijentalne studije*, br. 1, Beograd, 1992, 19-37.

Sekulić, Ante. „Bački Hrvati: Narodni život i običaji“, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 52, Zagreb, JAZU, 1991.

Skarić, Vladislav. „Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine“, GZMBiH, sveska za historiju i etnologiju, br. 2, god. XLII, Sarajevo, 1930, 1-99.

Skenderović, Robert. „Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine.“ *Scrinia Slavonica* vol. 3, 2003, 157-170.

„Zapisi o doseljenim sarajevskim katolicima u najstarijoj brodskoj matici (1701.-1735.)“, *Scrinia Slavonica*, vol. 10, No. 1, Slavonski Brod, 2010, 143-160.

Smajić, Ramiza. „Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine“, u: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, zbornik sa naučnog skupa ANUBiH, 2003, 59-65.

“Hercegovina u historiografskom kaleidoskopu: Pogledi dr. Ahmeda Aličića”, u: *Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini*, Mostar, 2016, 253-265.

Soldo, Josip. “Etničke promjene i migracije u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća”, *Zbornik Cetinske krajine*, 1, Sinj, 1979, 81-133.

Stanojević, Gligor. „Dalmacija pod mletačkom vlašću“, *Istorijski pregled*, god. I, br. 3, Beograd, 1954, 11-17.

„Dalmacija za vrijeme mletačko-turskog rata 1714-1718“, *Istorijski glasnik*, 1-4, Beograd, 1962, 11-49.

Stojak, Rudi. „Teorijsko-metodološki problemi istraživanja migracija“, u: „Migracije i Bosna i Hercegovina“, Sarajevo, 1990, 297-313.

Sučeska, Avdo. „Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Tuskoj u XVII vijeku i pojava nameta i tekalifi šákka“, *POF*, X-XI (1960-1961), Sarajevo, 1961, 75-112.

„Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću“, *Zbornik radova*, Istorijski institut u Beogradu, br. 1, Beograd, 1976, 69-100.

„Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba osmanlijsko-turske vladavine“, *Opredjeljenja* br. 4, april, Sarajevo, 1977, 69-80.

„Prilike u Bosni prije i poslije osvajanja Sarajeva od strane princa Eugena Savojskog (prema domaćim i osmansko-turskim izvorima)“, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 20, Sarajevo, 1984, 143-151.

„Uticaj migracionih kretanja na oblikovanje agrarnih odnosa u BiH u periodu osmanske vladavine“ u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo, 1990, 109-118.

Sümer, Faruk. “Yörükler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 43, İstanbul 2013, 570.

Šabanović, Hazim. „Bosna i Hercegovina od Karlovačkog do Svištovskog mira (1699-1791)“, *Vojna enciklopedija*, 2 B-E, Beograd, 1959.

„Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća“, *GDI BiH*, god. XI, Sarajevo, 1961, 173-224.

Šerović, Petar D. „Borbe s Turcima oko Hercegovoga do njegova konačnog oslobođenja g. 1687“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, Kotor, IV/1955, 5-28.

Škapur, Hasan. „Ferhad-paša Sokolović i njegove zadužbine“, *Glasnik VIS*, br. 1, 2, Sarajevo, 1967, 1-10.

Škegro, Ante. „Katolička zvona s osmanlijskih sahat-kula u Bosanskom ejaletu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 108, No 1, prosinac 2015, 295-313.

Škijan, Filip. „Bošnjaci na otoku Krku i u gradu Buzetu“, *Historijska misao*, br. 1, Tuzla, 2015, 227-255.

Šunjić, Marko. „O vojvodi Vladisavu Kosači i njegovoj srebrenini deponovanoj u Zadru“, Sarajevo, *GDIBiH*, XXXIX, 1988, 65-70.

Thoralf Christiansen, Reidar. „The Migratory Legends, A Proposed List of Types with a Systematics Catalogue of the Norwegian Variants“, *FF Communications*, No 175, Helsinki, 1958.

Tkalac, Krunoslav. „Porijeklo i kretanje Šokaca iz Bosne prema sjeveru preko Save i Dunava“, u: *Županjski zbornik*, br. 3, Županja, 77-80.

Truhelka, Ćiro. „Bosančica. Prinos bosanskoj paleografiji“, Sarajevo, *GZM*, 1889, I, knj. IV, 65-83.

Truhelka, Ćiro. „Okle riječi – Vlah i Šokac?“, *Nada*, pouci, zabavi i umjetnosti, Sarajevo, 17. februara 1898.

Vasić, Milan. „Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku,“ *GDI BiH*, vol. 13, 233–249.

Velimirović, Miloš. „Vasojevići, Polimlje, Metohija“, *Godišnjaci Nikole Ćupića*, knj. XVIII, Beograd, 1898, 53-189.

Vrandečić, Josip; Menđušić, Željana. „Osvajanje Herceg Novoga 1687. godine prema izvješćima Mletačke nuncijature“, u: *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja (0453-0578)*, XLI-XLIII/2009.-2011, 2011, 889-904.

White, Hayden. „Fabulacija povijesti i problem istine u reprezentaciji povijesti“, *K.*, *Časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju*, 2003, sv. 1, 33-54.

„Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju“, *ČSP*, Zagreb 2004, god. 36, sv. 2, 621-635.

Zelenkov, Anatolij I. „Polilog kulturnih tradicija i vrijednosti globalizma“, u: *Radovi*, Filozofski fakultet u Banjoj Luci, br. 6, 87-99.

Zahirović, Nedim. „O gradnji palanke u Donjoj Tuzli u doba Velikog turskog rata“, *Gračanički glasnik*, god. XIX, br. 38, nov. 2014, 47-52.

Županič, Niko. „Ime „Grk“ v pomenu 'velikana' pri Belokranjcih v Dravski banovini“, *Etnolog*, knj. VII, Ljubljana, 1934., 166-182.

Internetske stranice:

<https://www.youtube.com/watch?v=UJascmBH34k>

http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=235

http://dokumenta.cincari.org/free/O_etnonimu_Vlasi_kao_Srbima.pdf

https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/lika/lika_1_mail_r_325.pdf

https://bib.irb.hr/datoteka/271233.Botica_Jezik_i_identiteti_2007_61-69.pdf